

Eerlijke Bankwijzer - Update

Een onderzoeksrapport voor Oxfam Novib, Amnesty International, Milieudefensie en FNV Mondiaal

Profundo

economisch onderzoek

Eerlijke Bankwijzer - Update

Een onderzoeksrapport voor Oxfam Novib, Amnesty International, Milieudefensie en FNV Mondiaal

**Eerste versie: 22 januari 2009
Update: 2 juli 2009**

**Jan Willem van Gelder
Sarah Denie
Hassel Kroes
Anniek Herder**

**Profundo
Radarweg 60
1043 NT Amsterdam
Telefoon: 020-8208320
E-mail: profundo@profundo.nl
Website: www.profundo.nl**

Inhoudsopgave

Hoofdstuk 1	Doelstelling en methodologie	1
1.1	Doelstelling.....	1
1.2	Methodologie.....	1
1.3	Leeswijzer.....	3
Hoofdstuk 2	Selectie van banken en bankprofielen.....	4
2.1	Selectie van banken	4
2.2	ABN AMRO Nederland	5
2.3	Aegon Bank	6
2.4	ASN Bank.....	6
2.5	DSB Bank.....	7
2.6	Fortis Bank Nederland	7
2.7	Friesland Bank	8
2.8	ING Bank.....	9
2.9	Rabobank.....	10
2.10	Robeco Direct.....	10
2.11	SNS Bank.....	11
2.12	SNS Regio Bank	12
2.13	Triodos Bank	12
Hoofdstuk 3	Relatie tussen beleid en investeringen	14
3.1	Introductie	14
3.2	Beleid per soort investering	15
3.3	Verwacht beleid per bank	16
Hoofdstuk 4	Themabeleid	18
4.1	Klimaatverandering.....	18
4.1.1	Wat staat er op het spel?	18
4.1.2	Internationale standaarden.....	19
4.1.3	Inhoud van een goed bankbeleid	21
4.1.4	Scoretabel.....	24
4.2	Mensenrechten.....	25
4.2.1	Wat staat er op het spel?	25
4.2.2	Internationale standaarden.....	26
4.2.3	Inhoud van een goed bankbeleid	30
4.2.4	Scoretabel.....	31
4.3	Arbeidsrechten.....	31

4.3.1	Wat staat er op het spel?	31
4.3.2	Internationale standaarden.....	32
4.3.3	Inhoud van een goed bankbeleid	33
4.3.4	Scoretabel.....	34
4.4	Wapens	35
4.4.1	Wat staat er op het spel?	35
4.4.2	Internationale standaarden.....	36
4.4.3	Inhoud van een goed bankbeleid	38
4.4.4	Scoretabel.....	38
4.5	Giftige stoffen en gezondheid	39
4.5.1	Wat staat er op het spel?	39
4.5.2	Internationale standaarden.....	40
4.5.3	Inhoud van een goed bankbeleid	43
4.5.4	Scoretabel.....	44
4.6	Biodiversiteit	45
4.6.1	Wat staat er op het spel?	45
4.6.2	Internationale standaarden.....	45
4.6.3	Inhoud van een goed bankbeleid	47
4.6.4	Scoretabel.....	49
4.7	Belastingen en corruptie	49
4.7.1	Wat staat er op het spel?	49
4.7.2	Internationale standaarden.....	51
4.7.3	Inhoud van een goed bankbeleid	54
4.7.4	Scoretabel.....	55
4.8	Transparantie en verantwoording.....	56
4.8.1	Wat staat er op het spel?	56
4.8.2	Internationale standaarden.....	56
4.8.3	Inhoud van een goed bankbeleid	59
4.8.4	Scoretabel.....	59
Hoofdstuk 5	Sectorbeleid	61
5.1	Landbouw	61
5.1.1	Wat staat er op het spel?	61
5.1.2	Internationale standaarden.....	62
5.1.3	Inhoud van een goed bankbeleid	67
5.1.4	Scoretabel.....	68
5.2	Dammen.....	69
5.2.1	Wat staat er op het spel?	69
5.2.2	Internationale standaarden.....	70
5.2.3	Inhoud van een goed bankbeleid	71
5.2.4	Scoretabel.....	71

5.3	Visserij	72
5.3.1	Wat staat er op het spel?	72
5.3.2	Internationale standaarden.....	72
5.3.3	Inhoud van een goed bankbeleid	75
5.3.4	Scoretabel.....	76
5.4	Bosbouw	76
5.4.1	Wat staat er op het spel?	76
5.4.2	Internationale standaarden.....	79
5.4.3	Inhoud van een goed bankbeleid	81
5.4.4	Scoretabel.....	82
5.5	Mijnbouw	82
5.5.1	Wat staat er op het spel?	82
5.5.2	Internationale standaarden.....	84
5.5.3	Inhoud van een goed bankbeleid	88
5.5.4	Scoretabel.....	88
5.6	Olie en gas	89
5.6.1	Wat staat er op het spel?	89
5.6.2	Internationale standaarden.....	89
5.6.3	Inhoud van een goed bankbeleid	93
5.6.4	Scoretabel.....	93
5.7	Maakindustrie	93
5.7.1	Wat staat er op het spel?	93
5.7.2	Internationale standaarden.....	95
5.7.3	Inhoud van een goed bankbeleid	97
5.7.4	Scoretabel.....	98
5.8	Banken	98
5.8.1	Wat staat er op het spel?	98
5.8.2	Internationale standaarden.....	99
5.8.3	Inhoud van een goed bankbeleid	101
5.8.4	Scoretabel.....	101
Hoofdstuk 6	Beoordeling van het beleid van de 12 banken	103
6.1	Opzet beoordeling	103
6.2	Collectief bankbeleid	103
6.3	ABN AMRO Nederland	107
6.4	Aegon Bank	109
6.5	ASN Bank	110
6.6	DSB Bank	112
6.7	Fortis Bank Nederland	113
6.8	Friesland Bank	115
6.9	ING Bank	116

6.10	Rabobank.....	118
6.11	Robeco Direct.....	120
6.12	SNS Bank.....	122
6.13	SNS Regio Bank.....	124
6.14	Triodos Bank.....	126
6.15	Overzicht van de resultaten.....	128
Bijlage 1	Bronverwijzingen	130

Hoofdstuk 1 Doelstelling en methodologie

1.1 Doelstelling

Dit rapport is geschreven voor het project “De Eerlijke Bankwijzer”. Dit is een gezamenlijk, drie jaar durend initiatief van vier Nederlandse maatschappelijke organisaties: Oxfam Novib, Amnesty International, Milieudefensie en FNV Mondiaal.

Doel van het project is om maatschappelijk verantwoord ondernemerschap te bevorderen bij Nederlandse banken. Door vergelijking van beleid en praktijk van het (duurzame of ethische) investeringsbeleid van de banken wordt een concurrentie ten aanzien van Maatschappelijk Verantwoord Ondernemen (MVO) gestimuleerd: een proces van steeds verdere aanscherping van normen (*race to the top*) ten aanzien van een aantal gerichte indicatoren op sociaal, milieu en economisch gebied.

1.2 Methodologie

Om het genoemde doel te verwezenlijken wordt door de vier maatschappelijke organisaties een website opgezet waar klanten van banken het MVO-beleid en -gedrag van banken kunnen vergelijken. De Eerlijke Bankwijzer vergelijkt de twaalf belangrijkste aanbieders van particuliere betaal- en spaarrekeningen op de Nederlandse markt. De grootste 11 banken zijn geselecteerd op marktaandeel, terwijl Triodos Bank aan de selectie is toegevoegd omdat de bank een specifieke plek inneemt op de Nederlandse bankenmarkt.

Beoordeeld wordt welk investeringsbeleid deze 12 banken hanteren bij het uitzetten van de spaargelden die zij van hun klanten ontvangen en of duurzaamheidscriteria daarbij een rol spelen. Dat wil zeggen: het beleid dat gehanteerd wordt bij het beoordelen van kredietaanvragen van particulieren, bedrijven, banken en overheden, alsmede bij het beoordelen van mogelijke beleggingen van de eigen middelen van de bank. Het beleid van de door de bank beheerde beleggingsfondsen en mandaten valt hier dus buiten. In de Eerlijke Bankwijzer wordt beoordeeld welk beleid de onderzochte banken hanteren ten aanzien van acht thema's en acht sectoren. De acht thema's zijn de belangrijkste internationale duurzaamheidsthema's, die centraal staan in het werk van de vier maatschappelijke organisaties:

- Klimaatverandering
- Mensenrechten
- Arbeidsrechten
- Wapens
- Giftige stoffen en gezondheid
- Biodiversiteit
- Belastingen en corruptie
- Transparantie en verantwoording

De vier maatschappelijke organisaties zijn van mening dat alle banken op al deze acht thema's een duidelijk beleid zouden moeten hebben, waaraan zij al hun investeringen toetsen. Dit beleid zou gebaseerd moeten zijn op breed gedragen internationale standaarden, zoals internationale verdragen en richtlijnen, keurmerken en gedragscodes. Investeringen die niet aan deze normen voldoen zouden niet voor investeringen in aanmerking mogen komen. Omgekeerd zouden banken actief moeten investeren in bedrijven en initiatieven die een positieve bijdrage leveren aan deze duurzaamheidsthema's.

Wanneer een bank investeert in bepaalde gevoelige sectoren (waar veel duurzaamheidsproblemen spelen), dan zou de bank voor die sectoren ook nog een specifiek sectorbeleid moeten hebben. Dit sectorbeleid zou gebaseerd moeten zijn op de internationale standaarden waarop ook de verschillende vormen van themabeleid gebaseerd zijn (voor zover relevant) en op specifieke internationale standaarden die gelden voor de betreffende sector zijn.

Door de vier maatschappelijke organisaties zijn in de eerste instantie de volgende sectoren geselecteerd:

- Landbouw
- Dammen
- Visserij
- Bosbouw
- Mijnbouw
- Olie en gas
- Maakindustrie
- Banken

Het is mogelijk dat in een later stadium van het Eerlijke Bankwijzer project het bankbeleid ten aanzien van nog meer sectoren beoordeeld wordt.

Het bankbeleid ten aanzien van de genoemde thema's en sectoren wordt zoals gezegd vergeleken met breed gedragen internationale standaarden, zoals internationale verdragen en richtlijnen, keurmerken en gedragscodes. Deze inventarisatie is voor een belangrijk deel uitgevoerd in het kader van een eerder onderzoeksproject van Profundo voor BankTrack, een internationaal netwerk van maatschappelijke organisaties die zich bezig houden met de financiële sector. Voor BankTrack werd het beleid van 45 internationale banken vergeleken in het rapport "Mind the Gap", dat in december 2007 werd gepubliceerd. Een groot aantal experts verbonden aan de organisaties die in BankTrack samenwerken, leverde bijdragen en waardevol commentaar op concept-versies van dat rapport.

Voor de "Eerlijke Bankwijzer" zijn de sector- en thema-paragrafen van "Mind the Gap" vertaald en geactualiseerd en zijn de scoretabellen herzien. Ook zijn enkele thema's (Corruptie, Gezondheid) en sectoren (Maakindustrie en Banken) toegevoegd. Ook voor deze thema's en sectoren zijn de relevante internationale verdragen en richtlijnen, keurmerken en gedragscodes als uitgangspunt genomen.

Op basis van de relevante internationale standaarden is per sector en per thema geformuleerd aan welke eisen een goed bankbeleid zou moeten voldoen en zijn scoretabellen opgesteld waarmee het bankbeleid ten aanzien van deze sectoren en thema's beoordeeld kan worden. Aan de hand van de scoretabellen is het beleid van de verschillende banken ten aanzien van de acht thema's en acht sectoren beoordeeld. De publiek beschikbare beleidsstukken van de 12 onderzochte banken zijn verzameld (jaarverslagen, websites) en de banken zijn benaderd met het verzoek om inzage in relevante, niet-publieke beleidsdocumenten te geven. Alle banken hebben aan dit onderzoek meegewerkt.

Bij de beoordeling van het bankbeleid voor de verschillende sectoren en thema's zijn de scores consequent naar beneden afgerond. Een score 3 is bijvoorbeeld alleen toegekend als het bankbeleid volledig voldoet aan de voorwaarden die voor een score 3 genoemd staan in de betreffende scoretabel. Voldoet het beleid daar wel gedeeltelijk aan, maar niet helemaal, dan is een score 2 toegekend.

Consumenten en andere gebruikers van de Eerlijke Bankwijzer biedt deze manier van beoordelen de zekerheid dat er geen addertjes onder het gras zitten: geen gedeeltelijke uitzonderingen etc. Als het beleid van een bank ten aanzien van een bepaald thema of een bepaalde sector een score 3 heeft gekregen, dan is het duidelijk aan welke voorwaarden het bankbeleid in ieder geval voldoet.

Wel is het zo dat het bankbeleid feitelijk nog iets meer voorwaarden kan stellen, maar niet genoeg voor een score 4. De standaardomschrijving van wat een score 3 of 4 betekent, kan daarom soms licht afwijken van de daadwerkelijke inhoud van het bankbeleid. In de toelichting op de scores van iedere individuele bank wordt dit zoveel mogelijk gecorrigeerd.

Uiteraard is het beleid van de betreffende banken slechts een van de elementen van een verantwoord investeringsbeleid. Net zo belangrijk is de vraag of banken zich in hun investeringspraktijk inderdaad houden aan het beleid dat zij hebben opgesteld. In praktijkonderzoeken voor het Eerlijke Bankwijzer project zal daarom elke drie maanden aan de hand van praktijkvoorbeelden ingegaan worden op de investeringspraktijk van de onderzochte banken.

1.3 Leeswijzer

Dit rapport biedt een weergave van de onderzoeksresultaten voor de eerste fase van het Eerlijke Bankwijzer project. De selectie en profielen van de te onderzoeken banken vindt u in Hoofdstuk 2. Hoofdstuk 3 beschrijft ten aanzien van welke thema's en sectoren door de vier maatschappelijke organisaties beleid wordt verwacht van de onderzochte banken.

In Hoofdstuk 4 en Hoofdstuk 5 worden de internationale standaarden (verdragen, richtlijnen, keurmerken en gedragscodes) beschreven op het gebied van acht thema's en acht sectoren die door de initiatiefnemers zijn geselecteerd. Aan de hand van deze internationale standaarden is geformuleerd aan welke eisen een goed bankbeleid zou moeten voldoen en zijn scoretabellen opgesteld waarmee het bankbeleid ten aanzien van deze sectoren en thema's beoordeeld kan worden.

In Hoofdstuk 6 worden tenslotte de scores van de verschillende banken weergegeven voor hun beleid ten aanzien van de verschillende thema's en sectoren.

Hoofdstuk 2 Selectie van banken en bankprofielen

2.1 Selectie van banken

Tabel 1 biedt een overzicht van de twaalf aanbieders van bank- en spaarrekeningen op de Nederlandse markt die zijn geselecteerd voor de Eerlijke Bankwijzer. De eerste 11 banken zijn geselecteerd op basis van hun marktaandeel op de Nederlandse markt voor spaar- en betaalrekeningen. Triodos Bank is geselecteerd omdat de bank een specifieke plek heeft op de Nederlandse bankenmarkt.

Tabel 1 Selectie van banken voor Eerlijke Bankwijzer

Aanbieders (merknamen)	Geschat spaartegoed in Nederland (€ miljard)	Geschat marktaandeel in Nederland	Moederbedrijf
1. Rabobank	91	39%	Rabobank Groep
2. ING Bank	82	35%	ING Groep
3. ABN AMRO Nederland	19	8%	Overheid
4. Fortis Bank Nederland	13	5%	Overheid
5. SNS Bank	6,5	3%	SNS Reaal
6. Robeco Direct	4,4	1,9%	Rabobank Groep
7. Aegon Bank	4,3	1,8%	Aegon
8. ASN Bank	3,6	1,3%	SNS Reaal
9. DSB Bank	2,7	1,1%	DSB
10. SNS Regio Bank	2,5	1,1%	SNS Reaal
11. Friesland Bank	1,8	0,8%	Friesland Bank
12. Triodos Bank	0,7	0,3%	Triodos

Bronnen: Websites en jaarverslagen over 2007 van de betreffende banken; Eigen inschattingen.

Aanbieders die tot hetzelfde moederbedrijf horen hebben in principe hetzelfde beleid. De beleidsbeoordeling zal dus identiek zijn. Op de website kunnen wel voor elke aanbieder de scores apart worden weergegeven, maar de scores van SNS Bank en SNS Regio Bank en de scores van Rabobank en Robeco Direct zullen altijd identiek zijn.

Voor ASN Bank zal een uitzondering worden gemaakt, omdat het beleid van ASN Bank afwijkt van dat van moederbedrijf SNS Reaal. Het beleid van ASN Bank wordt daarom apart beoordeeld.

Fortis Bank Nederland en ABN AMRO Nederland worden, hoewel beiden zijn overgenomen door de Nederlandse staat in oktober 2008, apart beoordeeld zolang de voorgenomen integratie nog niet voltooid is.

In de volgende paragrafen van dit hoofdstuk worden de twaalf banken besproken die zijn geselecteerd in Tabel 1. In elk profiel wordt vermeld:

- een korte karakterisering van de financiële instelling waartoe de bank behoort;

- welke financiële producten de financiële instelling voor particulieren op de Nederlandse markt brengt (inclusief merknamen);
- hoe groot deze financiële instelling is;
- op welke wijze deze financiële instelling de rente verdient die op spaarrekeningen betaald wordt.

Alle cijfers geven de situatie aan het eind van 2008 weer, tenzij anders vermeld.

2.2 ABN AMRO Nederland

ABN AMRO was tot oktober 2007 een grote, internationale actieve Nederlandse bank. In oktober 2007 werden alle activiteiten van ABN AMRO echter overgenomen door RFS Holdings, een samenwerkingsverband van Fortis (België/Nederland), Royal Bank of Scotland (Groot-Brittannië) en Santander (Spanje). Het was de bedoeling dat de verschillende onderdelen van ABN AMRO tussen de drie banken zouden worden verdeeld. Fortis zou de onderdelen Private Banking, Asset Management en de Business Unit Nederland van ABN AMRO overnemen.¹

ABN AMRO Asset Management werd in april 2008 afgesplitst van RFS Holdings en geïntegreerd in de vermogensbeheertak van Fortis. Door de financiële crisis kwam Fortis daarna in problemen en in oktober 2008 nam de Nederlandse overheid Fortis Bank Nederland (Holding) NV, de Nederlandse verzekeringsactiviteiten van Fortis en het aandeel van Fortis in RFS Holdings over.²

RBS en Santander blijven aandeelhouder van RFS Holdings en werken verder aan de afsplitsing van de activiteiten die zij hebben gekocht. De Nederlandse overheid is nu verantwoordelijk voor de afsplitsing van ABN AMRO Nederland en ABN AMRO Private Banking uit de RFS Holding.

In november 2008 maakte de Nederlandse overheid bekend dat zij ernaar streeft om ABN AMRO Nederland te integreren met Fortis Bank Nederland. De leiding van de nieuwe bank kwam in handen van oud-minister Gerrit Zalm van Financiën.³ In februari 2009 werd een transitieteam benoemd dat plannen gaat maken voor de integratie van de banken.⁴

Het zal echter nog even duren tot de integratie van beide banken een feit is. Pas dan zal er duidelijkheid zijn over het beleid dat de nieuwe bank gaat hanteren. Voorlopig wordt ABN AMRO Nederland daarom in dit rapport beoordeeld op basis van het beleid dat de bank had ontwikkeld voor de overname in oktober 2007.

Welke diensten biedt ABN AMRO Nederland aan Nederlandse particuliere klanten?

- Betaal- en spaarrekeningen: ABN AMRO
- Hypotheken: ABN AMRO, MoneYou, Florius
- Verzekeringen: ABN AMRO
- Vermogensbeheer voor vermogende particulieren: ABN AMRO
- Beleggingen: fondsen van verschillende aanbieders
-

ABN AMRO Nederland had eind 2008 ruim 23.000 medewerkers en 593 kantoren in Nederland. Het balanstotaal van de bank had eind 2008 een omvang van € 177 miljard, waarvan € 122 miljard spaartegoeden.

Op het gebied van vermogensbeheer voor rijke particulieren is ABN AMRO Nederland actief in 12 landen in Europa en Azië. Eind 2008 werd door deze business unit Private Banking € 102 miljard aan vermogen beheerd.⁵

Het balanstotaal van ABN AMRO Nederland werd eind 2008 geïnvesteerd in:⁶

- Leningen aan bedrijven en particulieren (85%)
- Beleggingen in aandelen, obligaties en derivaten (9%)
- Leningen aan andere banken (1%)
- Overig (5%)

2.3 Aegon Bank

Aegon Bank is een onderdeel van de Nederlandse Aegon Groep, één van de grootste financiële instellingen ter wereld op het gebied van levensverzekeringen, pensioenen en beleggingen. In Nederland biedt Aegon bancaire diensten aan via Aegon Bank waaronder voorheen ook Spaarbeleg viel.

Welke diensten biedt Aegon aan Nederlandse particuliere klanten?

- Spaarrekeningen: Aegon
- Beleggingsfondsen: Aegon
- Hypotheken: Aegon, CNV Verzekeringen, Unirobe Meeùs
- Verzekeringen: Aegon, CNV Verzekeringen, Unirobe Meeùs
- Pensioenen: Aegon, CNV Verzekeringen, Optas, TKP Pensioen

Eind 2008 had Aegon Groep circa 31.500 medewerkers verspreid over meer dan 20 landen in Europa, Noord- en Zuid-Amerika en Azië. De Aegon Groep telde ongeveer 40 miljoen klanten en had een balanstotaal van € 287 miljard.⁷

Aegon Nederland, waar Aegon Bank deel van uit maakt, had eind 2008 ongeveer 6.200 werknemers en een balanstotaal van € 64 miljard. Bijna € 43 miljard daarvan is ingelegd door verzekeringnemers en € 4,6 miljard door spaarders.⁸

Daarnaast beheert Aegon Nederland voor pensioenfondsen en andere beleggers vermogens met een totale omvang van € 11,8 miljard.⁹

Het balanstotaal van de Aegon Groep als geheel werd eind 2008 geïnvesteerd in:¹⁰

- Obligaties van overheden (8%)
- Aandelen van bedrijven (10%)
- Bedrijfsobligaties (25%)
- Andere beleggingen (25%)
- Leningen aan banken (6%)
- Hypotheken (7%)
- Vastgoed (1%)
- Overig (18%)

2.4 ASN Bank

ASN Bank is een Nederlandse bank die bij wil dragen aan het bevorderen van een duurzame samenleving. ASN Bank is onderdeel van het Nederlandse bank- en verzekeringsconcern SNS Reaal (zie paragraaf 2.11), maar wordt apart behandeld omdat ASN Bank zijn eigen beleid vaststelt, los van SNS Reaal.

Welke diensten biedt ASN Bank aan Nederlandse particuliere klanten?

- Betaal- en spaarrekeningen: ASN
- Beleggingsfondsen: ASN

ASN Bank had eind 2008 bijna 80 medewerkers en 420.000 klanten in Nederland. Het balanstotaal bedroeg € 5,3 miljard, waarvan € 5,0 miljard bestond uit spaartegoeden. Daarnaast beheert ASN Bank een aantal beleggingsfondsen met een totaal vermogen van € 983 miljoen.¹¹

Het balanstotaal van ASN Bank werd eind 2008 geïnvesteerd in:¹²

- Beleggingen in staatsobligaties (41%)
- Leningen aan Nederlandse gemeentes en provincies (7%)
- Leningen aan Nederlandse waterschappen, waterleidingbedrijven, zorginstellingen, woningbouwverenigingen en onderwijsinstellingen (14%)
- Leningen aan buitenlandse semi-overheden (3%)
- Hypotheken (15%)
- Leningen aan banken (17%)
- Overige (1%)

2.5 DSB Bank

DSB Bank is een kleine Nederlandse bank, eigendom van Dirk Scheringa. De bank is vooral actief op het gebied van hypotheken en consumptief krediet voor particulieren, met merken als Frisia Financieringen, Becam Postkrediet en Lenen.nl.¹³

Welke diensten biedt DSB Bank aan Nederlandse particuliere klanten?

- Betaal- en spaarrekeningen: DSB
- Hypotheken: DSB
- Consumptief krediet: DSB, Frisia Financieringen, Becam Postkrediet en Lenen.nl

Aan het eind van 2007 had DSB Bank 1.590 medewerkers. Buiten Nederland is DSB Bank op kleine schaal actief in België en Duitsland. Het balanstotaal had een omvang van € 7,8 miljard, waarvan € 3,2 miljard bestond uit spaartegoeden.¹⁴

Het balanstotaal van DSB Bank werd eind 2007 geïnvesteerd in:¹⁵

- Hypotheken (56%)
- Consumptieve kredieten aan particulieren (15%)
- Leningen aan andere banken (15%)
- Leningen aan overheden en staatsobligaties (8%)
- Overig (6%)

2.6 Fortis Bank Nederland

Fortis Bank Nederland was een onderdeel van Fortis Groep, een Belgisch-Nederlandse bank en verzekeraar die in 1990 ontstond uit een fusie tussen verzekeraar AMEV, bank VSB en iets later de Belgische AG Groep. In oktober 2007 nam Fortis, samen met RBS (Groot-Brittannië) en Santander (Spanje), alle activiteiten van ABN AMRO over. Het was de bedoeling dat de verschillende onderdelen van ABN AMRO tussen de drie banken zouden worden verdeeld. Fortis zou de onderdelen Private banking, Asset Management en de Business Unit Nederland van ABN AMRO overnemen.¹⁶

Door de financiële crisis kwam Fortis Groep echter in problemen en in oktober 2008 nam de Nederlandse overheid Fortis Bank Nederland over, inclusief het aandeel van Fortis Groep in ABN AMRO en de Nederlandse verzekeringsactiviteiten van Fortis.¹⁷ Fortis Verzekeringen Nederland heeft sindsdien haar naam gewijzigd in ASR Nederland en staat organisatorisch los van Fortis Bank Nederland.¹⁸

In november 2008 maakte de Nederlandse overheid bekend dat zij ernaar streeft om ABN AMRO Nederland te integreren met Fortis Bank Nederland. De leiding van de nieuwe bank kwam in handen van oud-minister Gerrit Zalm van Financiën.¹⁹ In februari 2009 werd een transitieteam benoemd dat plannen gaat maken voor de integratie van de twee banken.²⁰ Het zal echter nog even duren tot de integratie van beide banken een feit is. Pas dan zal er duidelijkheid zijn over het beleid dat de nieuwe bank gaat hanteren. Voorlopig wordt Fortis Bank Nederland daarom in dit rapport beoordeeld op basis van het beleid dat Fortis Bank had ontwikkeld voor de overname door de Nederlandse overheid in oktober 2008.

Welke diensten biedt Fortis Bank Nederland aan Nederlandse particuliere klanten?

- Betaal- en spaarrekeningen: Fortis
- Hypotheken: Fortis, Direktbank
- Vermogensbeheer voor rijke particulieren: MeesPierson
- Creditcards: MasterCard, Visa²¹
- Consumentenkrediet: Defam, Alpha Credit Nederland, Credivance

Aan het eind van 2008 had Fortis Bank Nederland 9.800 medewerkers, waarvan driekwart in Nederland. De bank heeft vestigingen in 24 andere landen in Europa, de VS, het Caribisch gebied en Azië. Het balanstotaal had eind 2008 een omvang van € 184 miljard, waarvan € 92 miljard spaartegoeden van particulieren, bedrijven en de Nederlandse staat (€ 34 miljard). Daarnaast beheert de divisie MeesPierson van Fortis Bank Nederland vermogens van vermogende particulieren met een totale omvang van € 24,3 miljard.²²

Het balanstotaal van Fortis Bank Nederland werd eind 2008 geïnvesteerd in.²³

- Hypotheekleningen (36%)
- Andere leningen aan particulieren (2%)
- Leningen aan bedrijven (30%)
- Leningen aan banken (18%)
- Beleggingen (6%)
- Overig (7%)

2.7 Friesland Bank

De Friesland Bank is een zelfstandige Nederlandse bank, bijna een eeuw geleden ontstaan als financier van zuivelcoöperaties. Vanuit die achtergrond is Friesland Bank gegroeid tot een bank die vooral diensten verleent aan Friese bedrijven en particulieren. Sinds de jaren negentig breidt Friesland Bank haar werkgebied langzaam uit buiten Friesland.²⁴

Welke diensten biedt Friesland Bank aan Nederlandse particuliere klanten?

- Betaal- en spaarrekeningen: Friesland Bank, Bank Bercoop
- Beleggingen en vermogensbeheer: Friesland Bank, BinckBank (deelneming van 15%), Triodos (6%), Optimix (45%) en Van Lanschot Bankiers (28%)
- Hypotheken: Friesland Bank
- Verzekeringen: Friesland Bank

- Consumptief krediet: Friesland Bank

Eind 2008 had Friesland Bank 1.100 medewerkers verspreid over 31 kantoren in Nederland. De bank had een balanstotaal van € 10,9 miljard, waarvan € 5,7 miljard afkomstig was van spaargelden en tegoeden op betaalrekeningen.²⁵

Daarnaast beheert²⁶ Friesland Bank twee beleggingsfondsen die eind 2008 een totale omvang hadden van € 124 miljoen.²⁷

Het balanstotaal van Friesland Bank werd eind 2008 geïnvesteerd in:²⁸

- Hypotheken (37%)
- Andere leningen aan particulieren (6%)
- Leningen aan bedrijven (32%)
- Leningen aan banken en participaties in banken (9%)
- Leningen aan overheden en staatsobligaties (4%)
- Beleggingen in bedrijfsobligaties, aandelen en derivaten (6%)
- Overige (6%)

2.8 ING Bank

ING Bank is een onderdeel van ING, een wereldwijde financiële instelling van Nederlandse origine die diensten levert op het gebied van bankieren, beleggen, levensverzekeringen en pensioenen. ING heeft meer dan 85 miljoen klanten in Europa, Noord- en Latijns-Amerika, Azië en Australië: particulieren, kleine en middelgrote bedrijven, grote ondernemingen, instellingen en overheden.

ING is in 1991 ontstaan uit een fusie tussen verzekeringsmaatschappij Nationale Nederlanden en de Postbank Groep. Postbank bestond tot voor kort nog als apart merk, maar is begin 2009 opgegaan in ING Bank.

Wat doet ING voor Nederlandse particulieren?

- Betaal- en spaarrekeningen: ING Bank, Nationale Nederlanden
- Beleggingsfondsen: ING, Nationale Nederlanden
- Hypotheken: ING, Nationale Nederlanden, RVS, Westland Utrecht Hypotheekbank
- Levensverzekeringen: ING, Nationale Nederlanden, RVS, Movir
- Pensioenen: ING, Nationale Nederlanden, RVS

Eind 2008 had ING bijna 125.000 medewerkers verspreid over meer dan 50 landen. Het balanstotaal bedroeg € 1.332 miljard, waarvan € 763,6 miljard afkomstig was van klanten: ingelegde verzekeringspremies (€ 240,8 miljard), spaargelden (€ 263,7 miljard) en tegoeden op betaalrekeningen (€ 259,1 miljard).²⁹

Van alle middelen die ING eind 2008 onder beheer had, was eind 2008 naar schatting € 549,6 miljard geïnvesteerd in bedrijven: zakelijke leningen (€ 310,3 miljard), aandelen (€ 94,7 miljard) en bedrijfsobligaties (€ 144,6 miljard).³⁰

Daarnaast beheert ING voor derden (beleggingsfondsen en mandaten van vermogende particulieren en institutionele beleggers) een totaal vermogen van € 294,1 miljard.³¹

Eind 2008 bedroeg het balanstotaal van ING Bank € 1.035 miljard, waarvan € 537,7 miljard afkomstig was van spaargelden en tegoeden op betaalrekeningen.³²

Het balanstotaal van ING Bank werd eind 2008 geïnvesteerd in:³³

- Hypotheken (29%)
- Andere leningen aan particulieren (3%)
- Leningen aan bedrijven (29%)

- Leningen aan banken (5%)
- Leningen aan overheden (3%)
- Beleggingen in obligaties en aandelen (18%)
- Andere beleggingen (8%)
- Overig (6%)

2.9 Rabobank

De Rabobank Groep is een coöperatieve, Nederlandse bankgroep. De coöperatie is in handen van 153 zelfstandige lokale Rabobanken, die op lokaal niveau verschillende vormen van financiële dienstverlening bieden aan particulieren en bedrijven. Hun centrale organisatie Rabobank Nederland ondersteunt, faciliteert en adviseert de lokale Rabobanken ondermeer op het gebied van de ontwikkeling van nieuwe producten en in de marktwerking. Rabobank International is het internationale bankbedrijf van de Rabobank Groep dat zich concentreert op de internationale zakelijke en particuliere bankactiviteiten. Daarbij ligt de focus op food- en agriklanten die worden bediend vanuit 27 landen wereldwijd.³⁴

Welke diensten biedt de Rabobank Groep aan Nederlandse particuliere klanten?

- Betaal- en spaarrekeningen: Rabobank, Bizner
- Hypotheken: Rabobank, Obvion
- Verzekeringen:³⁵ Interpolis, Achmea, FBTO, Centraal Beheer, Agis, Avéro, Groene Land, Zilveren Kruis, PWZ, DVZ, Pro Life
- Leasing: Lage Landen
- Vermogensbeheer: Robeco, Schretlen & Co., Bank Sarasin, IRIS
- Websites voor de woningmarkt: Moviq, Zoekallehuizen.nl

Eind 2008 had de Rabobank Groep ruim 60.500 medewerkers, verspreid over 45 landen. De 153 lokale banken hadden ruim 1.100 vestigingen en bij 29.000 medewerkers in Nederland.³⁶

De Rabobank Groep had eind 2008 een balanstotaal van € 612 miljard, waarvan € 304 miljard afkomstig was van tegoeden op spaar- en betaalrekeningen.³⁷

Daarnaast beheerde de Rabobank Groep, via dochterondernemingen Robeco, SAM en Sarasin, € 184 miljard aan vermogens voor derden.³⁸

Het balanstotaal van de Rabobank Groep werd eind 2008 geïnvesteerd in:³⁹

- Leningen aan bedrijven (35%)
- (Hypotheek)leningen aan particulieren (32%)
- Leningen aan banken (6%)
- Leningen aan overheden en staatsobligaties (5%)
- Beleggingen in aandelen (1%)
- Beleggingen in bedrijfsobligaties (3%)
- Derivatens en andere beleggingen (11%)
- Overig (7%)

2.10 Robeco Direct

Robeco Direct is de spaarbank van vermogensbeheerder Robeco, een dochteronderneming van de Rabobank Groep (zie paragraaf 2.9).

Welke diensten biedt Robeco aan Nederlandse particuliere klanten?

- Beleggingsfondsen: Robeco, Younique
- Vermogensbeheer voor rijke particulieren: Robeco
- Spaarrekeningen: Robeco Direct

Eind 2008 had Robeco 1.654 medewerkers en vestigingen in 14 landen. Het balanstotaal bedroeg € 11,3 miljard, waarvan € 7,5 miljard bestond uit tegoeden op betaal- en spaarrekeningen. Voor derden werd € 111 miljard aan vermogens beheerd.⁴⁰

Het balanstotaal van Robeco Direct, de bankdochter van Robeco, werd eind 2008 geïnvesteerd in:⁴¹

- Hypotheekleningen (17%)
- Leningen aan banken (15%)
- Leningen aan bedrijven (2%)
- Beleggingen in staats- en bedrijfsobligaties (53%)
- Beleggingen in aandelen (8%)
- Beleggingen in derivaten (1%)
- Overig (4%)

2.11 SNS Bank

SNS Bank is een onderdeel van de SNS Reaal Groep, een Nederlandse financiële instelling die zich vooral richt op de Nederlandse retailmarkt, inclusief het midden- en kleinbedrijf. Het aanbod bestaat uit drie kernproductgroepen: hypotheek en vastgoedfinanciering, sparen en beleggen, en verzekeren.

ASN Bank (zie paragraaf 2.4) behoort ook tot de SNS Reaal groep, maar omdat ASN Bank een eigen beleid heeft wordt zij in dit onderzoek apart behandeld.

Welke diensten biedt SNS Reaal aan Nederlandse particuliere klanten?

- Betaal- en spaarrekeningen: SNS Bank, SNS Regio Bank (zie paragraaf 2.12), ASN Bank
- Beleggingsfondsen: SNS, Reaal, ASN
- Hypotheken: BLG Hypotheken, SNS, Reaal
- Verzekeringen: Reaal, Proteq, DBV Verzekeringen, Zwitserleven
- Pechhulp: Route Mobiel

SNS Reaal Groep had eind 2008 ruim 7.500 medewerkers in Nederland. Het balanstotaal van de groep bedroeg € 124,4 miljard. Daarvan was € 65,3 miljard afkomstig van spaargelden en tegoeden op betaalrekeningen (€ 29,3 miljard) en ingelegde verzekeringspremies (€ 36,1 miljard).⁴²

Alle bancaire activiteiten van de SNS Reaal Groep (ook ASN Bank en SNS Regio Bank) vallen onder SNS Bank. Deze had eind 2008 een balanstotaal van € 76,7 miljard, waarvan € 32,0 miljard afkomstig was van spaargelden en tegoeden op betaalrekeningen. Exclusief ASN Bank: balanstotaal € 71,4 miljard, waarvan € 27,1 miljard spaargeld.⁴³

Daarnaast beheert SNS Asset Management € 11,5 miljard aan vermogens voor derden (exclusief beleggers ASN Bank), in de vorm van mandaten van institutionele beleggers en beleggingsfondsen. De eigen beleggingsfondsen van SNS Bank maakten daarvan € 7,4 miljard uit.⁴⁴

Het balanstotaal van SNS Bank werd eind 2008 geïnvesteerd in:⁴⁵

- Hypotheekleningen aan particulieren (65%)
- (Hypotheek)leningen aan bedrijven (21%)
- Beleggingen (4%)
- Leningen aan banken (7%)
- Overig (4%)

2.12 SNS Regio Bank

SNS Regio Bank is een onderdeel van de SNS Reaal Groep, een Nederlandse financiële instelling die zich vooral richt op de Nederlandse retailmarkt, inclusief het midden- en kleinbedrijf. Het aanbod bestaat uit drie kernproductgroepen: hypotheek en vastgoedfinanciering, sparen en beleggen, en verzekeren.

Welke diensten biedt SNS Reaal aan Nederlandse particuliere klanten?

- Betaal- en spaarrekeningen: SNS Bank (zie paragraaf 2.11), SNS Regio Bank, ASN Bank (zie paragraaf 2.4)
- Beleggingsfondsen: SNS, Reaal, ASN
- Hypotheken: BLG Hypotheken, SNS, Reaal
- Verzekeringen: Reaal, Proteq, DBV Verzekeringen, Zwitserleven
- Pechhulp: Route Mobiel

SNS Regio Bank heeft een kantorennetwerk met 800 agenten en intermediairs. De activa van SNS Regio Bank zijn onderdeel van het balanstotaal van SNS Bank (zie paragraaf 2.11).

Het balanstotaal van SNS Bank, waartoe SNS Regio Bank behoort, werd eind 2008 geïnvesteerd in:⁴⁶

- Hypotheekleningen aan particulieren (65%)
- (Hypotheek)leningen aan bedrijven (21%)
- Beleggingen (4%)
- Leningen aan banken (7%)
- Overig (4%)
-

2.13 Triodos Bank

Triodos Bank is een zelfstandige Nederlandse bank die bedrijven, instellingen en projecten met een meerwaarde op sociaal, milieu en cultureel gebied financiert, daartoe in staat gesteld door spaarders en beleggers die kiezen voor maatschappelijk verantwoord ondernemen en een duurzame samenleving.

Welke diensten biedt Triodos Bank aan Nederlandse particuliere klanten?

- Betaal- en spaarrekeningen
- Beleggingsfondsen
- Hypotheken
- Vermogensbeheer

Triodos Bank heeft 475 medewerkers en 191.000 klanten in Nederland, België, Groot-Brittannië en Spanje. Eind 2008 bedroeg het balanstotaal € 2,4 miljard, waarvan € 2,1 miljard bestond uit tegoeden op spaar- en betaalrekeningen.⁴⁷

Daarnaast beheert Triodos Bank vermogens voor derden, vooral in de vorm van beleggingsfondsen, met een omvang van € 1,4 miljard.⁴⁸

Het balanstotaal van Triodos Bank werd eind 2008 geïnvesteerd in: ⁴⁹

- Leningen aan bedrijven en organisaties (54%)
- Leningen aan andere banken (29%)
- Beleggingen in staatsobligaties (11%)
- Overig (6%)

Hoofdstuk 3 Relatie tussen beleid en investeringen

3.1 Introductie

Banken zijn tussenpersonen op de geld- en kapitaalmarkt. Ze krijgen uit verschillende bronnen geld binnen en geven dat weer op verschillende manieren uit. Op de balans van een bank wordt dat netjes naast elkaar gezet: rechts staat hoe de bank geld binnen heeft gekregen (de passiva), links staat waaraan de bank dat geld uitgegeven heeft (de activa).

- **Passiva:**

Banken krijgen geld binnen in de vorm van schulden en eigen vermogen. Het eigen vermogen bestaat uit:

- Geld dat binnengekomen is door aandelen in de bank te verkopen aan beleggers;
- De netto-winst die de bank in de loop der jaren heeft gemaakt.

Onder de schulden van een bank vallen:

- Geld dat particulieren en bedrijven op betaal- en spaarrekeningen hebben gezet;
- Leningen van andere banken;
- Obligatieleningen van beleggers;
- Financiële derivaten: schulden als gevolg van swapsⁱ, futuresⁱⁱ of opties.

- **Activa:**

Al het geld dat een bank binnen heeft gekregen is geïnvesteerd in verschillende soorten activa (bezittingen). Daaronder vallen:

- De kantoren plus inboedel waarin de bank zelf werkt;
- Ander vastgoed, zoals kantoren, parkeergarages en winkelcentra;
- Hypotheekleningen en consumptieve kredieten aan particulieren;
- Leningen aan bedrijven (inclusief hedge funds en dergelijke);
- Leningen aan andere banken;
- Beleggingen in onder meer aandelen en obligaties van bedrijven en in obligaties van overheden, maar ook in private equity etc.;
- Financiële derivaten: swaps, futures of opties.

Al het spaargeld dat door particulieren, instellingen en bedrijven op bank- en betaalrekeningen wordt gezet, kan in principe door de bank besteed worden aan alle hierboven genoemde vormen van activa. We vatten al deze vormen van activa samen onder de term “investeringen” van de bank.

Voor welke investeringen het geld op een betaal- of spaarrekening aangewend kan worden, hangt echter wel af van de bank waarbij de rekening is geopend. Zoals blijkt uit de bankprofielen in Hoofdstuk 2 investeert niet elke bank in al de genoemde vormen van activa. Zeker de kleinere banken beperken zich tot een deel van deze investeringen.

ⁱ Een swap is een afgeleid financieel product waarbij twee partijen geldstromen ruilen. Bijvoorbeeld bij een renteswap ruilen twee banken de rentebetalingen van twee leningen met elkaar. Het doel hiervan kan zijn om risico's te beperken van bijvoorbeeld een rentestijging of juist om te speculeren op een rentedaling. Een bank heeft bij een swap dus zowel een schuld als een bezitting.

ⁱⁱ Een future is een financieel contract tussen twee partijen die zich verbinden om op een bepaald tijdstip een bepaalde hoeveelheid van een product of financieel instrument te verhandelen tegen een vooraf bepaalde prijs.

De Eerlijke Bankwijzer beoordeelt het beleid van de bank ten aanzien van verschillende thema's en sectoren, vanuit het uitgangspunt dat gegarandeerd moet worden dat het geld op spaar- en betaalrekeningen op een ethische, verantwoorde en duurzame wijze wordt geïnvesteerd. Niet voor alle activa waarin het geld op spaar- en betaalrekeningen geïnvesteerd kan worden zijn alle vormen van thema- en sectorbeleid, zoals beschreven in Hoofdstuk 4 en Hoofdstuk 5, even belangrijk.

Om die reden wordt iedere bank alleen beoordeeld op de kwaliteit van zijn beleid dat relevant is voor de investeringen die de bank met spaargelden van consumenten doet. Op andere beleidsterreinen wordt aan de bank geen score toegekend (in de vorm van een kleurcode), maar een aparte kleurcode die staat voor "niet actief op dit beleidsterrein".

3.2 Beleid per soort investering

Tabel 2 geeft een overzicht van de thema's en sectoren waarop van een bank verwacht wordt dat hij een beleid heeft, in relatie tot de investeringen die de bank ontplooit. Iedere "ja" in de tabel geeft aan dat verwacht wordt dat de bank een beleid heeft op het betreffende thema of voor de betreffende sector, als de bank dit soort investeringen doet. Dit beleid zal in de Eerlijke Bankwijzer worden beoordeeld. Waar geen "ja" staat in Tabel 2 is beleid niet relevant en zal dat dus niet beoordeeld worden.

Voor leningen aan en beleggingen in bedrijven geldt dat beleid op alle thema's verwacht wordt - en dus beoordeeld wordt - maar dat beleid voor een bepaalde sector *niet* verwacht wordt als de financiële instelling kan aantonen niet betrokken te zijn bij investeringen in de betreffende sector, noch door middel van kredietverstrekking en noch door middel van beleggingen.

Tabel 2 Relatie tussen soort investering en beleid

Soort investering	Leningen aan bedrijven	Beleggingen in bedrijven	Staatsobligaties	Vastgoed	Doorlenen aan banken	Consumptief krediet	Financiële derivaten
Thema's							
Klimaatverandering	ja	ja	ja	ja			
Mensenrechten	ja	ja	ja				
Arbeidsrechten	ja	ja	ja				
Wapens	ja	ja	ja				
Giftige stoffen en gezondheid	ja	ja	ja				
Biodiversiteit	ja	ja	ja				
Belastingen en corruptie	ja	ja	ja				
Transparantie en verantwoording	ja	ja	ja	ja	ja	ja	ja
Sectoren							
Landbouw	ja	ja					
Dammen	ja	ja					
Visserij	ja	ja					
Bosbouw	ja	ja					
Mijnbouw	ja	ja					
Olie en gas	ja	ja					
Maakindustrie	ja	ja					
Banken		ja			ja		

3.3 Verwacht beleid per bank

Tabel 2 vat samen wat de relatie is tussen de investeringen van een bank en het beleid dat door de initiatiefnemers van de Eerlijke Bankwijzer verwacht wordt van die bank. In de bankprofielen in Hoofdstuk 2 is voor elke bank vermeld met welk soort investeringen de opbrengst op spaarrekeningen verdiend wordt. De combinatie van deze gegevens met Tabel 2 levert een overzicht op van het beleid dat van iedere bank verwacht wordt, zoals samengevat in Tabel 3.

Daarbij is ook rekening gehouden met het feit dat sommige banken in het geheel niet investeren in sommige sectoren. In dat geval wordt er van de bank ook geen beleid voor deze sector verwacht.

Tabel 3 Verwacht beleid per bank

	ABN AMRO Nederland	Aegon Bank	ASN Bank	DSB Bank	Fortis Bank Nederland	Friesland Bank	ING Bank	Rabobank	Robeco Direct	SNS Bank	SNS Regio Bank	Triodos Bank
Themabeleid												
Klimaatverandering	ja	ja	ja	ja	ja	ja	ja	ja	ja	ja	ja	ja
Mensenrechten	ja	ja	ja	nee	ja	ja	ja	ja	ja	ja	ja	ja
Arbeidsrechten	ja	ja	ja	nee	ja	ja	ja	ja	ja	ja	ja	ja
Wapens	ja	ja	ja	nee	ja	ja	ja	ja	ja	ja	ja	ja
Giftige stoffen en gezondheid	ja	ja	ja	nee	ja	ja	ja	ja	ja	ja	ja	ja
Biodiversiteit	ja	ja	ja	nee	ja	ja	ja	ja	ja	ja	ja	ja
Belastingen en corruptie	ja	ja	ja	nee	ja	ja	ja	ja	ja	ja	ja	ja
Transparantie en verantwoording	ja	ja	ja	ja	ja	ja	ja	ja	ja	ja	ja	ja
Sectorbeleid												
Landbouw	ja	ja	nee	nee	ja	ja	ja	ja	ja	ja	ja	ja
Dammen	nee	ja	nee	nee	ja	ja	ja	ja	ja	ja	ja	nee
Visserij	ja	ja	nee	nee	ja	ja	ja	ja	ja	ja	ja	ja
Bosbouw	ja	ja	nee	nee	ja	ja	ja	ja	ja	ja	ja	ja
Mijnbouw	ja	ja	nee	nee	ja	ja	ja	ja	ja	ja	ja	nee
Olie en gas	ja	ja	nee	nee	ja	ja	ja	ja	ja	ja	ja	nee
Maakindustrie	ja	ja	ja	nee	ja	ja	ja	ja	ja	ja	ja	ja
Banken	ja	ja	ja	ja	ja	ja	ja	ja	ja	ja	ja	ja

Van de 12 banken wordt door de Eerlijke Bankwijzer verwacht dat ze een investeringsbeleid hebben voor alle thema's en sectoren genoemd in Tabel 3. Dit investeringsbeleid moet garanderen dat het geld dat op betaal- en spaarrekeningen wordt gezet op een ethische, verantwoorde en duurzame wijze wordt geïnvesteerd. Dat betekent dat het investeringsbeleid betrekking moet hebben op alle activa waarin het geld dat binnenkomt op betaal- en spaarrekeningen geïnvesteerd kan worden: leningen aan bedrijven, staatsobligaties, beleggingen, etc. (zie Tabel 2).

Of de 12 banken inderdaad een dergelijk investeringsbeleid hebben, wordt verder besproken in Hoofdstuk 6. Daar worden ook de scores weergegeven die de banken op de verschillende beleidsterreinen zijn toegekend.

Hoofdstuk 4 Themabeleid

4.1 Klimaatverandering

4.1.1 Wat staat er op het spel?

Het klimaat op aarde verandert: temperaturen stijgen, net als het waterpeil. Hierdoor veranderen ecosystemen en lopen samenlevingen het risico getroffen te worden door overstromingen en cyclonen. Dit proces is een direct resultaat van menselijke activiteiten die de concentratie van broeikasgassen in de atmosfeer doen toenemen.

De toonaangevende autoriteit op dit onderwerp is het [Intergovernmental Panel on Climate Change](#) (IPCC). In februari 2007 bracht het panel zijn vierde [Assessment Report](#) uit. Een half jaar eerder - in oktober 2006 - werd een ander zeer invloedrijk onderzoek naar klimaatverandering uitgebracht, het [Stern Review on the Economics of Climate Change](#). In beide rapporten wordt uitgebreid wetenschappelijk onderzoek gepresenteerd, waaruit geconcludeerd wordt dat de gemiddelde wereldwijde temperatuurstijging sinds het midden van de twintigste eeuw grotendeels veroorzaakt is door de waargenomen stijging van de concentraties van broeikasgassen (zoals koolstofdioxide, methaan, stikstofoxiden en enkele andere gassen), die door menselijke activiteit vrijgekomen zijn. Het belangrijkste broeikasgas is koolstofdioxide (CO₂), dat vrijkomt bij de verbranding van fossiele brandstoffen.⁵⁰

Als de jaarlijkse uitstoot van broeikasgassen niet verder zou stijgen dan het huidige niveau zou de concentratie broeikasgassen in de atmosfeer in 2050 twee keer zo hoog zijn (550 deeltjes CO₂ per miljoen deeltjes) als voor de industriële revolutie. Maar omdat wereldwijd de vraag naar energie en vervoer toeneemt, en snel groeiende economieën investeren in CO₂-intensieve infrastructuur, is het waarschijnlijk dat de verdubbeling al rond 2035 bereikt wordt. Dit zal een gelijktijdige gemiddelde temperatuurstijging van meer dan 2°C veroorzaken. Als wij geen grote veranderingen aanbrengen in onze consumptie- en emissieniveaus loopt de wereld een risico van 50% dat de gemiddelde temperatuur meer dan 5°C hoger zal liggen aan het eind van de volgende eeuw. Om het effect hiervan te beseffen is het goed om je te realiseren dat het vandaag de dag slechts 5°C warmer is dan tijdens de laatste ijstijd, die zo'n 10.000 jaar geleden eindigde.⁵¹

Afhankelijk van toekomstige ontwikkelingen zal volgens het IPCC de temperatuur in de 21ste eeuw wereldwijd tussen 1,1°C en 6,4°C stijgen. Dat zal waarschijnlijk resulteren in:⁵²

- Het stijgen van de zeespiegel met 18 tot 59 cm (zonder rekening te houden met het versneld smelten van de ijskap op Groenland);
- Vaker voorkomende warme periodes, hittegolven en zware regenval;
- Een toename in droogtes, tropische cyclonen en extreem hoge getijden.

Deze ontwikkelingen creëren niet alleen buitengewone en ongekennde risico's voor het mondiale milieu, maar kunnen ook diepgaande en desastreuze gevolgen hebben voor de mensheid, zowel economisch, als sociaal en op het gebied van de volksgezondheid. Zowel het *Stern Review* als een ander recent IPCC rapport voorspellen onder andere de volgende gevolgen van klimaatverandering:⁵³

- Smeltende gletsjers zullen een sterke stijging veroorzaken van het gemiddelde waterpeil van sommige rivieren. De beschikbaarheid van water zal in sommige gebieden stijgen, terwijl zich elders droogte en gebrek aan drinkwater zullen voordoen;

- 15 tot 40% van alle plant- en diersoorten ter wereld lopen het risico uit te sterven als de gemiddelde temperatuur meer dan 2°C stijgt. Dit zal leiden tot een snelle achteruitgang van ecosystemen en verzuring van oceanen, wat op zijn beurt grote gevolgen zal hebben voor marine ecosystemen. Mondiale klimaatgordels zullen verschuiven, met ingrijpende gevolgen voor flora en fauna;
- De mondiale voedselproductie zal toenemen met lokale temperaturen die tussen 1-2 °C stijgen, maar afnemen zodra de temperatuur verder stijgt. Hogere frequenties van droogtes, overstromingen, orkanen en hittegolven zullen de productie van lokale gewassen verminderen, vooral in gebieden vlakbij de evenaar die nu al weinig voedsel produceren;
- Kustgebieden zullen blootstaan aan toenemende risico's door de stijgende zeespiegel en kusterosie. Niet alleen koraalriffen en *wetlands* lopen risico, maar ook miljoenen steden in ontwikkelde en ontwikkelingslanden. Het smelten of afbreken van ijschotsen zal uiteindelijk de woongebieden van 1 op de 20 mensen bedreigen;
- Arme gemeenschappen worden nog kwetsbaarder omdat hun aanpassingsvermogen beperkt is, en omdat ze meer afhankelijk zijn van klimaatgevoelige voorzieningen zoals lokale water- en voedselvoorraden;
- De klimaatveranderingen zullen de gezondheid van miljoenen mensen beïnvloeden, vooral van hen die zich moeilijk kunnen aanpassen. De groepen die al lichamelijk verzwakt zijn door onder meer ondervoeding, zijn het meest kwetsbaar voor de verwachte toename in hittegolven, overstromingen, stormen, branden en droogtes, stofwisselingsziektes en parasitaire ziektes zoals malaria of knokkelkoorts.

Bedrijven in uiteenlopende sectoren zullen met deze gevolgen en risico's op economisch, sociaal en gezondheidsgebied geconfronteerd worden. Ook brengt klimaatverandering nieuwe regelgeving met zich mee, maar ook nieuwe kansen en innovaties. Bedrijven die fossiele brandstoffen produceren, verwerken, vervoeren of in grote volumes gebruiken zullen zich als eerste genoodzaakt zien hun *business model* te veranderen.

Voor banken is het de uitdaging om met deze enorme opgave op een proactieve manier om te gaan, door de bedrijven waarin geïnvesteerd wordt te stimuleren om klimaatrisico's te verminderen en nieuwe kansen te grijpen. Bij de ontwikkeling van een beleid op dit gebied kunnen banken gebruik maken van de internationale standaarden die hieronder worden beschreven.

4.1.2 Internationale standaarden

Het klimaatprobleem is mondiaal van aard en vraagt dus om een internationaal gecoördineerde set antwoorden. De wereldgemeenschap werkt daaraan: het [UN Framework Convention on Climate Change](#) (UNFCCC) uit 1992, en het bijbehorende [Kyoto Protocol](#) van 1997, zijn de twee belangrijkste internationale verdragen met betrekking tot klimaatverandering.

Het UNFCCC formuleert mondiale doelstellingen en principes, en vraagt alle lidstaten om jaarlijks verslag te doen van hun uitstoot van broeikasgassen. Vrijwel alle landen ter wereld nemen deel aan het UNFCCC, ook de Verenigde Staten.

Het *Kyoto Protocol* is gebaseerd op de principes en doelstellingen van het UNFCCC en stelt doelen en tijdslijnen voor geïndustrialiseerde landen voor de beperking van hun uitstoot. Gemiddeld eist het Kyoto Protocol een uitstootreductie (in de periode 2008-2012) van 5.2% van de broeikasgassen ten opzichte van het niveau van 1990. Het Kyoto Protocol werd van kracht in 2005 en is inmiddels onderschreven door alle industriële landen behalve de Verenigde Staten. Ontwikkelingslanden - die vrijwel allemaal deelnemers zijn aan het UNFCCC en het Kyoto Protocol - hebben zich niet vastgelegd om hun broeikasgasemissies te verminderen, maar zullen wellicht in de tweede periode - die in 2012 begint - concrete doelen stellen.

Hoewel het Kyoto Protocol een eerste stap is in het reduceren van de wereldwijde uitstoot van broeikasgassen, zijn de vastgestelde reductiedoelstellingen volgens de wetenschap veel te laag om klimaatverandering tegen te houden, laat staan ongedaan te maken. Om de mondiale temperatuurstijging te beperken tot 2 tot 2,4 °C - wat al tot ingrijpende sociale-, economische- en milieuproblemen zal leiden - zal volgens het IPCC in 2050 de jaarlijkse mondiale uitstoot van broeikasgassen 50 tot 85% lager moeten liggen dan in het jaar 2000.⁵⁴ In juli 2008 liet een grote groep internationale bedrijven - waaronder banken als Citibank, Crédit Suisse, Deutsche Bank, HSBC en Standard Chartered - in een advies aan de regeringsleiders van de G8 weten een dergelijke reductiedoelstelling te ondersteunen.⁵⁵

Als uitvloeisel van de internationale klimaatafspraken wordt op nationaal niveau beleid ontwikkeld om de uitstoot van broeikasgassen te beperken. In de Europese Unie, Australië, Canada, Japan, Rusland en sommige staten in de Verenigde Staten moeten bedrijven in CO₂-intensieve sectoren aan steeds strengere regels en standaarden voldoen.⁵⁶ Deze landen zullen, net als ontwikkelingslanden als China, nieuwe regels invoeren voor het besparen van brandstof en CO₂ emissies in de vervoersector.

Ook zijn er initiatieven die gebaseerd zijn op marktwerking. Emissierechten voor broeikasgassen worden onder meer verhandeld op de [Chicago Climate Exchange](#) (CCX). De Certified Emission Reductions (CERs) van het [European Union Greenhouse Gas Emissions Allowance Trading Scheme](#) (EU ETS) worden verhandeld door [Climex](#). Ook in andere landen zijn dergelijke beurzen ontwikkeld of momenteel in ontwikkeling.

Bedrijven die verantwoordelijk zijn voor grote hoeveelheden broeikasgas emissies dienen het volgende driestappenplan te implementeren:

1. Meten en rapporteren van hun emissies van broeikasgassen

De standaarden van het [Greenhouse Gas Protocol](#) (GHG Protocol) zijn wereldwijd de meest gebruikte standaarden voor het meten en beheren van broeikasgasemissies.⁵⁷ Naast de algemene meetinstrumenten voor eigen activiteiten, zijn er ook [sectorspecifieke richtlijnen](#), en ontwikkelt het GHG Protocol momenteel ook een standaard voor de emissies van [producten en de toeleveringsketen](#). Het GHG Protocol is consistent met de richtlijnen van de IPCC voor het rapporteren van CO₂ uitstoot.⁵⁸

2. Beperking van hun emissies van broeikasgassen

Het rapporteren van emissies van broeikasgassen draagt op zichzelf niet bij aan de reductie ervan. Behalve landen stellen ook bedrijven zichzelf steeds vaker reductiedoelstellingen, omdat dit kosten bespaart, en omdat de gemeenschap hier tegenwoordig om vraagt. De doelstellingen van bedrijven zijn soms veel ambitieuzer dan die van het Kyoto Protocol.⁵⁹

3. Verschuivingen richting klimaatvriendelijke technologie

Om de strijd tegen klimaatverandering te winnen, moeten de meest broeikasgasintensieve sectoren - energie, bouw, industrie en vervoer - structureel veranderen. Dat is noodzakelijk voor het milieu, maar ook voor armoedebestrijding. Niet voor niets zien de Verenigde Naties het ontwikkelen van hernieuwbare energie en efficiënter energiegebruik als een belangrijk onderdeel van de [Millennium Development Goals](#).⁶⁰

De recente WWF studie [Climate Solution](#) laat zien dat het zeer waarschijnlijk is dat bekende alternatieve energiebronnen en -technologieën tussen nu en 2050 gebruiksklaar kunnen worden gemaakt om aan de voorspelde verdubbeling van de mondiale energievraag te voldoen. Deze ontwikkeling zorgt voor een vermindering van 60 tot 80% van de huidige CO₂-uitstoot, die noodzakelijk is voor het voorkomen van gevaarlijke klimaatverandering. Deze reductie kan worden bereikt zonder het gebruik van kernenergie, niet-duurzame biomassa en niet-duurzame vormen van waterkracht.⁶¹

Ook op het gebied van transport zijn steeds meer nieuwe technologieën beschikbaar om reductie van CO₂-uitstoot te halen of duurzame vormen van vervoer te bewerkstelligen. De OESO heeft in 2000 richtlijnen voor duurzaam transport ([EST](#)) opgesteld. In het EST project werd ook een nieuwe visie op transport gepresenteerd.⁶²

4.1.3 Inhoud van een goed bankbeleid

Investeringsbeleid die vandaag plaats vinden bepalen de CO₂-intensiteit van alle toekomstige activiteiten. Daarom is het cruciaal dat nu strikte reductiedoelen gesteld worden. Als belangrijke financiers van energieprojecten, kunnen banken een leidende rol spelen bij het verschuiven van investeringen naar een minder CO₂-intensieve economie. Hierbij zouden banken strengere CO₂-mijdende standaarden moeten stellen dan op nationaal niveau wordt gedaan, om zo de opwarming van de aarde te vertragen of tot stilstand te brengen. Om deze rol te kunnen spelen, moeten banken de volgende elementen opnemen in hun investeringsbeleid:

1. Analyse en rapportage van de bijdrage van de bank aan klimaatverandering

Banken moeten de bijdrage die zij leveren aan klimaatverandering meten en rapporteren. Hun bijdrage bestaat enerzijds uit de uitstoot van broeikasgassen veroorzaakt door hun eigen energieverbruik (*operationele uitstoot*) en anderzijds uit hun aandeel in de uitstoot van broeikasgassen door hun de bedrijven waarin geïnvesteerd wordt (*gefinancierde uitstoot*). Banken dienen hiervoor van de bedrijven waarin geïnvesteerd wordt te eisen dat zij een rapportagesysteem invoeren dat gelijkwaardig is aan het *GHG Protocol*. De emissies van elk bedrijf waarin (mogelijk) geïnvesteerd wordt in CO₂-intensieve sectoren dienen dan door de bank te worden geëvalueerd en meegewogen in investeringsbeslissingen.

Banken verbreden hiermee de werking van het [Carbon Disclosure Project](#) (CDP), een coalitie van institutionele investeerders die de grootste bedrijven ter wereld vraagt om hun jaarlijkse uitstoot en andere informatie met betrekking tot klimaatverandering vrij te geven.⁶³ Het CDP is een belangrijk initiatief om transparantie over klimaatverandering te verbeteren, maar de rapportages zijn vrijwillig en de kwaliteit ervan varieert sterk. Het is daarom noodzakelijk meer betrouwbare en allesomvattende inventarisaties te maken van emissies van grote bedrijven.

Banken (maar ook aandeelhouders, obligatiehouders en andere investeerders) zouden moeten samenwerken met maatschappelijke organisaties om tot een methode te komen om te kwantificeren hoe groot hun verantwoordelijkheid is voor de uitstoot van broeikasgassen van de bedrijven waarin ze investeren. Verschillende maatschappelijke organisaties zoals [Platform](#), [Amis de la Terre](#) en [Milieudefensie](#) hebben al eerste analyses gemaakt van de door banken gefinancierde uitstoot van broeikasgassen.

2. Het stellen van meetbare reductiedoelen

Toezeggingen van banken om hun aandeel in broeikasgasemissies te verminderen moeten gespecificeerd worden in concrete reductiedoelstellingen binnen hun leningenportefeuille. Om de gevaarlijke gevolgen van klimaatverandering tegen te gaan is wereldwijd in 2050 een reductie van broeikasgasemissies van tenminste 50 tot 85% nodig. Rekening houdend met de noodzakelijke economische groei in ontwikkelingslanden is in geïndustrialiseerde landen nog een grotere reductie noodzakelijk. Het investeringsbeleid van banken zal zichzelf vergelijkbare doelen moeten stellen, en dus veel strikter moeten zijn dan het Kyoto Protocol.

3. Investerings verschuiven van fossiele brandstoffen naar hernieuwbare energie

Om reductiedoelen te realiseren moeten banken allereerst hun investeringen in de energiesector scherp onder de loep nemen. De vermindering van of terugtrekking uit investeringen in winning en transport van fossiele brandstoffen en niet-duurzame elektriciteitscentrales is hiervoor noodzakelijk. Nieuwe investeringen in fossiele brandstoffen dienen te worden vermeden, en er moet actief naar alternatieven worden gezocht. Energietechnologieën met een relatief hoge hoeveelheid CO₂ per geproduceerde energie-eenheid, zoals traditionele kolencentrales, dienen helemaal uitgesloten worden van investering.

Bovendien zouden banken een proactieve strategie moeten ontwikkelen om te investeren in groene en efficiënte energieprogramma's en in technologieën als zonne-energie, windenergie, kleinschalige waterkracht en duurzame biomassa. In juni 2004 riepen de 154 regeringen die deelnamen aan de [International Conference for Renewable Energies](#) de banksector op om meer te investeren in groene energie, en meer 'risk-hedging' financiële instrumenten te bieden om investeringsrisico's in deze sector te verminderen.⁶⁴ Zo kunnen de innovatieve structuren die momenteel gebruikt worden om bij bijvoorbeeld de financiering van oliepijpleidingen en steenkoolcentrales politieke of landenrisico's te ondervangen, ook worden ingezet om de financiering van duurzame energieproductie mogelijk te maken.

4. Investeren in de overgang naar een CO₂-arme economie

Het klimaatbeleid van een bank moet zich niet alleen richten op bedrijven in de energiesector, maar ook op energie-intensieve bedrijven, om hen te stimuleren om bij te dragen aan de transitie naar een CO₂-arme economie. Broeikasgasemissies moeten een onderdeel worden van het reguliere risicomanagement-proces in CO₂-intensieve industrieën, zoals de cement-, aluminium en staalindustrie, en de mogelijkheden tot reductie moeten goed worden onderzocht.

De transportsector behoeft specifieke aandacht: producenten van transportmiddelen moeten gestimuleerd worden om nieuwe producten en methodes te ontwikkelen die de CO₂ uitstoot van de sector drastisch kunnen terugdringen. Het maken van zuinige auto's is belangrijk, maar niet genoeg. Nieuwe types motoren (bijvoorbeeld elektrisch), nieuwe vervoersmiddelen en nieuwe vervoersconcepten zijn noodzakelijk om de transportsector CO₂-zuiniger te maken.

Een andere sector die een grote bijdrage kan leveren aan een CO₂-arme economie is de bouw- en vastgoedsector. De gebouwde omgeving is verantwoordelijk voor een groot deel van de mondiale broeikasgasemissies. Isolatie en aanpassing van bestaande woningen, kantoren en andere gebouwen kan een enorme bijdrage leveren aan het terugdringen van broeikasgasemissies.

Het ontwerpen en bouwen van duurzame, klimaatvriendelijke gebouwen is van groot belang om de broeikasgasemissies in de komende decennia te kunnen beïnvloeden. Overheden en bedrijven ontwikkelen daarom overal ter wereld instrumenten om de broeikasgasemissies van gebouwen al in de ontwerpfase te meten en terug te dringen. Een goed overzicht biedt een [rapport](#) uit september 2007 van het [UNEP Sustainable Buildings and Construction Initiative](#), waarin het Milieuprogramma van de Verenigde Naties en een aantal internationale bouwbedrijven samenwerken.⁶⁵ Een [vergelijking](#) van de activiteiten op het gebied van duurzaam bouwen van de grootste Britse bouwbedrijven werd in september 2005 gepubliceerd door WWF UK en Insight Investment.⁶⁶

Banken die rechtstreeks actief zijn in vastgoedfinanciering, of indirect in deze sector een rol spelen door het verstrekken van hypotheekleningen, moeten op dit gebied een beleid ontwikkelen en daar hun investeringen aan toetsen. Ook bij particuliere klanten moet energiebesparing door banken worden beloond. Dit kan bijvoorbeeld door het aanbieden van goedkopere hypotheekleningen voor energie-efficiënte huizen en kantoorpanden.

Voor zowel zakelijke als particuliere klanten dient goed onderzocht te worden of energie-intensieve producten vervangen kunnen worden door alternatieven, of energiegebruik in productieprocessen efficiënter kan, en of hernieuwbare energiebronnen toegepast kunnen worden. Wanneer opties te duur blijken, kan de bank innovatieve financieringsvormen zoeken om deze doelstellingen toch haalbaar te maken.

Hiernaast kunnen banken actief deelnemen aan bijvoorbeeld de volgende internationale initiatieven met betrekking tot klimaatverandering: [UNEP FI's Climate Change Working Group](#) (CCWG), het [Investor Network on Climate Risk](#) (INCR), de [Institutional Investors Group on Climate Change](#) (IIGCC), het [Global Business Leadership Platform on Climate Change](#) of de [Global Roundtable on Climate Change](#). Binnen dit soort platformen worden door bedrijven lessen uitgewisseld en nieuwe afspraken gemaakt om klimaatverandering tegen te gaan.

Daarbij zouden banken actief moeten zoeken naar investeringen die bijdragen aan de emissiereductie van de economie als geheel. Hieronder vallen bijvoorbeeld investeringen in openbaar vervoer, duurzaam vastgoed, duurzame landbouw, bosbouw en visserij, en andere producten en diensten die gepaard gaan met een lage uitstoot van broeikasgassen. Het vaststellen van deze initiatieven en eisen moet consistent zijn met andere beleidskeuzes die beschreven zijn in dit rapport.

5. Investeren in aanpassing aan klimaatverandering in arme landen

De gevolgen van klimaatverandering zijn onrechtvaardig over de wereldbevolking verdeeld. Terwijl de rijke landen het probleem grotendeels hebben veroorzaakt door hun decennialange uitstoot van broeikasgassen, zijn het de arme landen die met de ernstigste gevolgen te maken krijgen, zoals grotere droogtes, overstromingen, hongersnoden en epidemieën.

Deze ontwikkeling treft nu al vele kwetsbare gemeenschappen, die zich zo goed als mogelijk proberen aan te passen aan de gevolgen van klimaatverandering. In Zuid-Afrika worden boeren door de verminderde en minder betrouwbare neerslag gedwongen om hun koeien te verkopen en snelgroeïende gewassen te planten. In Bangladesh ontwikkelen dorpsbewoners drijvende groentetuinen, om hun bron van levensonderhoud tegen overstromingen te beschermen. In Vietnam planten lokale gemeenschappen mangrovebossen langs de kust om tropische stormgolven te breken. Voor deze en andere aanpassingen, zijn grote investeringen nodig. In een mei 2007 gepubliceerd [rapport](#) schat ontwikkelingsorganisatie Oxfam International dat zeker zo'n 50 miljard dollar per jaar nodig is. De overheden van rijke landen zouden ervoor moeten zorgen dat dit geld ter beschikking komt, maar bedrijven en financiële instellingen zouden ook een grote rol moeten spelen: door te investeren in de ontwikkeling van producten, technologieën en diensten die de bevolking in arme landen in staat stellen om zich aan te passen aan de gevolgen van klimaatverandering.⁶⁷

6. Het uitsluiten van onacceptabele alternatieve energiebronnen

Het verminderen van CO₂ emissies heeft een zeer hoge prioriteit, maar mag er niet toe leiden dat banken gaan investeren in controversiële alternatieve energiebronnen. Kernenergie is vanwege de grote gezondheid- en milieurisico's zeer controversieel. Op basis van het voorzorgsprincipe is financiering van kernenergie daarom ongewenst. Daarnaast zijn grootschalige waterkrachtdammen, die vaak hele ecosystemen beschadigen en de rechten van de lokale bevolking schenden, alleen acceptabel onder strenge voorwaarden (zie paragraaf 5.2 over dammen).

De productie van biomassa voor biobrandstoffen of elektriciteit, die vaak hand in hand gaat met ernstige sociale- en milieuproblemen, moet ook voldoen aan strenge voorwaarden. Banken dienen te beseffen dat productie van biomassa nooit een groot deel van het verbruik van fossiele brandstoffen kan vervangen zonder de biodiversiteit, landrechten van inheemse volken en mondiale voedselproductie te bedreigen (zie hiervoor paragraaf 5.1 over landbouw).

Het afkopen of compenseren van CO₂-uitstoot dient alleen als laatste redmiddel overwogen te worden. Er bestaan projecten voor CO₂-opslag en CO₂-verwijdering uit de atmosfeer, maar onderzoeken door [SinksWatch](#) en andere organisaties laten zien dat veel van dit soort projecten niet leiden tot concrete broeikasgasreducties en bovendien negatieve consequenties kunnen hebben voor andere duurzaamheidsaspecten. De [Gold Standard](#) voor CO₂-compenserende investeringen - ontwikkeld door het WWF - identificeert investeringen die wel bijdragen aan duurzame ontwikkeling.⁶⁸

4.1.4 Scoretabel

Op basis van de criteria die in de voorgaande paragraaf zijn beschreven is de volgende scoretabel voor het bankbeleid ten aanzien van klimaatverandering opgesteld:

1. De bank heeft geen beleid opgesteld ten aanzien van klimaatverandering;

2. Het bankbeleid ten aanzien van klimaatverandering heeft geen duidelijke doelstellingen met betrekking tot de investeringen van de bank, maar eventueel wel met betrekking tot de operationele uitstoot (kantoren, reizen, etc.) van de bank;
3. Het bankbeleid ten aanzien van klimaatverandering is gericht op kwantificering en reductie van de door de bank gefinancierde broeikasgasemissies OF onderneemt concrete stappen om investeringen te verschuiven naar hernieuwbare energiebronnen, aanpassing van arme landen en een broeikasgas-arme economie;
4. Het bankbeleid ten aanzien van klimaatverandering is gericht op de kwantificering en reductie van de door de bank gefinancierde broeikasgasemissies EN onderneemt concrete stappen om investeringen te verschuiven naar hernieuwbare energiebronnen aanpassing van arme landen en een broeikasgas-arme economie;
5. Het bankbeleid ten aanzien van klimaatverandering stelt ambitieuze reductiedoelen (minimaal 50 tot 85%) voor de broeikasgasemissies veroorzaakt door alle bankinvesteringen (ten opzichte van de huidige emissies van de bank zelf of van de gemiddelde emissies van andere banken) en kiest daarbij doelbewust voor investering in hernieuwbare energiebronnen, aanpassing van arme landen en een broeikasgas-arme economie (waarbij controversiële alternatieve energiebronnen uitgesloten worden).

4.2 Mensenrechten

4.2.1 Wat staat er op het spel?

De [Universele Verklaring van de Rechten van de Mens](#), die in 1948 werd aangenomen door de Verenigde Naties, beschrijft de rechten en vrijheden van ieder mens “zonder enig onderscheid van welke aard ook, zoals ras, kleur, geslacht, taal, godsdienst, politieke of andere overtuiging, nationale of maatschappelijke afkomst, eigendom, geboorte of andere status.” In 1966 werd de Universele Verklaring van de Rechten van de Mens aangevuld met het [Internationaal Verdrag inzake Burgerrechten en Politieke Rechten](#) (UNCCPR) en het [Internationaal Verdrag inzake Economische, Sociale en Culturele Rechten](#) (UNCESCR). Deze overeenkomsten verklaren dat ook burgerrechten en politieke rechten, alsmede het recht op economische, sociale en culturele ontwikkeling, tot de rechten van de mens behoren.⁶⁹

Binnen het bredere gebied van de mensenrechten, nemen de rechten van inheemse volken een specifieke plaats in. Lange tijd zijn inheemse volken op vele plaatsen ter wereld onderworpen en monddood gemaakt. Zelfs vandaag de dag nog worden zij op onevenredige wijze blootgesteld aan schendingen van hun burger- en politieke rechten en van hun economische, sociale en culturele rechten, onder meer door verlies van grondeigendom en ontzegging van toegang tot bepaalde gebieden, verlies van cultuur en de dreiging van de beëindiging van de mogelijkheden om in hun levensonderhoud te voorzien.

Zowel het internationaal recht als andere internationale normen en instrumenten erkennen inmiddels dat inheemse volken speciale rechten hebben op basis van hun aparte identiteit en hun sterke en speciale band met het land van hun voorouders. De [UN Declaration on the Rights of Indigenous Peoples](#) erkent het recht van inheemse volken op zelfbeschikking en op bescherming van hun land en leefgebied.

In principe dragen staten de primaire verantwoordelijkheid om de mensenrechten genoemd in de [Universele Verklaring van de Rechten van de Mens](#) te respecteren en uit te dragen, maar - zoals in de preambule van de Verklaring wordt gesteld - heeft “elk maatschappelijk orgaan” haar eigen verplichtingen jegens de mensenrechten.⁷⁰

Dit geldt dus ook voor bedrijven. Omdat de reikwijdte en invloed van (grote) bedrijven in de afgelopen decennia sterk is gegroeid, zijn ook hun verantwoordelijkheden voor de bescherming van mensenrechten toegenomen.

Ondernemingen kunnen zowel in positieve als negatieve zin de naleving van mensenrechten beïnvloeden. De manier waarop een bedrijf bijvoorbeeld met zijn personeel omgaat, productieprocessen structureert en beheert, goederen en diensten koopt, omgaat met de rechten van inheemse volken, zich profileert in de gemeenschap, beveiligingsdiensten, essentiële publieke diensten verleent en samenwerkt met regeringen en controlerende autoriteiten, kunnen allemaal de naleving van mensenrechten bevorderen.⁷¹

Als deelnemers aan de samenleving hebben ondernemingen de verantwoordelijkheid om in alle activiteiten die zij ontplooiën de rechten van de mens te respecteren, te bevorderen en te beschermen. Dat geldt niet alleen voor de eigen activiteiten van ondernemingen, maar ook voor de activiteiten van de ondernemingen waarmee zij samenwerken. Dit betekent dat ook financiële instellingen verantwoordelijkheid dragen voor de naleving van mensenrechten.⁷² Het investeringsbeleid van banken moet ervoor zorg dragen dat alleen geïnvesteerd wordt in bedrijven en overheden die aan dit criterium voldoen. Bij de ontwikkeling van een beleid op dit gebied kunnen banken gebruik maken van de internationale standaarden die in de volgende paragraaf worden beschreven.

4.2.2 Internationale standaarden

Op het gebied van mensenrechten, en meer in het bijzonder op het gebied van de rechten van inheemse volken, zijn de volgende internationale standaarden en normen relevant:

- **Mensenrechtencodes voor bedrijven**

Mensenrechtenorganisatie Amnesty International publiceerde in januari 1998 de [Human Rights Principles for Companies](#), dat de verantwoordelijkheden beschrijft die multinationale ondernemingen hebben voor het bevorderen en beschermen van de mensenrechten in hun eigen vestigingen. De standaard roept bedrijven op om een expliciet beleid te ontwikkelen, medewerkers te trainen, te overleggen met maatschappelijke organisaties en effectrapportages te maken.

De bedrijven die deelnemen aan het [UN Global Compact](#) programma onderschrijven twee principes op het gebied van mensenrechten:⁷³

- Bedrijven moeten de bescherming van internationaal vastgestelde mensenrechten steunen en respecteren;
- Bedrijven moeten kunnen aantonen dat ze geen aandeel hebben in schendingen van mensenrechten.

Binnen de Verenigde Naties is jarenlang geprobeerd om de verplichtingen van bedrijven met betrekking tot mensenrechten duidelijker te omschrijven, wat in augustus 2003 resulteerde in de [Draft United Nations Norms on the Responsibilities of Transnational Corporations and Other Business Enterprises with Regard to Human Rights](#) (the *UN Human Rights Norms for Business*). Volgens dit document dragen bedrijven “de verantwoordelijkheid om hun uiterste best te doen om te verzekeren dat hun activiteiten in geen geval direct of indirect bijdragen aan schendingen van de rechten van de mens, en dat zij geen direct of indirect voordeel behalen aan schendingen waarvan zij op de hoogte zijn, of zouden kunnen zijn.”⁷⁴

De normen stuitten echter op veel verzet bij (een deel van) het internationale bedrijfsleven en zijn om die reden tot nog toe een *draft* gebleven. Mede om die reden werd in juli 2005 John Ruggie benoemd tot *Speciale Gezant van de UN Secretaris Generaal* op het gebied van bedrijven en mensenrechten. Ruggie kreeg de opdracht om te komen tot aanbevelingen die ook op steun van het bedrijfsleven zouden kunnen rekenen. In april 2008 presenteerde Ruggie zijn [eindrapport](#) aan de *UN Human Rights Council*.⁷⁵ Ruggie's rapport stelt geen nieuwe criteria, maar vat alle mensenrechtenrichtlijnen die relevant zijn voor bedrijven - zoals de [Universele Verklaring van de Rechten van de Mens](#), de [OESO Richtlijnen voor Multinationale Ondernemingen](#), de [ILO Tripartiete Verklaring](#), de [Voluntary Principles on Security and Human Rights](#) en het [Extractive Industry Transparency Initiative](#) - samen. Ruggie roept bedrijven op om verantwoordelijkheid te nemen voor de naleving van deze richtlijnen, in plaats van deze verantwoordelijkheid af te schuiven naar nationale en internationale overheden. Hij stelt een beleidsraamwerk voor dat onderscheid maakt tussen:

- de plicht van de overheid om mensenrechten te beschermen in situaties waarin bedrijven mogelijk bijdragen aan schendingen;
- de verantwoordelijkheid van bedrijven om mensenrechten te respecteren;
- de verbetering van de mogelijkheden voor slachtoffers om genoegdoening te krijgen en herhaling van schendingen tegen te gaan.

• Het eindrapport van Ruggie stelt dat er "weinig tot geen mensenrechten zijn die niet door bedrijven en hun zakelijke activiteiten beïnvloed kunnen worden. (...) Toch blijft de 'bedrijfsleven en mensenrechten-agenda' onderontwikkeld omdat deze nog niet zodanig gevormd is dat hij de complexiteit en dynamiek van een globaliserende wereld kan omvatten. (...) Ook zijn juridische mechanismen vaak nog onvoldoende uitgerust om slachtoffers van misbruik of schendingen van bedrijven te ondersteunen."⁷⁶

- **Burgerrechten en politieke rechten**

Politieke rechten behoren samen met de burgerrechten tot de fundamentele rechten; ze worden in het [Internationaal Verdrag inzake Burgerrechten en Politieke Rechten](#) (UNCCPR) behandeld. Tot de politieke rechten worden o.m. het kiesrecht, het recht op deelname aan bestuur en het recht op het vormen van politieke partijen gerekend. Het verdrag noemt als burgerrechten deelname in maatschappelijke aangelegenheden, in verkiezingen en in openbare diensten.

Een ander belangrijk politiek recht betreft de persvrijheid. [Artikel 19](#) van de *Universele Verklaring van de Rechten van de Mens* geeft grote vrijheid in het vergaren en doorgeven van informatie, en legt daarmee de grondslag voor bijvoorbeeld de persvrijheid. Hoewel latere verdragen het recht op vrije informatie hebben ingeperkt (voor informatie van persoonlijke aard, vertrouwelijke overheidsinformatie, bedrijfsgeheimen enz.) is vrijheid van informatie ook internationaal vastgelegd in het *Internationaal Verdrag inzake Burgerrechten en Politieke Rechten* (UNCCPR).

- **Doodstraf**

Van de doodstraf is sprake wanneer iemand van het leven wordt beroofd op grond van een vonnis dat is uitgesproken door een bevoegde rechter na een strafrechtelijk proces (een gerechtelijke executie). Enkele internationale verdragen kennen facultatieve protocollen waarin wordt opgeroepen tot afschaffing van de doodstraf: het Zesde protocol bij het Europees Verdrag voor de Mensenrechten, het protocol bij het Amerikaanse Verdrag voor de Mensenrechten en het Tweede protocol bij het *Internationaal Verdrag inzake Burgerrechten en Politieke Rechten*. Deze schrijven afschaffing van de doodstraf voor in vredetijd, het Europese verdrag ook in oorlogstijd. Het gebruik van de doodstraf

gaat in tegen o.a. twee artikelen in de Universele Verklaring: 'Een ieder heeft recht op leven, vrijheid en onschendbaarheid van zijn persoon' (Artikel 3), en: 'Niemand mag onderworpen worden aan enige wrede, onmenselijke of ontorende behandeling of bestraffing' (Artikel 5).

- **Zelfbeschikking en identiteit van inheemse volken**

Het [Internationale Verdrag over Economische, Sociale and Culturele Rechten](#) (ESC Verdrag) uit 1966 erkent de rechten van alle volken om in vrijheid hun politieke status te kiezen, hun economische, sociale en culturele ontwikkeling na te streven, en over hun natuurlijke hulpbronnen en voorzieningen te beschikken.⁷⁷

In de internationale jurisprudentie over het ESC Verdrag ontstond langzamerhand de erkenning dat hieronder ook het recht op zelfbeschikking voor inheemse volken valt. Deze erkenning werd vastgelegd in de [UN Declaration on the Rights of Indigenous Peoples](#), die in september 2007 werd aangenomen in de Algemene Vergadering van de Verenigde Naties. Deze verklaring erkent dat "inheemse volken en individuen het recht hebben om niet te worden gedwongen tot aanpassing van hun cultuur of vernietiging daarvan." De verklaring erkent daarnaast het recht om het intellectueel bezit van hun culturele erfenis, traditionele kennis en traditionele culturele gewoontes te behouden, te beschermen en te ontwikkelen. Staten dienen daarom elke daad "die als doel heeft of leidt tot het ontnemen van de integriteit van aparte bevolkingsgroepen, of hen berooft van hun culturele waarden of etnische identiteit" te voorkomen.⁷⁸

- **Landrechten**

Het voortbestaan van inheemse volken en hun bijzondere culturele identiteit is in de eerste plaats afhankelijk van de bescherming van hun land, het land van hun voorouders en hun unieke relatie daarmee. Deze erkenning en bescherming van hun landrechten is vastgelegd in de volgende overeenkomsten:

- De [UN Declaration on the Rights of Indigenous Peoples](#) geeft inheemse volken het recht op hun land, leefgebied en andere bronnen die zij traditioneel bezitten, bebouwen of anderszins gebruiken. Wanneer hun gebieden en hun cultuur zonder toestemming van deze volken afgenomen of beschadigd zijn, is teruggave of compensatie vereist.⁷⁹
- De [ILO Convention 169](#) (1998) beschermt landen en leefgebieden van inheemse volken. Ook beschrijft de conventie maatregelen voor het beschermen van de rechten van deze volken op het gebruik van gebieden waartoe zij traditioneel toegang hadden en die van belang zijn voor hun levensonderhoud en traditionele activiteiten.⁸⁰
- De [Convention on Biodiversity](#) (CBD) betreft het eerlijke en gelijkwaardige gebruik van de biodiversiteit, en vereist dat traditionele kennis van inheemse en lokale gemeenschappen alleen met hun toestemming mag worden gebruikt.⁸¹
- Het rapport [Finding Common Ground](#) (2004), van het *Mining, Minerals and Sustainable Development* project (MMSD) en het *International Institute for Environment and Development* (IIED), vraagt de mijnbouwindustrie om regelingen voor eerlijke winstdeling, die verder gaan dan compensatie voor schade die inheemse volken wordt aangedaan, zodat deze groepen daadwerkelijk baat hebben bij de investeringen in of nabij hun leefgebieden.⁸²

- **Participatie van inheemse volken**

De [Vienna Declaration and Programme of Action](#) (1993) roept staten op om de vrije en volledige deelname aan alle aspecten van de samenleving voor inheemse volken te verzekeren; in het bijzonder de participatie in kwesties en conflicten die voor hen van groot belang zijn.⁸³ Ook de reeds genoemde [UN Declaration on the Rights of Indigenous](#)

[Peoples](#) omvat het recht tot volledige participatie, en richt zich daarnaast op het belang van eerlijke procedures voor conflictoplossing.⁸⁴

- **Vrije, tijdige en geïnformeerde toestemming (FPIC)**

In haar [Working Paper on FPIC](#) beschrijft de VN Werkgroep Inheemse Volken van de Sub-Commissie voor Promotie en Bescherming van Mensenrechten de rechten van inheemse volken op *Free, Prior Informed Consent* (Vrije, tijdige en geïnformeerde toestemming - FPIC) met betrekking tot beslissingen die hun leefgebieden en natuurlijke hulpbronnen kunnen beïnvloeden. Het FPIC-principe vereist het volledig en tijdig openbaar maken van informatie over de potentiële gevolgen van voorgestelde investeringsplannen. Gemeenschappen hebben het recht hierop te reageren in een onderhandelingsproces. Dit geeft hen een grotere invloed in beslisprocessen, biedt hen de gelegenheid tot het onderhandelen van directe voordelen en om zich uit te spreken voor of tegen de plannen.

Volgens een recente [publicatie van het World Resources Institute](#) behalen multinationals en financiële instellingen die toestemming van lokale gemeenschappen nastreven vaak concurrentievoordeel boven de partijen die hierin falen.⁸⁵

Het FPIC principe is erkend in de internationale wetgeving en opgenomen in de *ILO Convention 169*⁸⁶ en de [draft UN Human Rights Norms for Business](#).⁸⁷ Ook internationale instellingen als de *World Commission on Dams*,⁸⁸ de [Inter-American Development Bank](#)⁸⁹, en het *UN Development Programme* hanteren het FPIC principe.⁹⁰ Het is de sleutelparagraaf in ieder beleid dat zich richt op de rechten van inheemse volken.

- **Verbod op onvrijwillige hervestiging**

Een verbod op onvrijwillige hervestiging van bevolkingsgroepen komt onder meer aan de orde in de *UN Declaration on the Rights of Indigenous Peoples*. Hierin wordt gesteld dat inheemse volken “niet onder dwang van hun land verwijderd zullen worden. Zonder de vrije en vooraf geïnformeerde toestemming van de betreffende inheemse volken en het overeenkomen van een rechtvaardige compensatieregeling dient geen verplaatsing plaats te vinden. Waar mogelijk moet de mogelijkheid tot terugkeer van deze groepen open gehouden worden.”⁹¹

- **No-go zones voor geïsoleerde volkeren**

Het leven en de cultuur van volkeren die in vrijwillige isolatie leven of die nog geen contact hebben gehad met onze samenleving, moeten worden beschermd tegen potentiële investeringen. De *Inter-American Development Bank* erkent dit in zijn [beleid ten aanzien van inheemse volken](#) en verplicht zich in geen enkel project te zullen investeren dat negatieve gevolgen kan hebben op bovengenoemde volkeren.⁹²

- **Beveiliging en ordehandhaving**

Bedrijven kunnen betrokken raken bij mensenrechtenschendingen wanneer (particuliere of publieke) bedrijfsbeveiligers geweld gebruiken tegen omwonenden van het bedrijf. Deze kwestie wordt behandeld in de [UN Code of Conduct for Law Enforcement Officials](#) en de [UN Basic Principles on the Use of Force and Firearms by Law Enforcement Officials](#). Op basis van deze gedragscode en principes zijn in een multi-stakeholder proces de [Voluntary Principles on Security and Human Rights](#) ontwikkeld die richtlijnen stellen voor bedrijven met betrekking tot onder meer hun beveiligingsmethodes.

- **Rechten van kinderen**

In 1989 werd het [Verdrag inzake de Rechten van het Kind](#) aangenomen door de Verenigde Naties.⁹³ Het verdrag benoemt de fundamentele rechten van kinderen: het recht op overleven, het recht om zich volledig te kunnen ontwikkelen, het recht op bescherming voor schadelijke invloeden, misbruik en uitbuiting, en het recht op volledige participatie in de familie en het sociale en culturele leven. Het opleggen van de doodstraf aan minderjarigen is verboden in dit verdrag.

4.2.3 Inhoud van een goed bankbeleid

Hoewel banken meestal niet direct betrokken zijn bij mensenrechtenschendingen, kunnen zij wel medeverantwoordelijk gehouden worden als de ondernemingen of overheden waarin zij investeren mensenrechten schenden. Dit kan op verschillende manieren gebeuren:⁹⁴

- **Directe betrokkenheid** doet zich voor wanneer een bank doelbewust investeert in een overheid of bedrijf, terwijl de bank kan weten dat zijn investeringen bijdragen aan schendingen van mensenrechten door het bedrijf of de overheid.
Als een bank niet proactief actie onderneemt tegen overtredingen van mensenrechten door een bedrijf of overheid waarin hij investeert, werkt hij daar stilzwijgend aan mee. Om dit te voorkomen dienen banken de juiste autoriteiten te informeren, bij het bedrijf of de overheid bezwaar te maken om de schendingen te voorkomen of te stoppen, of zich terug te trekken uit de investering.
- **Indirecte betrokkenheid** doet zich voor wanneer een bank voordeel behaalt uit transacties met een bedrijf of overheid die mensenrechten schendt. Dit kan ook het geval zijn als de investering door de bank niet rechtstreeks gerelateerd is aan, of bedoeld is voor, activiteiten die mensenrechten schenden.

Om alle directe en indirecte betrokkenheid bij mensenrechtenschendingen te vermijden, hebben banken een mensenrechtenbeleid met duidelijke standaarden en beleidslijnen nodig. Beleid dat vooral algemene doelstellingen verwoordt zal onvoldoende effectief zijn. Daarom moet het beleid op het gebied van mensenrechten onder andere bestaan uit:

- Een analyse van de huidige investeringen van de bank, waarbij gevoelige sectoren, landen en bedrijven worden geïdentificeerd die regelmatig en nauwkeurig onderzocht moeten worden met betrekking tot mensenrechten;
- Een procedure om de mogelijke gevolgen voor de mensenrechten van een voorgestelde investering in een bedrijf of overheid te kunnen beoordelen door middel van een mensenrechten-effectrapportage. Met name in gebieden waar mensenrechtenschendingen veelvuldig voorkomen en in conflictgebieden zou dit een standaard-praktijk moeten zijn. Alle bedrijven en overheden waarin geïnvesteerd wordt dienen deze gevolgen te kunnen beschrijven, redelijke alternatieven voor de activiteit te kunnen bieden, en waar nodig een beschrijving van maatregelen om negatieve gevolgen voor de mensenrechten te vermijden. Hierbij zou men de aandacht op het actief voorkomen van mensenrechtenschendingen moeten vestigen;
- Procedures voor toezicht op de naleving door alle bedrijven en overheden waarin geïnvesteerd wordt van voorwaarden op het gebied van mensenrechten en voor klachtenprocedures;
- Een duidelijke definitie van activiteiten waar de bank niet bij betrokken wil zijn, gebaseerd op de in paragraaf 4.2.2 genoemde internationale verdragen, standaarden en normen;
- Het instellen van een adviesgroep voor mensenrechtenkwesties.

Dit beleid moet betrekking hebben op alle mogelijke schendingen van mensenrechten en rechten van inheemse volken door bedrijven en overheden, met uitzondering van arbeidsrechten. Het bankbeleid ten aanzien van arbeidsrechten wordt afzonderlijk beschreven in paragraaf 4.3. Overigens kan een bank er ook kiezen om deze twee, sterk gerelateerde, beleidsonderwerpen te integreren in één mensen- en arbeidsrechtenbeleid.

4.2.4 Scoretabel

Op basis van de criteria die in de voorgaande paragraaf zijn beschreven is de volgende scoretabel voor het bankbeleid ten aanzien van mensenrechten en rechten van inheemse volken opgesteld:

1. De bank heeft geen beleid ten aanzien van mensenrechten;
2. Het bankbeleid ten aanzien van mensenrechten onderschrijft de UN Global Compact principes of de Universele Verklaring van de Rechten van de Mens, zonder duidelijk te maken wat dat concreet betekent;
3. Het bankbeleid ten aanzien van mensenrechten definieert duidelijk bij welke activiteiten de bank niet direct of indirect betrokken wil zijn OF vereist een relevante *mensenrechten-effectrapportage* voor activiteiten in gevoelige sectoren, landen of transacties;
4. Het bankbeleid ten aanzien van mensenrechten definieert bij welke activiteiten de bank niet direct of indirect betrokken wil zijn EN vereist een relevante *mensenrechten-effectrapportage* voor activiteiten in gevoelige sectoren, landen of transacties;
5. Het bankbeleid ten aanzien van mensenrechten is volledig in overeenstemming met de normen genoemd in paragraaf 4.2.2 en vereist controle van, en klachtenprocedures voor, mensenrechtenschendingen bij al zijn investeringen.

4.3 Arbeidsrechten

4.3.1 Wat staat er op het spel?

Het beschermen van mensen in hun werkomgeving is een fundamentele verantwoordelijkheid van bedrijven en regeringen. Werknemers hebben het recht op:

- goede arbeidsomstandigheden: veilig en gezond werk, geen discriminatie;
- goede arbeidsvoorwaarden: beloning, werktijden, voorzieningen, e.d.;
- respecteren van hun arbeidsrechten: recht op organisatie, recht op collectieve onderhandelingen en andere rechten.

Deze basisrechten gelden voor alle werknemers, ongeacht hun ras, geslacht of religie. Het voldoen aan deze voorwaarden helpt bij de ontwikkeling van een sterke beroepsbevolking die kan bijdragen aan de ontwikkeling van duurzaam *menselijk kapitaal*. Daarnaast kan de verzekering van arbeidsrechten bijdragen aan de democratisering van samenlevingen, wat een gunstiger vestigingsklimaat voor het bedrijfsleven creëert.

Volgens het [World Development Report 2005](#) leiden hogere lonen en striktere maximum werktijden, investeringen in beroepstraining en respect voor gelijkheid tot beter getrainde en meer tevreden werknemers. Veiligheidseisen zijn daarnaast onmisbaar om ongelukken te voorkomen en het aantal mensen dat gezondheidszorg nodig heeft te minimaliseren. Bescherming van dienstverbanden kan werknemers aanmoedigen om innovatief te denken en nieuwe wegen in te slaan. Verder kan het ontwikkelen van directe communicatiekanalen tussen werknemer en werkgever, en het opzetten van klachten- en bemiddelingsprocedures bijdragen aan productiviteitsgroei en een grotere stabiliteit van de arbeidsmarkt.⁹⁵

Speciale aandacht voor de positie van vrouwen op de arbeidsmarkt is belangrijk. Als vrouwen inkomen vergaen draagt dit zeer sterk bij aan de gezondheid en productiviteit van gezinnen en zelfs gemeenschappen, en daardoor aan verbeterde vooruitzichten voor hun kinderen en daaropvolgende generaties. Werkomgevingen waar mannen en vrouwen gelijkwaardig worden behandeld zijn van groot belang om armoede te helpen verminderen en levensstandaarden te verbeteren. Daarnaast is het van belang dat er rekening wordt gehouden met vrouwen rondom de periode van zwangerschap. Voor de positie van vrouwen is bijzondere aandacht binnen één van de acht [Millennium Development Goals](#) over [Gender Equality](#).⁹⁶

Alle bedrijven moeten kunnen aantonen dat hun werknemers in een veilige omgeving werken, niet gediscrimineerd of mishandeld worden, vrijelijk met collega's, vakbonden en representatieve organisaties om kunnen gaan, en eerlijk beloond worden voor hun diensten. Het beleid van banken dient ervoor te zorgen dat alleen geïnvesteerd wordt in bedrijven die aan deze criteria voldoen. Bij de ontwikkeling van een beleid op dit gebied kunnen banken gebruik maken van de internationale standaarden die hieronder worden beschreven.

4.3.2 Internationale standaarden

De instantie die internationaal de standaarden vastlegt op arbeidsgebied is de [Internationale Arbeidsorganisatie](#) van de Verenigde Naties (ILO) waarin regeringen, werkgevers en werknemers samenwerken. Tot op heden heeft de ILO in totaal 189 overeenkomsten en 199 aanbevelingen aangenomen die samen een breed spectrum aan arbeidszaken behandelen.⁹⁷

Met het aannemen van de [ILO Declaration on Fundamental Principles and Rights at Work](#) in 1998, identificeerde de ILO acht van haar verdragen als "fundamenteel". Deze acht beslaan vier onderwerpen die worden gezien als de fundamentele principes en rechten op het werk:

- Vrijheid van vereniging en erkenning van het recht op collectieve onderhandeling;⁹⁸
- Het verbod op alle vormen van gedwongen arbeid;⁹⁹
- Het verbod op kinderarbeid;¹⁰⁰
- Het verbod op discriminatie (op grond van etniciteit, geslacht of sociale afkomst) met betrekking tot het aanbieden van werk of specifieke functies.¹⁰¹

Een ander toonaangevend ILO document is de [Tripartite Declaration of Principles Concerning Multinational Enterprises and Social Policy](#), die aangenomen werd in 1977. In maart 2006 werd de vierde herziene versie hiervan gepubliceerd.¹⁰²

De *Tripartiete Verklaring* richt zich op de verantwoordelijkheid van bedrijven, en specifiek op hun omgang met arbeidszaken. Naast de herbevestiging van de rechten op vrijheid van vereniging en collectieve onderhandeling en het verbod op discriminatie en gedwongen arbeid, roept de overeenkomst bedrijven op tot:

- Het verbeteren van arbeidsomstandigheden en ontwikkelingskansen, het bij voorkeur in dienst nemen van de lokale bevolking, en het gebruik van lokale materialen en lokale productie en verwerkingscapaciteit;¹⁰³
- Het bevorderen van gelijke kansen en behandeling, door aannameprocedures te baseren op kwalificaties, vaardigheden en ervaring, en het aanbieden van personeelstrainingen op alle niveaus en het vermijden van discriminatie van werknemers (op grond van etniciteit, geslacht of sociale afkomst);¹⁰⁴

- Het beschermen van werknemers en het vermijden van willekeurig ontslag. Wanneer veranderingen plaatsvinden dienen deze ruim tevoren bekend te worden gemaakt aan vakbonden en overheidsautoriteiten;¹⁰⁵
- Het aanbieden van relevante opleidingen op alle niveaus, voor werknemers en management;¹⁰⁶
- Het voorzien in de best mogelijke lonen en secundaire arbeidsvoorwaarden voor werknemers, in ieder geval niet veel minder voordelig dan die van andere lokale werkgevers. De arbeidsbeloning moet gekoppeld zijn aan de economische positie van het bedrijf en dient minimaal te voorzien in de basisbehoeften van werknemers en hun gezinnen;¹⁰⁷
- Het behalen en behouden van de hoogste standaarden van veiligheid en gezondheid en het rapporteren van eventuele gevaren aan overheidsautoriteiten en werknemersorganisaties;¹⁰⁸
- Het vaststellen van een procedure voor regelmatig overleg tussen werknemers en werkgevers;¹⁰⁹
- Het vaststellen van een procedure voor klachtenbehandeling.¹¹⁰

Verschillende verklaringen en richtlijnen onderschrijven de vier fundamentele ILO principes en rechten op het werk en de *Tripartiete Verklaring*:

- Het [Verdrag inzake de Rechten van het Kind](#) van de Verenigde Naties steunt het appèl voor het verbod op kinderarbeid;¹¹¹
- Het [UN Global Compact](#) heeft de vier fundamentele ILO principes en rechten op het werk ingevoegd in de tien principes voor verantwoord zakendoen;¹¹²
- De [Draft UN Human Rights Norms for Business](#) onderschrijven zowel de vier fundamentele ILO principes en rechten op het werk als de *Tripartiete Verklaring*;¹¹³
- De [IFC Performance Standards](#), die gebruikt worden bij beslissingen over financieringen door de International Finance Corporation, onderschrijven de vier fundamentele ILO principes en rechten op het werk.¹¹⁴
- De [OESO Richtlijnen voor Multinationale Ondernemingen](#) onderschrijven zowel de vier fundamentele ILO principes en rechten op het werk als de *Tripartiete Verklaring*.¹¹⁵

4.3.3 Inhoud van een goed bankbeleid

Net als van andere bedrijven wordt van banken verwacht dat ze lokale, nationale en internationale wetgeving en rechtssystemen respecteren, en de vier fundamentele ILO principes, arbeidsrechten en de *Tripartiete Verklaring* in al hun invloedssferen onderschrijven. Voor banken zijn drie invloedssferen belangrijk, die allemaal op verschillende manieren benaderd moeten worden door de bank:

1. Als werkgever moet de bank het lokale, nationale en internationale recht respecteren, en de vier fundamentele ILO principes en rechten op het werk en de *Tripartiete Verklaring* in haar eigen personeelsbeleid onderschrijven;

2. Het investeringsbeleid van de bank dient van alle bedrijven waarin geïnvesteerd wordt te eisen dat ze lokale, nationale en internationale wetgeving en rechtspraak respecteren, en de vier fundamentele ILO principes, arbeidsrechten en de *Tripartiete Verklaring* onderschrijven. De bank moet erop toezien dat bedrijven alle daartoe noodzakelijke stappen ondernemen, waaronder de behandeling en verwerking van werknemersklachten, en een mechanisme om overtredingen of conflicten op te lossen. Het verdient de voorkeur dat internationale ondernemingen op dat gebied een zogenaamde *International Framework Agreement (IFA)* afsluiten met een internationale vakbondskoepel. De Nederlandse bouwbedrijven Ballast Nedam, BAM en Volker Wessels hebben dat bijvoorbeeld gedaan met de Building and Woodworkers International (BWI). In een IFA kunnen minimum-afspraken worden vastgelegd op het gebied van arbeidsvoorwaarden, arbeidsomstandigheden en arbeidsrechten, voor alle dochterbedrijven van de onderneming en diens toeleveranciers.
3. Indien relevant dient het investeringsbeleid ook de toeleveringsketens van bedrijven te omvatten. De bank moet van alle bedrijven waarin geïnvesteerd wordt eisen dat deze hun toeleveranciers regelmatig controleren op het respect voor lokale, nationale en internationale wetgeving, de vier fundamentele ILO principes en arbeidsrechten, en de *Tripartiete Verklaring*. Bedrijven waarin geïnvesteerd wordt dienen duidelijke eisen te stellen aan zijn leveranciers met betrekking tot arbeidsrechten, welke dienen te worden opgenomen in contractuele overeenkomsten. Bruikbare standaarden op dit gebied zijn de [SA8000 Standard](#), [Fair Wear gedragscode](#), de [FTSE4Good Supply Chain Labour Standards Criteria](#) en de [Fair Labor Association Code of Conduct](#).

Het bankbeleid met betrekking tot arbeidsrechten kan op zichzelf staan, apart van het bankbeleid met betrekking tot mensenrechten. Het is dan van belang dat beleidskeuzes consistent met elkaar zijn. Omdat de beleidsonderwerpen sterk gerelateerd zijn kan de bank ook beslissen het arbeidsrechtenbeleid te integreren met het beleid ten aanzien van mensenrechten en inheemse volken (paragraaf 4.2). In dat geval is het belangrijk om alle specifieke arbeidsrechten-criteria die in deze paragraaf beschreven zijn op te nemen in dit gecombineerde beleid.

4.3.4 Scoretabel

Het personeelsbeleid van de bank wordt niet beoordeeld. Alleen het investeringsbeleid van banken wordt beoordeeld, het beleid dat de normen stelt waaraan (potentiële) investeringen moeten voldoen. Arbeidsrelaties binnen de bank zullen dus niet aan de orde komen in de scoretabel.

Op basis van de criteria die in de voorgaande paragraaf zijn beschreven is de volgende scoretabel voor het bankbeleid ten aanzien van arbeidsrechten opgesteld:

1. De bank heeft geen beleid ten aanzien van arbeidsrechten;
2. Het bankbeleid ten aanzien van arbeidsrechten stimuleert alle bedrijven waarin geïnvesteerd wordt om de vier fundamentele principes en rechten op werk van de ILO, en/of de Tripartiete Verklaring te onderschrijven, maar maakt niet duidelijk hoe dit de investeringen van de bank beïnvloedt;
3. Het bankbeleid ten aanzien van arbeidsrechten definieert enkele activiteiten en praktijken die te maken hebben met arbeidsrechten waardoor bedrijven uitgesloten worden van investeringen OF vereist toetsing van het personeelsbeleid van het bedrijf waarin geïnvesteerd wordt aan de vier ILO fundamentele principes en rechten op het werk en/of de Tripartiete Verklaring voor relevante sectoren, landen en transacties;

4. Het bankbeleid ten aanzien van arbeidsrechten definieert enkele activiteiten en praktijken die te maken hebben met arbeidsrechten waardoor bedrijven uitgesloten worden van investeringen EN vereist toetsing van het personeelsbeleid van het bedrijf waarin geïnvesteerd wordt aan de vier ILO fundamentele principes en rechten op het werk en/of de Tripartiete Verklaring voor relevante sectoren, landen en transacties;
5. Het bankbeleid ten aanzien van arbeidsrechten verzekert dat alle bedrijven waarin geïnvesteerd wordt het lokale, nationale en internationale arbeidsrecht respecteren, en zich houden aan de vier ILO fundamentele principes en rechten op het werk en de Tripartiete Verklaring in al hun invloedssferen.

4.4 Wapens

4.4.1 Wat staat er op het spel?

Alle wapens hebben één ding gemeen: ze zijn ontworpen om te doden, verminken en vernietigen. Daarom vormen ze een bedreiging voor het meeste fundamentele recht van de mens: het recht op leven. Wapens worden ingezet in oorlogen en andere grote gewapende conflicten, zoals recentelijk in onder andere Somalië, Tsjetsjenië, Soedan, Irak, Afghanistan, Georgië, Israël, Birma, DR Congo, Nepal en Colombia. In veel van deze conflicten spelen gevechtstroepen die niet tot een staat behoren (zoals rebellengroepen) een prominente rol, wat de mogelijkheden voor de internationale gemeenschap om hen verantwoordelijk te houden voor mensenrechtenschendingen beperkt. Deze gewapende conflicten bedreigen de veiligheid van grote delen van de wereldbevolking.¹¹⁶

Bovendien worden wapens niet alleen gebruikt in grootschalige gewapende conflicten. Overal waar mensen wapens kunnen bemachtigen, worden ze ingezet om conflicten tussen individuen, binnen gezinnen of tussen groepen en bendes 'op te lossen'. Vandaag de dag zijn ongeveer 650 miljoen kleine vuurwapens in omloop, waarvan bijna 60% in handen van particulieren.

Staten hebben het recht om hun burgers te beschermen en individuele of collectieve veiligheidsbelangen te verdedigen. Zulke rechten gaan echter gepaard met verantwoordelijkheden, zoals het controleren van en toezicht houden op de overdracht en het gebruik van wapens. Toch is er in de praktijk een groot gebrek aan doelmatigheid van regeringen en multilaterale instanties (zoals de [Veiligheidsraad van de Verenigde Naties](#)) om de internationale handel in wapens te controleren.

Een [rapport](#) uit oktober 2006 van de [Control Arms Campaign](#) laat zien hoe de wapenindustrie de mazen in de wet gebruikt om wapenembargo's en exportcontroles te omzeilen. Hierdoor zijn noch wapenembargo's en vergunningsystemen, noch het toezicht op de wapenhandel in staat geweest om wapens uit de handen van dictators, onderdrukkers of andere zware overtreders van de mensenrechten te houden.¹¹⁷

De wereldwijde uitgaven aan wapens hadden in 2007 een omvang van naar schatting US\$ 1.339 miljard, wat overeenkomt met zo'n 2,5% van het mondiale Bruto Nationaal Product (BNP) of ruim 200 dollar per wereldburger. In het afgelopen decennium zijn de uitgaven aan militaire goederen wereldwijd met 45% gestegen. Oost-Europa gaf met 162% de sterkste stijging te zien, vooral veroorzaakt door Russische wapenaankopen. De Verenigde Staten zijn inmiddels goed voor 45% van de mondiale militaire uitgaven, op grote afstand gevolgd door Groot-Brittannië, China, Frankrijk en Japan (ieder ongeveer 5%).¹¹⁸

Belangrijk is ook de relatie tussen militaire uitgaven en de ontwikkeling van arme landen. Wereldwijd vormen militaire uitgaven ongeveer tien procent van de totale publieke uitgaven. In ontwikkelingslanden - waar juist een grote behoefte bestaat aan investeringen in landbouw en voeding, onderwijs, gezondheidszorg en infrastructuur - maken militaire uitgaven niet zelden 15 procent van het totale overheidsbudget uit; dat is in die landen ongeveer evenveel als de uitgaven aan onderwijs en gezondheidszorg samen. Birma is op dit gebied koploper, het militaire regime besteedt 40% van het overheidsbudget aan wapens.

Het [Human Development Report 2003](#) van het Ontwikkelingsprogramma van de Verenigde Naties (UNDP) stelt daarom dat militaire uitgaven een belangrijk struikelblok zijn in het bereiken van de [Millennium Development Goals](#) (MDGs). Volgens de UNDP is het bereiken van de MDGs onmogelijk zonder het verminderen van de mondiale militaire uitgaven.¹¹⁹

De schadelijke effecten van militaire uitgaven op de MDGs worden nog eens versterkt door de rente op de schulden die gemaakt zijn voor de aanschaf van militair materiaal. Tussen de 15 en 20 procent van de mondiale schuldenlast houdt verband met militaire uitgaven. In veel ontwikkelingslanden overstijgen de rentebetalingen aan militaire schulden zelfs de uitgaven voor gezondheidszorg en onderwijs.¹²⁰

Ook is de internationale wapenhandel sterk gerelateerd aan corruptie. Hoewel de internationale wapenhandel maar 1% van de wereldhandel uitmaakte, was 50 procent van alle omkopingsgelden tussen 1994 and 1999 gelieerd aan wapenhandel.¹²¹ Corruptie zorgt ervoor dat openbare middelen die bedoeld zijn voor economische en sociale ontwikkeling weggesluisd worden naar conflicthaarden.¹²²

Als de wapenindustrie een legitieme rol wil spelen in het bereiken van een eerlijker, veiliger en vreedzamer samenleving moet de sector diepgaand en structureel hervormd worden om er voor te zorgen dat:

- Geen wapens worden geproduceerd die geen onderscheid kunnen maken tussen militairen en burgers;
- Wapens niet worden geleverd aan repressieve regimes, fragiele staten, terroristische groeperingen en vechtende partijen;
- Corruptie wordt uitgebannen en transparantie wordt verbeterd;
- De wapenindustrie zich richt op het tegen aanvaardbare kosten ter beschikking stellen van producten en diensten die aantoonbaar bijdragen aan de veiligheid en duurzame ontwikkeling van arme landen.

Zolang deze structurele veranderingen in de wapenindustrie niet plaatsvinden, brengt het investeren in deze sector grote risico's met zich mee. Banken kunnen daardoor betrokken raken bij corrupte praktijken, bij handel met onderdrukkende regimes, en bij de productie van controversiële wapens. Daarom is het van groot belang dat banken een beleid voor deze sector ontwikkelen dat gebaseerd is op de internationale standaarden die hieronder worden beschreven.

4.4.2 Internationale standaarden

- **Internationaal humanitair recht**

Het [Internationaal Humanitair Recht](#) (IHL) is een verzameling van toonaangevende internationale overeenkomsten met betrekking tot het gebruik van wapens. De IHL is er om de humanitaire effecten van gewapende conflicten te beperken. Het beschermt - op papier - mensen die niet of niet meer participeren in vijandigheden, en beperkt de middelen en methoden van oorlogsvoering. Een belangrijk beginsel is dat in de manier van oorlogsvoering (inclusief de te gebruiken wapens) onderscheid gemaakt moet worden

tussen militairen en burgers; burgers mogen geen slachtoffer worden van oorlogsvoering.¹²³

- **Specifieke wapensystemen**

Er bestaan verschillende internationale verdragen die betrekking hebben op de productie, het gebruik, de opslag en de handel van specifieke wapensystemen:

- De [Nuclear Nonproliferation Treaty \(NPT\)](#) van 1970 probeert de verspreiding van nucleaire wapens tegen te gaan;
- De [Biological and Toxin Weapons Convention \(BWC\)](#) van 1975 verbiedt het gebruik van biologische en giftige wapens;
- De [Convention on Certain Conventional Weapons \(CCW\)](#) van 1980 reguleert conventionele wapens die grote risico's op bijkomende schade aan burgers of onnodig lijden met zich meebrengen;
- De [Chemical Weapons Convention \(CWC\)](#) van 1997 verbiedt chemische wapens en vereist hun vernietiging binnen een bepaalde tijdspanne;
- De [Ottawa Convention](#) van 1997 verbiedt het gebruik van antipersoon landmijnen;
- De [Convention on Clustermunitions](#) die in mei 2008 tot stand kwam, biedt een wettelijk verbod op het gebruik en de opslag van clustermunities die onacceptabele schade aanricht aan burgers. Ook zorgt de conventie voor adequate zorg- en rehabilitatievoorzieningen voor overlevenden, en de ruiming van munitie in gebieden die er nu met onontploffte clustermunities bezaaid liggen. De conventie zal in december 2008 door de eerste staten ondertekend worden.
- Verder bestaan er nog verschillende bilaterale verdragen tussen de voormalige Sovjet-Unie en de Verenigde Staten - de twee supermachten in de Koude Oorlog.¹²⁴

Ondanks alle internationale verdragen worden nog steeds veel verboden wapens geproduceerd en verhandeld. Dit komt omdat grote wapenproducerende landen (zoals de Verenigde Staten, Israël, China en Rusland) de verdragen niet hebben ondertekend of de intenties van de overeenkomsten negeren.

- **Internationale wapenhandel**

Er bestaan verschillende initiatieven om te voorkomen dat wapens worden geleverd aan repressieve regimes, terroristische groeperingen en vechtende partijen:

- Internationale organisaties zoals de Verenigde Naties, de EU en de [Organization for Security and Co-operation in Europe \(OSCE\)](#) hebben de bevoegdheid om wapenembargo's in te stellen jegens bepaalde landen of gevechtstroepen. Meestal worden embargo's ingesteld naar aanleiding van betrokkenheid bij conflicten waarbij ernstige mensenrechtenschendingen plaatsvinden.¹²⁵
- De [Control Arms Campaign](#) heeft in de afgelopen jaren veel draagvlak gecreëerd voor een wereldwijde *Arms Trade Treaty*. Dit verdrag zou de internationale wapenhandel moeten voorkomen die conflicten, armoede en zware schendingen van mensenrechten voedt. In oktober 2006 stemde de *General Assembly's First Committee* van de VN met een overweldigende meerderheid in met het ontwikkelen van deze *Arms Trade Treaty*: 153 landen stemden voor; alleen de Verenigde Staten stemden tegen. Het ontwikkelen van het verdrag is van start gegaan in 2007 en zal ongetwijfeld veel tijd in beslag nemen.¹²⁶
Tot die tijd heeft de *Control Arms Campaign* zes [Global Principles for Arms Transfer](#) gepubliceerd, die gebaseerd zijn op regionale en internationale verdragen, verklaringen en resoluties van de VN en anderen. De principes zijn bedoeld als modelbepalingen voor nationale wetgeving.¹²⁷

4.4.3 Inhoud van een goed bankbeleid

Er zijn weinig internationale verdragen en nationale wetten die banken of andere financiële instellingen rechtstreeks aanspreken op hun investeringen in de wapenhandel en -productie. België is een uitzondering: in dit land is sinds juli 2004 een wet van kracht die het investeren in producenten van landmijnen verbiedt. In februari 2007 werden ook investeringen in bedrijven die clustermunities produceren of verhandelen verboden.¹²⁸

Steeds meer financiële instellingen leggen echter wel vrijwillig hun investeringen in wapenhandel en -productie aan banden. Het beste voorbeeld hiervan is het Noorse [Government Pension Fund - Global](#), het grootste pensioenfonds ter wereld. In december 2004 heeft dit fonds ethische richtlijnen opgesteld waarin staat dat het fonds, "geen investeringen mag doen die een onacceptabel risico vormen dat het fonds bijdraagt aan onethische handelingen, zoals schendingen van fundamentele humanitaire principes, schendingen van mensenrechten, grove corruptie of ernstige milieuschade." Momenteel telt de [lijst van bedrijven](#) die door het Noorse staatspensioenfonds uitgesloten zijn van beleggingen 29 namen. Hieronder vallen 20 bedrijven die uitgesloten worden vanwege betrokkenheid bij de productie van landmijnen, clustermunities, nucleaire wapens en/of andere controversiële wapens, waaronder Lockheed Martin, EADS, Honeywell en BAe Systems.¹²⁹ Vele pensioenfonds, in Nederland en andere landen, hebben inmiddels het voorbeeld van het Government Pension Fund - Global gevolgd.

Nog meer dan in andere sectoren, moeten banken hun investeringen in wapenproducenten en -handelaars zorgvuldig heroverwegen. Ten eerste omdat het hier gaat om dodelijke producten. Daarnaast omdat de markt en handelstromen zeer ontransparant zijn en de sector een historie van corruptie en wetsovertredingen kent. Met uitstaande leningen en/of investeringen in deze industrie kunnen banken betrokken raken bij transacties die ten grondslag liggen aan zeer ernstige mensenrechtenschendingen, gewapende conflicten, corruptie en de productie van controversiële wapens.

Omdat deze sector zoveel schade berokkent aan de mens, zou het beter zijn als banken investeringen in deze sector geheel vermijden. Als banken hiertoe niet bereid zijn, dan moeten zij in ieder geval investeringen in *controversiële wapens* uitsluiten: wapens die verboden worden door de bestaande en in ontwikkeling zijnde internationale wapenverdragen. Dit betreft onder meer landmijnen, clusterbommen, nucleaire-, chemische- en bacteriologische wapens. Ook producenten van wapenonderdelen die leveren aan producenten van wapensystemen en producenten van 'dual-use' technologie (onderdelen of systemen die kunnen worden gebruikt voor zowel civiele als militaire eindproducten) moeten heroverwogen worden.

Sommige (ethische) vermogensbeheerders gebruiken een zeer algemene methode om militaire bedrijven uit te sluiten. Hierbij worden bedrijven die een bepaald percentage (bijvoorbeeld meer dan 50%) van hun omzet uit militaire goederen halen, buiten hun investeringsuniversum worden geplaatst. Deze aanpak is niet erg bevredigend, omdat de belangrijkste wapenproducenten ter wereld - inclusief veel producenten van de meest omstreden wapens - minder dan 50% van hun omzet uit wapenproductie genereren.

4.4.4 Scoretabel

Op basis van de criteria die in de voorgaande paragraaf zijn beschreven is de volgende scoretabel voor het bankbeleid ten aanzien van wapens opgesteld:

1. De bank heeft geen beleid ten aanzien van wapens;
2. Het bankbeleid ten aanzien van wapens sluit investeringen in controversiële wapens gedeeltelijk uit EN/OF sluit investeringen in controversiële wapenhandel gedeeltelijk uit;

3. Het bankbeleid ten aanzien van wapens sluit investeringen in controversiële wapens volledig uit OF sluit investeringen in controversiële wapenhandel volledig uit OF sluit investeringen in zowel controversiële wapens als in controversiële wapenhandel vrijwel volledig uit;
4. Het bankbeleid ten aanzien van wapens sluit investeringen in controversiële wapens volledig uit EN sluit daarnaast investeringen in controversiële wapenhandel vrijwel volledig uit (bijvoorbeeld geen handelsfinanciering van controversiële wapentransacties en geen investeringen in bedrijven die internationale wapenembargo's schenden);
5. Het bankbeleid ten aanzien van wapens sluit investeringen in controversiële wapens volledig uit EN sluit investeringen in controversiële wapenhandel volledig uit.

4.5 Giftige stoffen en gezondheid

4.5.1 Wat staat er op het spel?

Een goede gezondheid is van grote waarde. Wereldwijd schieten de kosten voor gezondheidszorg omhoog, wat voor veel ontwikkelingslanden niet of nauwelijks op te brengen valt. De arbeidsproductiviteit vermindert meestal als mensen niet gezond of minder valide zijn, evenals hun mogelijkheden om bij te dragen aan de ontwikkeling van de samenleving waar ze leven. Het voorkomen dat bedrijven door hun producten of productieprocessen de gezondheid van hun werknemers, afnemers of omwonenden aantasten, is dan ook van groot sociaal en economisch belang.

Dit voorzorgprincipe geldt in de eerste plaats voor de eigen werknemers en de werknemers van hun toeleveranciers. Bedrijven moeten zorgen dat deze werknemers niet worden blootgesteld aan gevaarlijke stoffen, dat zij geen ziektes oplopen tijdens hun werk en dat zij niet hoeven te werken in gevaarlijke omstandigheden. Volgens de Internationale Arbeidsorganisatie van de VN (de ILO) kwamen er in 2003 wereldwijd 358.000 werknemers om het leven door ongelukken op hun werk en nog eens 1,95 miljoen werknemers door ziektes die ze tijdens hun werk hebben opgelopen. Het aantal niet-dodelijke ongelukken op het werk, die leiden tot minimaal vier dagen verzuim, werd door de ILO wereldwijd zelfs op 337 miljoen per jaar geschat.¹³⁰

Ook voor de omgang met giftige stoffen geldt het voorzorgprincipe. Er zijn wereldwijd meer dan 80.000 chemische verbindingen in gebruik, die tijdens of na de productie- of gebruiksfase in het milieu komen. Veel chemicaliën kunnen zich ver over land en zee verspreiden en worden dan door planten, dieren en mensen opgenomen, via de huid of de mond.

Dat is riskant, omdat voor slechts voor 14% van de meest gebruikte chemische verbindingen informatie beschikbaar is over hun gevolgen voor het milieu, de volksgezondheid en zwangerschappen. De wetenschappelijke kennis over de milieu- en gezondheidseffecten van chemicaliën loopt ver achter op het gebruik van deze stoffen. De regelgeving loopt bovendien altijd achter op de nieuwste wetenschappelijke inzichten.

Omdat bedrijven door middel van lobbypraktijken het ontwikkelen van dergelijke internationale normen vaak tegenwerken, zal regelgeving op het gebied van giftige stoffen en gezondheid niet snel tot stand komen. Bedrijven zouden verantwoording kunnen afleggen voor hun lobby gedrag en zich houden aan de maatregelen die bestaan over transparante lobbypraktijken.

Maar ook als iedereen zich houdt aan de bestaande regels, kan straks blijken dat nieuwe, schadelijke giftige stoffen zich wereldwijd verspreid hebben en een gevaar vormen voor het milieu en de volksgezondheid - zoals eerder met PCBs gebeurde. Alle betrokken partijen moeten daarom méér doen dan zich aan de bestaande regels houden: uit voorzorg moet het gebruik van alle giftige stoffen waarvan de gevolgen niet bekend zijn beëindigd worden. Dit voorzorgprincipe zou met name toegepast moeten worden op twee groepen chemicaliën:¹³¹

- *Endocrine Disrupting Chemicals (EDCs)*: dit zijn chemicaliën zoals BPA, ftalaten en BFR, die natuurlijk geproduceerde hormonen blokkeren, imiteren of anderszins verstoren. Hormonen zijn de chemische boodschappers van het lichaam, die besturen hoe een organisme zich ontwikkelt en functioneert.
- *Very Persistent and Very Bioaccumulative chemicals (VPVBs)*: dit zijn chemicaliën die in de natuur langzaam of helemaal niet worden afgebroken. Eenmaal opgenomen door een mens of dier stapelen ze zich op in het lichaam.

Maar behalve aan het voorkomen van schade aan de natuur en van gezondheidsschade voor werknemers, consumenten en omwonenden, is het ook van belang om aandacht te besteden aan het verhelpen van bestaande gezondheidsproblemen. Een op de drie wereldbewoners heeft onvoldoende toegang tot essentiële, betrouwbare en betaalbare gezondheidszorg. Volgens de Wereldgezondheidsorganisatie (WHO) zouden door een betere toegang tot medicijnen jaarlijks 10 miljoen levens gered kunnen worden van mensen die sterven aan voorkombare of behandelbare ziektes zoals HIV/Aids, malaria en tuberculose. Het bestrijden van HIV/Aids, malaria en andere ziektes is een van de acht [Millennium Development Goals](#) (MDGs).

Farmaceutische bedrijven kunnen hierbij een belangrijke rol spelen, maar velen investeren nu nauwelijks geld in het ontwikkelen van vaccins of medicijnen voor veel voorkomende tropische ziektes, omdat de mensen die aan deze ziektes lijden geen koopkrachtige vraag vertegenwoordigen. Ook houden deze bedrijven vaak zolang mogelijk vast aan hun patenten, waardoor het onmogelijk wordt om bestaande medicijnen goedkoop op de markt te brengen.¹³²

Met al deze aspecten moet een bank rekening houden bij de ontwikkeling van een beleid op het gebied van gezondheid en giftige stoffen. Daarbij kan de bank gebruik maken van de internationale standaarden die hieronder worden beschreven.

4.5.2 Internationale standaarden

De belangrijkste internationale standaarden op het gebied van gezondheid en giftige stoffen worden hieronder samengevat:

- **Gezondheid en veiligheid op het werk**

Dat werkgevers verantwoordelijk zijn voor de gezondheid en veiligheid van hun werknemers, is in verschillende internationale standaarden vastgelegd:

- De [Occupational Safety and Health Convention](#) die in juni 1981 door de Internationale Arbeidsorganisatie van de VN (de ILO) werd aangenomen is de belangrijkste internationale standaard op het gebied van gezondheid en veiligheid op het werk. Het verdrag maakt duidelijk welke verantwoordelijkheid bedrijven op dit gebied en welke taken en rechten werknemers hebben.

In de loop der tijd is dit verdrag nog aangevuld en geconcretiseerd met ILO-verdragen die betrekking hebben op specifieke gevaren voor de gezondheid en veiligheid van werknemers, zoals de [Asbestos Convention](#) en de [Chemicals Convention](#), en op specifieke bedrijfstakken, zoals de [Safety and Health in Agriculture Convention](#), de [Safety and Health in Mines Convention](#) en de [Safety and Health in Construction Convention](#). Bovendien publiceert de ILO voor 35 verschillende sectoren en thema's zogenaamde *Codes of Practice*, met concrete maatregelen om de veiligheid en gezondheid te verbeteren.¹³³

- Het handhaven van minimumstandaarden op het gebied van gezondheid en veiligheid blijkt echter niet voldoende, volgens de ILO is een continu en systematisch streven naar verbetering van de gezondheid en veiligheid van werknemers noodzakelijk. Met dat doel werd in 2006 de [Promotional Framework for Occupational Safety and Health Convention](#) aangenomen. Daarin worden landen en bedrijven gestimuleerd om meer te doen aan systematische verbetering van de gezondheid en veiligheid van werknemers en het ontwikkelen van een preventieve cultuur op het gebied van gezondheid en veiligheid.¹³⁴
 - De VN Organisatie voor Voedsel en Landbouw (FAO) publiceert de [International Code of Conduct on the Distribution and Use of Pesticides](#), die de standaard zet met betrekking tot het hanteren, verwerken en afvoeren van pesticiden.
- **Verbod op productie en gebruik van sommige giftige stoffen**

Er bestaan verschillende internationale overeenkomsten die productie en gebruik van verschillende gevaarlijke of giftige stoffen verbieden of uitfaseren. De belangrijkste voorbeelden zijn:

- De [Biological and Toxin Weapons Convention](#) van april 1972 verbiedt het gebruik van giftige stoffen die voor chemische oorlogsvoering gebruikt kunnen worden.¹³⁵
 - De [Montreal Protocol on Ozone Depleting Substances](#) werd opgesteld in september 1987 en werd daarna nog verschillende malen aangescherpt. Het *Montreal Protocol* verbiedt de productie en het gebruik van producten die de ozonlaag aantasten, zoals chloorfluorkoolstofverbindingen (CFKs en HCFCs), halonen en methylbromide.¹³⁶
 - De [Stockholm Convention on Persistent Organic Pollutants](#) werd opgesteld in mei 2001. Dit verdrag richt zich op het uitbannen van *Persistent Organic Pollutants* (POPs - niet-afbreekbare organische vervuilende stoffen). POPs zijn chemicaliën die gedurende een lange periode in het milieu aanwezig blijven, die verspreid worden over grote gebieden, die zich opstapelen in het vet van levende organismen en die zeer giftig zijn voor mens en dier. Sinds mei 2004 zijn 12 POPs wereldwijd verboden, waaronder DDT, dieldrin, dioxinen en PCBs. Veel van deze stoffen werden gebruikt in bestrijdingsmiddelen.¹³⁷
De discussie gaat intussen door over andere POPs die op basis van de Stockholm Conventie verboden zouden moeten worden. Het WWF heeft in april 2005 nog eens [20 POPs](#) aanbevolen voor een verbod op basis van de conventie.¹³⁸
- **Beheersing van de milieu- en gezondheidsgevolgen van chemicaliën**

De internationale gemeenschap erkent in toenemende mate de noodzaak om de mogelijke lange termijn gevolgen van chemicaliën op de volksgezondheid en het milieu op voorhand goed in te schatten. Verschillende afspraken richten zich op een betere analyse van de mogelijke gevolgen en op een voorzichtiger benadering bij het introduceren, produceren en gebruiken van chemicaliën waarvan de effecten onzeker zijn.

- In 1980 werd het *International Programme on Chemical Safety (IPCS)* opgericht door de drie VN-organisaties WHO, ILO en UNEP. Het IPCS verspreidt wetenschappelijke kennis over de milieu- en gezondheidsgevolgen van chemicaliën en helpt overheden hun capaciteit op dit gebied te versterken. Het IPCS publiceert onder meer een gezaghebbende classificatie van bestrijdingsmiddelen op basis van het gezondheidsgevaar dat ze op kunnen leveren, de [WHO Recommended Classification of Pesticides by Hazard](#).¹³⁹
- Tijdens de *World Summit for Sustainable Development* in Johannesburg in augustus 2002 werd besloten tot de invoering van het [Globally Harmonized System of Classification and Labelling of Chemicals](#) (GHS). Met het GHS systeem, dat nu onder leiding van de *United Nations Economic Commission for Europe* ingevoerd wordt, worden chemische stoffen overal ter wereld op dezelfde manier geclassificeerd. Snelle uitwisseling van informatie over milieu- en gezondheidseffecten wordt daardoor bevorderd.¹⁴⁰
- In februari 2006 werd de [Strategic Approach to International Chemicals Management](#) (SAICM) aangenomen tijdens een internationale conferentie in Dubai. SAICM, dat opereert onder de vlag van het *United Nations Environment Programme* (UNEP), biedt overheden een beleidskader waarmee bereikt kan worden dat op een veilige en duurzame manier wordt omgegaan met chemicaliën, inclusief chemisch afval en bijproducten.¹⁴¹
- In juni 2007 werd de [European Community Regulation on Registration, Evaluation and Authorisation of Chemicals](#) (REACH) van kracht. Deze richtlijn regelt registratie, beoordeling, autorisatie en beperkingen ten aanzien van chemische stoffen in de Europese Unie. Dit moet extra informatie opleveren over chemische stoffen, zodat die stoffen veilig kunnen worden gebruikt en de Europese industrie haar concurrentiepositie behoudt. De uitvoering van REACH is in handen van het [Europees Agentschap voor Chemische Stoffen](#) (ECHA).¹⁴²
- De [OECD Guidelines for Multinational Enterprises](#) bevelen bedrijven aan om hun werknemers te onderwijzen en trainen in zaken aangaande milieu, gezondheid en veiligheid, inclusief de behandeling van giftige stoffen. Daarnaast moeten bedrijven ervoor zorgen dat de producten en diensten aan alle standaarden voor gezondheid en veiligheid van consumenten voldoen. Bedrijven moeten consumenten daar ook over informeren.¹⁴³

- **Internationale handel in chemicaliën en chemisch afval**

Het dumpen van chemisch afval en in eigen land verboden chemicaliën in minder ontwikkelde landen wordt aan banden gelegd door twee internationale verdragen:

- In de [Basel Convention on the Control of Transboundary Movements of Hazardous Wastes and their Disposal](#) van 1989 zijn duidelijke afspraken gemaakt over de internationale handel in, en veilige verwerking van, gevaarlijk (chemisch) afval. De 170 ondertekende landen verplichten zich om de internationale handel in gevaarlijk afval zoveel mogelijk te beperken, om gevaarlijk afval zo dicht mogelijk bij de plaats waar het ontstaat te verwerken, en om het ontstaan van gevaarlijk afval zoveel mogelijk te beperken.¹⁴⁴
- De [Rotterdam Convention on the Prior Informed Consent Procedure for Certain Hazardous Chemicals and Pesticides in International Trade](#) kwam tot stand in 1998. Het verdrag bepaalt dat pesticiden en andere gevaarlijke chemicaliën die in eigen land verboden zijn, in principe niet geëxporteerd mogen worden naar andere (ontwikkelings)landen.¹⁴⁵

- **Toegang tot medicijnen**

De standaard op het gebied van toegang tot medicijnen wordt gezet door de [Access to Medicine Index](#). De eerste versie van de index werd in juni 2008 gepubliceerd en liet zien dat de 20 grootste farmaceutische bedrijven sterk verschillen in hun inspanningen om patiënten in ontwikkelingslanden meer toegang te geven tot betaalbare geneesmiddelen en vaccins. Sommige grote fabrikanten maken goede vooruitgang, bijvoorbeeld via de ontwikkeling van nieuwe medicijnen tegen voorheen grotendeels veronachtzaamde ziekten. Andere bedrijven blijven juist achter bij het doorvoeren van vernieuwingen op dit terrein. De index gebruikt 28 indicatoren, gegroepeerd in acht criteria, om het beleid van grote farmaceutische bedrijven ten aanzien van toegang tot medicijnen te beoordelen en vergelijken.

De Access to Medicine Index wordt gesteund door twaalf toonaangevende, wereldwijde beleggingsinstellingen, die samen meer dan US\$ 1.200 miljard beheeren. De beleggers noemen het een methode “die nuttig kan zijn bij de beoordeling van de lange termijn waarde van farmaceutische bedrijven.”¹⁴⁶

- **Flesvoeding**

Volgens cijfers van de Wereldgezondheidsorganisatie (WHO) sterven ieder jaar 1,5 miljoen kinderen en wordt een veelvoud hiervan ziek, omdat zij geen borstvoeding krijgen. Borstvoeding is aantoonbaar beter voor de gezondheid van zuigelingen dan flesvoeding. Het aantal vrouwen dat borstvoeding geeft loopt wereldwijd echter terug. Belangrijke oorzaak is de reclame voor flesvoeding die maakt dat onnodig veel ouders overschakelen op de fles. De [Internationale Gedragscode voor het op de markt brengen van vervangingsmiddelen voor moedermelk](#) van de Wereldgezondheidsorganisatie verbiedt daarom sinds 1981 alle reclame voor vervangingsmiddelen van moedermelk. Bijna alle landen ter wereld ondertekenden de WHO-code, maar nog lang niet alle landen hebben de WHO-code en de later ondertekende resoluties opgenomen in hun eigen wetgeving. Het [International Baby Food Action Network \(IBFAN\)](#) wil daarom dat fabrikanten zich overal en altijd houden aan de WHO-code en de aanvullende resoluties.¹⁴⁷

- **Lobbypraktijken**

Op het gebied van giftige stoffen en gezondheid bestaan krachtige lobby's die effectieve regelgeving vaak weten te vertragen. Daarom proberen verschillende nationale en regionale initiatieven de belangen van organisaties binnen processen voor regelgeving inzichtelijk te maken. Het meest recente initiatief komt van de Europese Commissie, die in 2008 een vrijwillig [register voor belangenvertegenwoordigers](#) heeft opgezet in het kader van het [Europees Transparantie-initiatief](#). Zij wil daarmee het publiek laten weten welke algemene of specifieke belangengroepen het besluitvormingsproces van de Europese instellingen beïnvloeden en welk budget zij daarvoor hebben. Organisaties die zich inschrijven kunnen zo duidelijk maken dat zij transparant en legitiem te werk gaan. Door zich in te schrijven beloven zij zich aan de [gedragscode](#) te houden. Omdat het register vrijwillig is roepen maatschappelijke organisaties de Europese Commissie op om een voorbeeld te nemen aan registers in de [Verenigde Staten](#) en [Canada](#) waar inschrijving wel verplicht is.

4.5.3 Inhoud van een goed bankbeleid

Een goed bankbeleid op het gebied van gezondheid en giftige stoffen, zal er voor moeten zorgen dat er alleen geïnvesteerd wordt in bedrijven die hun verantwoordelijkheid ten aanzien van gezondheid en giftige stoffen serieus nemen en die handelen op basis van het voorzorgprincipe.

Op de eerste plaats betekent dit dat de bank van de bedrijven waarin geïnvesteerd wordt mag eisen dat de zich houden aan alle ILO-verdragen met betrekking tot gezondheid en veiligheid op het werk. Maar zoals de ILO zelf aangeeft is dat niet voldoende, vooruitgang wordt vooral geboekt als bedrijven werken aan een systematische verbetering van de gezondheid en veiligheid van werknemers en het ontwikkelen van een preventieve cultuur op het gebied van gezondheid en veiligheid

Ten tweede zal de bank van de bedrijven waarin geïnvesteerd wordt moeten vragen dat ze geen chemicaliën gebruiken waarvan de lange termijn-gevolgen voor mens en milieu onbekend zijn. Chemicaliën waarvan bekend is dat ze schadelijk zijn, zouden zo min mogelijk en dan alleen op een verantwoorde manier gebruikt mogen worden. Deze eis geldt zeker voor bedrijven in de chemische industrie, maar ook voor bedrijven in sectoren waarin veel chemicaliën gebruikt worden, zoals de landbouw, de textielindustrie, de afvalverwerkingbranche en de elektronicasector. Het voorzorgsprincipe moet voorop staan. Dat betekent dat de bank zich ervan moet verzekeren dat deze bedrijven zich in ieder geval houden aan internationale afspraken zoals het Montreal Protocol en de verdragen van Stockholm, Bazel en Rotterdam. In het gebruik van en de omgang met giftige stoffen zou de bank alle bedrijven waarin geïnvesteerd wordt, dus ook buiten Europa, moeten vragen om zich te houden aan de Europese REACH-voorschriften - omdat dat op dit moment de beste set van internationale richtlijnen is.

Ten derde zou de bank van bedrijven in de farmaceutische sector moeten vragen om hun beleid ten aanzien van toegang tot medicijnen voortdurend te verbeteren. Bedrijven die bij voortduring slecht scoren in de Access to Medicine Index zouden niet voor investering in aanmerking mogen komen.

Ten vierde moet de bank van producenten van flesvoeding verlangen dat ze zich houden aan de WHO-gedragscode.

Tenslotte kan de bank van bedrijven vragen verantwoording af te leggen over hun lobbypraktijken ten aanzien van regelgeving voor giftige stoffen en gezondheid. Ook kunnen banken in de registers voor belangenvertegenwoordigers controleren of een bedrijf actief betrokken is (zowel negatief als positief) bij regelgeving.

4.5.4 Scoretabel

Op basis van de criteria die in de voorgaande paragraaf zijn beschreven is de volgende scoretabel voor het bankbeleid ten aanzien van giftige stoffen en gezondheid opgesteld:

1. De bank heeft geen beleid ten aanzien van giftige stoffen en gezondheid;
2. Het bankbeleid ten aanzien van giftige stoffen en gezondheid is te algemeen of vaag verwoord, zonder dat duidelijke voorwaarden voor investeringen worden gesteld;
3. Het bankbeleid ten aanzien van giftige stoffen en gezondheid noemt als voorwaarden dat bedrijven waarin geïnvesteerd wordt zich moeten houden aan de belangrijkste ILO-verdragen, de WHO-gedragscode en de verdragen van Montreal, Stockholm, Bazel en Rotterdam;
4. Het bankbeleid ten aanzien van giftige stoffen en gezondheid vereist van alle bedrijven waarin geïnvesteerd wordt dat ze geheel te voldoen aan de Europese REACH-voorschriften en om aantoonbaar te werken aan een preventieve cultuur op het gebied van gezondheid en veiligheid. Van farmaceutische bedrijven wordt een duidelijk beleid ten aanzien van toegang tot medicijnen geëist en van producenten van flesvoeding dat ze zich houden aan de WHO-gedragscode;
5. Het bankbeleid ten aanzien van giftige stoffen en gezondheid vereist - naast de elementen die onder 4 zijn genoemd - dat chemicaliën alleen gebruikt worden wanneer hun veiligheid voor mens en milieu uit wetenschappelijk onderzoek blijkt. Voor farmaceutische bedrijven wordt een bovengemiddelde score op alle elementen van de Access to Medicine Index verlangd.

4.6 Biodiversiteit

4.6.1 Wat staat er op het spel?

De biologische diversiteit van de planeet aarde - haar ecosystemen, plant- en diersoorten en genetisch materiaal - vormt een complex web van leven dat van groot belang is voor de economische en sociale ontwikkeling van onze samenleving, voor onze cultuur en voor onze ontspanningsmogelijkheden. De steeds snellere achteruitgang van de mondiale biodiversiteit is één van de meest urgente milieuzorgen.

Het verlies van biodiversiteit brengt enorme potentiële kosten en risico's met zich mee, zoals de vernietiging van leefgebieden, het verlies van de functies van ecosystemen, de bedreiging van de voedselvoorziening, en het verdwijnen van geneeskrachtige planten. De zorg over 's werelds biodiversiteit is een morele en ethische verantwoordelijkheid van de mensheid.

In maart 2005 werd de [Millennium Ecosystem Assessment](#) (MEA) gepubliceerd: een vierjarige wetenschappelijke studie geïnitieerd door de Verenigde Naties, waaraan wereldwijd 1.360 experts meewerkten. Een gedeelte van de studie richt zich op biodiversiteit, hiervoor zijn zowel de [bevindingen](#) als de uitgebreide [aanbevelingen voor beleid](#) apart gepubliceerd. De bevindingen van de MEA geven inzicht in de huidige toestand en verandering van ecosystemen, en de effecten hiervan op het leven van de mens. Ook biedt het rapport een aanbeveling voor bedrijven om ecosystemen op een duurzame manier te gebruiken en te conserveren.

De MEA concludeerde: "In de afgelopen 50 jaar heeft de mens ecosystemen sneller en diepgaander veranderd dan in elke andere tijdperiode in onze geschiedenis. Dit gebeurde vooral om aan de groeiende vraag naar voedsel, drinkwater, hout, vezels en brandstof te voldoen. Dit proces heeft een grote bijdrage geleverd aan economische ontwikkeling en een substantiële toename van het menselijk welzijn, maar heeft ook geleid tot een aanzienlijk - en grotendeels onherstelbaar - verlies van de diversiteit van het leven op aarde en verscherpte armoede voor sommige bevolkingsgroepen. Als deze problemen niet aangepakt worden zullen de voordelen die toekomstige generaties ontnemen aan de mondiale ecosystemen aanzienlijk afnemen. De vermindering van de functies van ecosystemen kan nog aanmerkelijk verergeren tijdens de eerste helft van deze eeuw, wat een obstakel zal vormen bij het bereiken van de [Millennium Development Goals](#)." ¹⁴⁸

Tegelijkertijd vindt de MEA dat het met gepaste initiatieven "mogelijk is de degradatie van vele ecosystemen in de komende 50 jaar terug te draaien. Daarvoor zijn wel veranderingen in beleid en menselijke activiteiten noodzakelijk, die momenteel nog niet gaande zijn." ¹⁴⁹

Het investeringsbeleid van de bank moet ervoor zorg dragen dat hij alleen betrokken is bij investeringen in bedrijven en overheden die zich tot doel stellen verder verlies aan biodiversiteit te voorkomen, en dit principe ook systematisch in praktijk brengen. Bij de ontwikkeling van een beleid op dit gebied kunnen banken gebruik maken van de internationale standaarden die in paragraaf 4.6.2 worden beschreven.

4.6.2 Internationale standaarden

De [UN Convention on Biological Diversity](#) (CBD) van 1992 stelt zich ten doel wereldwijd de biologische diversiteit te beschermen en duurzaam te gebruiken. De CBD eist van ondertekenende landen dat het onderwerp biodiversiteit wordt toegevoegd aan de wettelijke procedures die de effecten van activiteiten op het milieu beoordelen (milieueffectrapportages). Vrijwel alle landen ter wereld hebben de conventie ondertekend.

¹⁵⁰

In april 2002 zijn de ondertekenende landen van de CBD overeengekomen dat ze “in 2010 het verlies van biodiversiteit op wereldwijd, regionaal en nationaal niveau significant zullen verminderen, om zo bij te dragen aan het leven op aarde en het verminderen van armoede.”¹⁵¹

De CBD deelt biodiversiteit op in drie categorieën: ecosystemen, dier- en plantsoorten, en genetisch materiaal. De specifieke standaarden voor iedere categorie beschikbaar zijn worden hieronder besproken.

- **Bescherming van ecosystemen en leefgebieden**

Verschillende internationale overeenkomsten vereisen de bescherming van ecosystemen en natuurlijke leefgebieden:

- De *Convention on Biological Diversity* eist dat iedere lidstaat een systeem opstelt voor om de biodiversiteit in beschermde gebieden te behouden, of op andere manier de bescherming van ecosystemen te waarborgen.¹⁵²
- De [UN Convention on the Law of the Sea](#) verplicht alle ondertekende landen om de biodiversiteit in oceaangebieden te beschermen en behouden.¹⁵³ De bescherming van specifieke oceaangebieden wordt behandeld in de [Regional Seas Conventions](#), die vallen onder het *UN Environmental Program* (UNEP).¹⁵⁴ Ook het [International Coral Reef Initiative](#) richt zich op specifieke oceaangebieden.
- De biodiversiteit in gebieden die om milieu- en culturele redenen van belang zijn, staat onder bescherming van de [Unesco World Heritage Convention](#).¹⁵⁵
- Voor *wetlands* (moeras- en veengebieden) die rijk aan biodiversiteit zijn, bestaat de [Ramsar Convention on Wetlands](#) die bescherming en degelijk beheer van deze gebieden waarborgt.¹⁵⁶

De [World Conservation Union \(IUCN\)](#) heeft een systeem ontwikkeld dat natuurgebieden in zes categorieën categoriseert en aangeeft in welke gebieden biodiversiteit beschermd dient te worden (categorie I t/m IV). Daarnaast biedt de IUCN richtlijnen voor bedrijven over hoe om te gaan met gebieden die binnen deze *Protected Area Management Categories* vallen. In 2000 werd op het IUCN World Conservation Congress een resolutie aangenomen die alle staten oproept om in de beschermde gebieden (categorieën I t/m IV) investeringen in olie-, gas, en mijnbouwprojecten niet toe te laten.

- **Bescherming van plant- en diersoorten**

De meest vanzelfsprekende stap voor het behoud van biodiversiteit is de bescherming van bedreigde soorten flora en fauna. Een toonaangevende rapportage van bedreigde soorten is de [IUCN Red List of Threatened Species](#). Het leefgebied van deze bedreigde soorten wordt beschermd door de [Convention on the Conservation of Migratory Species of Wild Animals](#) (1979). Ook richt dit verdrag zich op de beperking van exploitatie van gebieden waar migrerende wilde en bedreigde diersoorten zich ophouden.¹⁵⁷

De [Convention on International Trade in Endangered Species of Wild Fauna and Flora](#) (CITES) verbiedt de internationale handel in alle bedreigde soorten, en eist hiervoor strenge nationale regelgeving. Hieronder vallen bijvoorbeeld olifanten, orang-oetans, en mahoniehout. Andere mondiale en regionale verdragen verbieden of limiteren de commerciële exploitatie van o.a. walvissen, trekvogels, ijsberen, zeeschildpadden en zeehonden.¹⁵⁸

Behalve de bescherming van bedreigde diersoorten, vereist het behoud van biodiversiteit dat diersoorten die (nog) niet bedreigd zijn niet overmatig gevangen worden en dat commerciële vangst op duurzame wijze plaatsvindt. De CBD eist dat “landen hun biologische rijkdommen zodanig beheren dat ze ervan verzekerd zijn dat deze behouden worden en op een duurzame manier worden gebruikt”.¹⁵⁹ Dit onderwerp wordt ook behandeld in paragraaf 5.4 over bosbouw, paragraaf 5.1 over landbouw en paragraaf 5.3 over visserij.

De biodiversiteit wordt ook bedreigd door bedoelde en onbedoelde introductie van [exotische soorten](#). Als deze buiten hun natuurlijke leefomgeving komen kunnen ze inheemse soorten verdringen en hun habitat overnemen. *Exotische indringers* komen overal ter wereld voor, maar vormen vooral een probleem voor de ecosystemen van eilanden. De *UN Convention on the Law of the Sea*¹⁶⁰ en de *Convention on Biological Diversity*¹⁶¹ vereisen daarom dat lidstaten de import en introductie van exotische soorten voorkomen of onder strikte controle houden.

- **Bescherming van genetisch materiaal**

Het [Cartagena Protocol on Biosafety](#) heeft een raamwerk ontwikkeld voor veilig gebruik van levende genetisch gemodificeerde organismen, die een schadelijk effect kunnen hebben op biodiversiteit of volksgezondheid en grensoverschrijdende risico's met zich meebrengen. Ook vereist het protocol toestemming van het importland voordat levende genetisch gemodificeerde organismen mogen worden geïmporteerd.¹⁶² De *Convention on Biological Diversity* eist dat bedrijven die toegang willen hebben tot genetisch materiaal uit het buitenland vooraf toestemming moeten verkrijgen van het exporterende land en duidelijke afspraken dienen te maken voor het gebruik van het materiaal.¹⁶³

- **Bedrijven en biodiversiteit**

In April 2006 werden door de CBD de [Voluntary Guidelines on Biodiversity-Inclusive Impact Assessments](#) gepubliceerd. Hierin staan duidelijke handleidingen over hoe biodiversiteitscriteria kunnen worden opgenomen in milieueffectrapportages. In Groot-Brittannië werken het [EarthWatch Institute](#) en anderen aan het betrekken van bedrijven bij het behoud van de biodiversiteit. Zij hebben een stappenplan speciaal voor bedrijven opgesteld, gebaseerd op [10 principles of engagement](#), waaronder het opstellen van een strategisch biodiversiteitplan, en het integreren van biodiversiteitstandaarden in reguliere kwaliteitsmetingen en het beschermen van biodiversiteit in het inkoopbeleid. De [Wildlife Trust](#) heeft een [biodiversity benchmark](#) ontwikkeld. Beide initiatieven richten zich vooral op bedrijven die land bezitten of verantwoordelijk zijn voor landbeheer.¹⁶⁴ In december 2007 publiceerde het IUCN Nederlands Comité een handleiding voor bedrijven, [Business and Biodiversity](#).

4.6.3 Inhoud van een goed bankbeleid

Banken kunnen invloed uitoefenen op de bescherming van biodiversiteit, vooral als ze investeren in sectoren met een potentieel grote invloed op biodiversiteit, zoals bosbouw, mijnbouw, olie- en gasector, visserij, watervoorziening en infrastructuur, of sectoren die gebruiken maken van genetisch materiaal, zoals landbouw, biotechnologie, de medische en de cosmetische industrie.

Er zijn voor bedrijven verschillende redenen om biodiversiteit hoog op de agenda te plaatsen. Hieronder vallen strengere regels ter bescherming van ecosystemen en strikter toezicht hierop, stijgende kosten in productketens die afhankelijk zijn van bepaalde ecosystemen, veranderingen in consumptiepatronen en druk van de samenleving en maatschappelijke organisaties.

Bovendien ontstaan er nieuwe commerciële kansen voor bedrijven, daar waar commercie en natuurbeheer hand in hand gaan. Op deze ontwikkeling kunnen banken inspringen.¹⁶⁵

Om de risico's voor biodiversiteit aan te pakken, dienen banken investeringsbeleid op te stellen dat in lijn is met internationale verdragen en nationale wetgeving. De opgestelde criteria moeten van toepassing zijn op alle investeringen, vooral in sectoren met een potentieel grote invloed op biodiversiteit. De volgende elementen zijn voor een goed bankbeleid cruciaal:

- **Algemeen**

- Een effectrapportage - uit te voeren door de klant - van de totale gevolgen van het project of de onderneming op de biodiversiteit, inclusief de gevolgen voor het ecosysteem, plant- en diersoorten en genetisch materiaal;
- Doorlopend toezicht op en rapportage van de gevolgen van de activiteiten van bedrijven waarin geïnvesteerd wordt. Rapportage door de klant dient te voldoen aan de richtlijnen voor rapportage over biodiversiteit en landgebruik, beschreven door het [Global Reporting Initiative](#);

- **Bescherming van ecosystemen en natuurlijke leefgebieden**

- Activiteiten die negatief effect hebben op de beschermde gebieden die vallen onder de *categorieën I-IV van de IUCN*, de *UNESCO World Heritage Convention* en de *Ramsar Convention on Wetlands* dienen te worden uitgesloten van investeringen;
- Activiteiten in gebieden die door maatschappelijke organisaties en wetenschappers als "no-go zones" worden gekwalificeerd - zoals bedreigde bossen, belangrijke gebieden voor biodiversiteit, rivieren, voortplantingsgebieden van vissen, en plaatsen die als heilig worden beschouwd - dienen te worden uitgesloten van investeringen;
- Het complete herstel van ecosystemen nadat commerciële activiteiten zijn afgerond dient verzekerd te zijn;

- **Bescherming van plant- en diersoorten**

- De activiteiten van bedrijven waarin geïnvesteerd wordt mogen geen negatieve gevolgen hebben voor de populaties of het aantal dieren van soorten die op de *IUCN Red List* staan;
- De activiteiten van bedrijven waarin geïnvesteerd wordt mogen niet leiden tot de illegale handel van bedreigde diersoorten die op de lijst staan van *CITES*;
- Alle levende natuurlijke bronnen zoals bossen, dieren en planten moeten door de bedrijven waarin geïnvesteerd wordt duurzaam gebruikt en beheerd worden;
- De activiteiten van bedrijven waarin geïnvesteerd wordt mogen niet leiden tot bedoelde of onbedoelde introductie van exotische soorten;

- **Bescherming van genetisch materiaal**

- Er wordt niet geïnvesteerd in bedrijven die actief zijn in de productie van, of handel in, levende genetisch gemodificeerde organismen, tenzij er toestemming is van het importerende land, en aan alle vereisten van het *Cartagena Protocol* voldaan wordt;

- Er wordt alleen geïnvesteerd in bedrijven die actief zijn op het gebied van genetische materialen en gentechnologie mogen alleen gefinancierd worden als hun activiteiten voldoen aan de toestemming- en verdelingseisen zoals beschreven in de *UN Convention on Biological Diversity*.

4.6.4 Scoretabel

Op basis van de criteria die in de voorgaande paragraaf zijn beschreven is de volgende scoretabel voor het bankbeleid ten aanzien van biodiversiteit opgesteld:

1. De bank heeft geen beleid ontwikkeld voor dit onderwerp;
2. Het bankbeleid ten aanzien van biodiversiteit doet een algemene toezegging tot bescherming van biodiversiteit, maar zegt niet toe duidelijke stappen te ondernemen;
3. Het bankbeleid ten aanzien van biodiversiteit doet een duidelijke toezegging - in de lijn van de aanbevelingen in paragraaf 4.6.3 - dat de investeringen van de bank zullen bijdragen aan één van de hoofdonderdelen van de bescherming van biodiversiteit (bescherming van ecosystemen, plant- en diersoorten of genetisch materiaal);
4. Het bankbeleid ten aanzien van biodiversiteit doet een duidelijke toezegging - in de lijn van de aanbevelingen in paragraaf 4.6.3 - dat de investeringen van de bank zullen bijdragen aan tenminste twee van de drie hoofdonderdelen van de bescherming van biodiversiteit (bescherming van ecosystemen, plant- en diersoorten of genetisch materiaal);
5. Het bankbeleid ten aanzien van biodiversiteit garandeert dat de investeringen van de bank voldoen aan alle aanbevelingen in paragraaf 4.6.3 voor de drie hoofdonderdelen van de bescherming van biodiversiteit (bescherming van ecosystemen, plant- en diersoorten en genetisch materiaal).

4.7 Belastingen en corruptie

4.7.1 Wat staat er op het spel?

Voor iedere democratische samenleving zijn belastinginkomsten essentieel om openbare voorzieningen zoals gezondheidszorg, onderwijs, infrastructuur en sociale zekerheid te financieren. Uit onderzoek blijkt dat een eerlijk systeem van belastingheffing meer bijdraagt aan de opbouw van een gezonde, democratische samenleving dan inkomsten uit ontwikkelingshulp of uit de export van grondstoffen. Om belastingen te kunnen heffen is namelijk de opbouw van een capabel en betrouwbaar ambtenarenapparaat nodig, terwijl omgekeerd burgers die belasting moeten betalen veel meer verwachten van, en betrokken raken bij, het openbaar bestuur. Democratisering is vaak het gevolg van een streven naar hogere belastinginkomsten.¹⁶⁶

Ook bedrijven hebben baat bij de publieke voorzieningen in de landen waar ze actief zijn en daarom hebben ze de verantwoordelijkheid om in ieder land belasting te betalen en hier open over te zijn. Toch profiteren veel internationaal opererende bedrijven - en rijke particulieren - van internationale verschillen in belastingpercentages en gaten in nationale belastingregels om hun totale belastingdruk flink te verlagen. Daarbij wordt vaak gebruik gemaakt van brievenbusmaatschappijen in belastingparadijzen, die niet alleen bekend staan om hun lage belastingtarieven maar ook om hun gebrek aan financiële transparantie. Hoeveel belasting er dan uiteindelijk betaald wordt, en in welk land, onttrekt zich daardoor snel aan ieders zicht. Veel internationale banken hebben vestigingen in belastingparadijzen om hun klanten hierbij te helpen.

Als bij dit soort constructies wetten worden overtreden heet het belastingontduiking, maar ook als dat niet het geval is - bij belastingontwijking - is dergelijk gedrag in strijd met de principes van Maatschappelijk Verantwoord Ondernemen: het is maatschappelijk onverantwoord om overheden de inkomsten te ontzeggen die ze nodig hebben om hun land sociaal en economisch tot ontwikkeling te brengen.¹⁶⁷

De Britse organisatie [ChristianAid](#) becijfert dat ontwikkelingslanden jaarlijks US\$ 160 miljard aan belastinginkomsten mislopen door belastingontduiking en -ontwijking door bedrijven. Dat is anderhalf keer zoveel als het mondiale budget voor ontwikkelingshulp en enkele malen meer dan de US\$ 40 tot 60 miljard die ontwikkelingslanden volgens de Wereldbank jaarlijks nodig hebben voor de [Millennium Development Goals \(MDG\)](#), die streven naar halvering van de armoede in de wereld vóór 2015.¹⁶⁸

Ook corruptie heeft nadelige economische gevolgen. Het leidt tot kapitaalvlucht en tot de besteding van schaarse publieke middelen aan verlieslijdende prestigeprojecten, in plaats van aan meer noodzakelijke vormen van infrastructuur zoals scholen, ziekenhuizen en drinkwatervoorzieningen. Het hindert ook de ontwikkeling van markten en verstoort vrije concurrentie.

Daarnaast heeft corruptie ook sterk nadelige gevolgen op politiek-, sociaal- en milieugebied. Op het politieke vlak vormt corruptie een groot obstakel bij de ontwikkeling van een rechtstaat. Vertegenwoordigers van de overheid verliezen hun legitimiteit wanneer velen hun ambt misbruiken voor persoonlijk gewin. Het ondermijnt ook het geloof van mensen in het politieke systeem, wat leidt tot frustratie en apathie. Dat maakt vervolgens de weg vrij voor al dan niet democratisch gekozen leiders om zich zonder veel controle de nationale bezittingen toe te eigenen. En als corruptie de norm wordt verlaten de eerlijke en meest capabele burgers het land.

Verder leidt corruptie ook tot grootschalige plundering van natuurlijke hulpbronnen, zoals hout, edelstenen en mineralen. Grootschalige, sterk vervuilende projecten krijgen in een klimaat van corruptie vrij baan, omdat ze vaak uitstekend dienst doen om publiek geld in private zakken te laten belanden.¹⁶⁹

De [Corruption Perceptions Index](#) van Transparency International (TI) laat zien dat het vooral Zuidelijke, armere landen lijken te zijn waar corruptie het meest voorkomt. Maar TI benadrukt dat voor corruptie twee partijen nodig zijn, de betaler en de ontvanger van steekpenningen. Volgens de [Bribe Payers Index](#) van TI zijn bedrijven uit India, China en Rusland het meest geneigd tot het betalen van steekpenningen, maar ook bedrijven uit OESO-landen als Italië en Frankrijk hebben op dat gebied een slechte reputatie. Corruptie komt volgens TI het meest voor in de bouwsector (inclusief stuwdammen) en in de wapenindustrie.¹⁷⁰

In het verlengde van corruptie liggen lobbypraktijken. Lobbyen kan weliswaar niet direct als corruptie worden aangemerkt, maar soms gaan lobbyisten in hun streven om wet- en regelgevers te beïnvloeden zover dat het bijna als corruptie gezien kan worden. De invloed van het bedrijfsleven op de ontwikkeling van internationale normen is vaak groot en vormt een belangrijke reden voor het achterlopen van regelgeving op bepaalde terreinen. Publieke instellingen hebben enerzijds wel duidelijke regels voor hun medewerkers geformuleerd waaraan zij zich dienen te houden om omkoping en beïnvloeding tegen te gaan, anderzijds is deelname van maatschappelijke en commerciële organisaties aan het besluitvormingsproces nog verre van transparant.

Midden jaren negentig zijn met name Canada en de VS actief geweest om hierin meer duidelijkheid te geven. Zo is het daar nu verplicht voor organisaties om zich in te schrijven in een register wanneer zij deelnemen aan het besluitvormingsproces. Organisaties die zich inschrijven kunnen zo duidelijk maken dat zij transparant en legitiem te werk gaan.

Van een verantwoord opererende bank mag verwacht worden dat hij zijn klanten niet doelbewust helpt om belastingen te ontwijken en dat zelf ook niet doet. Een bank heeft bovendien de verantwoordelijkheid om alleen financiële diensten te verlenen aan bedrijven die de verschuldigde belastingen betalen in de landen waar ze actief zijn en die zich niet schuldig maken aan corruptie en negatieve beïnvloeding van de ontwikkeling van internationale normen. Bij de ontwikkeling van een beleid op het gebied van belastingen en corruptie kunnen banken gebruik maken van de internationale standaarden die hieronder worden beschreven.

4.7.2 Internationale standaarden

- **Schadelijke belastingpraktijken**

Er bestaan verschillende internationale initiatieven die beogen om schadelijke belastingpraktijken door overheden uit te bannen:

- In januari 1998 begon de *Organisatie voor Economische Samenwerking en Ontwikkeling (OESO)* een project tegen [schadelijke belastingpraktijken](#).¹⁷¹ De OESO maakt een onderscheid tussen belastingparadijzen en landen met schadelijke fiscale voorkeursregelingen. Belastingparadijzen zijn vaak zeer kleine landen die bijna geheel afhankelijk zijn van de inkomsten uit activiteiten die met belastingontwijking en -ontduiking te maken hebben. Van de [38 belastingparadijzen](#) die de OESO in dit project identificeerde, zijn er inmiddels met 35 afspraken gemaakt over een grotere transparantie en uitwisseling van gegevens. Alleen Andorra, Liechtenstein en Monaco blijven hun medewerking weigeren.¹⁷²

Landen met schadelijke fiscale voorkeursregelingen zijn OESO-lidstaten, die bedrijfsinvesteringen aan proberen te trekken door het bieden van fiscale voordelen aan bepaalde groepen bedrijven. Dit soort maatregelen stimuleert belastingontwijking door multinationale bedrijven, en vermindert de belastinginkomsten van andere staten. Ook op dit terrein zegt de OESO veel vooruitgang te hebben geboekt: van de 47 mogelijk schadelijke voorkeursregelingen die in 2000 in de OESO-lidstaten van kracht waren, waren er in 2006 al 20 afgeschaft en nog eens 13 aangepast. Van de overige 14, bleken er 13 bij nader onderzoek niet schadelijk. Slechts één schadelijke voorkeursregeling, van Luxemburg, is blijven bestaan. Afspraken van overheden met individuele bedrijven blijven in dit OESO-project echter buiten schot.¹⁷³

- In december 1997 is door de Europese Raad een [Gedragscode inzake de belastingregeling voor ondernemingen](#) aanvaard. Daarin beloven de EU-lidstaten om geen schadelijke fiscale voorkeursregelingen meer in te voeren en bestaande regelingen af te schaffen. De gedragscode noemt verschillende kenmerken van schadelijke fiscale voorkeursregelingen waaronder “een effectieve belastingdruk die beduidend lager is dan het algemene belastingniveau in de het land”, “de manier waarop winsten berekend worden wijkt af van gangbare regels” en “bedrijven krijgen belastingvoordelen zonder dat sprake is van daadwerkelijke economische activiteiten in het betreffende land”.¹⁷⁴

In november 1999 werden 66 schadelijke fiscale voorkeursregelingen in de EU-lidstaten (inclusief hun overzeese gebiedsdelen) gevonden, die voor 2005 afgeschaft zouden moeten zijn.¹⁷⁵

- **Belastingplanning**

Verschillende internationale standaarden gaan in op de vraag hoe internationale bedrijven op een verantwoorde manier met hun belastingverplichtingen om kunnen gaan:

- De [OESO Richtlijnen voor Multinationale Ondernemingen](#), die voor het laatst werden herzien in juni 2000, bieden een handvat voor gedragscodes van ondernemingen om met maatschappelijke kwesties om te gaan. Ten aanzien van belastingen stellen de Richtlijnen “Het is belangrijk dat ondernemingen bijdragen aan de overheidsfinanciën van het gastland door tijdige betalingen van de door hen verschuldigde belastingen. In het bijzonder dienen zij zich te houden aan de belastingwetten en -regelgeving in alle landen waarin zij actief zijn, en dienen zij alle mogelijke moeite te doen om deze zowel naar de letter als naar de geest na te leven.”¹⁷⁶
- De Britse organisaties [Tax Justice Network](#) en de [Association for Accountancy and Business Affairs](#) hebben in oktober 2007 een [Code of Conduct for Taxation](#) opgesteld. De code stelt dat bedrijven hun inkomsten aan belastingautoriteiten moeten doorgeven op de plek waar ze economisch actief zijn en dat ze moeten stoppen met het kunstmatig verplaatsen van inkomsten naar locaties met lagere belastingpercentages, meestal belastingparadijzen, om belasting te vermijden. Over hoe bedrijven met belastingplanning moeten omgaan stelt de gedragscode:¹⁷⁷
 - Belastingplanning tracht zowel aan de letter als aan de geest van de wet te voldoen;
 - Belastingplanning tracht recht te doen aan de economische realiteit van de ondernomen transactie;
 - Er worden geen stappen toegevoegd aan een transactie alleen of vooral om belastingvoordeel te behalen.
- De Britse vermogensbeheerder Henderson Global Investors publiceerde in oktober 2005 het rapport [Responsible Tax](#), dat een aantal principes presenteert die bedrijven kunnen helpen bij het maken van beslissingen op het gebied van belastingen. Het rapport doet ook voorstellen om de transparantie van belastingbetalingen door bedrijven te verbeteren.¹⁷⁸
- **Transparantie over belastingen en andere betalingen**

Volgens de bestaande boekhoudregels hoeven internationale bedrijven hun belastingcijfers alleen op groepsniveau (op een geconsolideerde manier) te presenteren. Dat maakt het onmogelijk om te bepalen in welke mate een bedrijf inkomsten verplaatst naar andere landen om belasting te vermijden of ontduiken. Ook blijft onduidelijk hoeveel bedrijven betalen aan de overheden van landen waar ze actief zijn, bijvoorbeeld voor het verkrijgen van concessies, en of daarbij sprake is van corruptie. Om de transparantie op dit gebied te verbeteren bestaan er inmiddels verschillende standaarden:

- In het [Extractive Industries Transparency Initiative](#) heeft een coalitie van regeringen, bedrijven, maatschappelijke organisaties en investeerders criteria opgesteld voor regeringen van landen waar olie- en gaswinning en mijnbouw plaats vindt. Van de regeringen wordt volledige publicatie verwacht van alle inkomsten die ze uit deze activiteiten ontvangen.¹⁷⁹ De [Publish What You Pay](#) coalitie, waarin meer dan 300 maatschappelijke organisaties samenwerken, richt zich op dezelfde sectoren en bepleit dat ook de winningsbedrijven zelf hun betalingen aan regeringen openbaar maken. Dit betekent dat bedrijven moeten rapporteren over hun belastingbetalingen in de landen waar ze actief zijn, maar ook over royalties, betalingen voor concessies, en dergelijke.¹⁸⁰ Ook de contractvoorwaarden in exploratie- en winningscontracten in de olie & gas, mijnbouw en bosbouwsectoren zouden volgens het [Revenue Watch Institute](#) openbaar gemaakt moeten worden.

- Vergelijkbare transparantieplichtingen worden steeds vaker opgelegd door multilaterale banken. De standaarden van de [IFC Policy on Social and Environmental Sustainability](#) verplichten mijnbouwbedrijven om betalingen aan lokale regeringen openbaar te maken.¹⁸¹ Ook de [EBRD Energy Operations Policy](#) bevat verplichtingen voor mijnbouw- en energiebedrijven om hun betalingen aan lokale overheden openbaar te maken, en zich te gedragen naar de principes en criteria van de EITI.¹⁸²
- In 2005 stuurde de Publish What You Pay coalitie een voorstel aan de International Accounting Standards Board, die internationale richtlijnen opstelt voor bedrijfsboekhoudingen, om de [International Accounting Standard 14 on Segment Reporting](#) (IAS 14) uit te breiden en vernieuwen. De belangrijkste verandering die wordt gesuggereerd is de verplichting voor ondernemingen om, voor ieder land waar ze actief zijn, in hun financiële verslagen gegevens openbaar te maken aangaande (onder andere):¹⁸³
 - Winsten vóór belasting;
 - Verdeling van de gerapporteerde winstbelasting tussen huidige en uitgestelde belasting;
 - Andere belastingen of betalingen verschuldigd aan de regering van het land waarin activiteiten gaande zijn;
 - De concrete betalingen gedaan aan de regering van het land en bemiddelaars voor belastingen en andere kosten in die periode;
 - De nog te betalen lokale en nationale belastingen en andere kosten aan het begin en einde van elke periode.
- In november 2006 werd IAS 14 door de IASB vervangen door een nieuwe richtlijn, [International Financial Reporting Standard \(IFRS\) 8 Operating Segments](#). De IASB heeft de voorstellen van de Publish What You Pay coalitie niet overgenomen, maar belooft daar verder op te zullen studeren.¹⁸⁴
- Tot de [Richtlijnen voor duurzaamheidsverslaggeving](#) van het Global Reporting Initiative, die in oktober 2006 werden gepubliceerd, behoort ook een [Performance indicator on tax](#). Daarin wordt de behoefte aan een uitsplitsing van belastingbetalingen per land benadrukt. Bedrijven moeten: "alle ondernemingsbelastingen en daaraan gerelateerde boetes die betaald werden op internationaal, nationaal en lokaal niveau rapporteren. Deze cijfers moeten exclusief uitgestelde belastingverplichtingen worden vermeld, omdat deze belastingverplichtingen mogelijk niet betaald worden. Voor organisaties die in meer dan een land actief zijn, moeten betaalde belastingen per land worden gerapporteerd."¹⁸⁵
- **Corruptie**
 - De belangrijkste internationale standaard op het gebied van het tegengaan van internationale corruptie is de [Convention on Combating Bribery of Foreign Public Officials in International Business Transactions](#) van de OESO, die in februari 1999 in werking trad. De conventie verplicht landen om het betalen van steekpenningen aan buitenlandse ambtenaren strafbaar te stellen. Inmiddels hebben 37 landen deze conventie opgenomen in hun nationale wetgeving.¹⁸⁶
 - Een van de tien principes van het [UN Global Compact](#) luidt: "Bedrijven moeten corruptie in al zijn vormen bestrijden, inclusief afpersing en omkoping".¹⁸⁷

- De [OESO Richtlijnen voor Multinationale Ondernemingen](#) stellen: “Ondernemingen behoren, direct noch indirect, smeergeld of andere onrechtmatige voordelen aan te bieden, toe te zeggen, te geven of te eisen teneinde opdrachten of andere ongeoorloofde voordelen te verwerven of te behouden.” Dit wordt verder uitgewerkt in zes gedetailleerde richtlijnen.¹⁸⁸
- Transparency International publiceerde in december 2004 de [Business Principles for Countering Bribery](#), een raamwerk dat bedrijven kan helpen om een effectief anti-corruptiebeleid op te stellen. Hoewel veel grote bedrijven een anti-corruptiebeleid hebben, laat de implementatie vaak te wensen over en worden er in de praktijk toch routinematig steekpenningen betaald. Om bedrijven te helpen met de implementatie van hun anti-corruptiebeleid, biedt TI onder meer de [Corruption Fighters' Tool Kit](#).
- De *Wolfsberg Group*, een groep van 11 internationale banken die veel activiteiten ondernemen op het gebied van *private banking* (bankieren voor rijke particulieren), publiceerde in februari de [Statement against Corruption](#), in nauwe samenwerking met Transparency International en het Basel Institute on Governance. De verklaring beschrijft wat financiële instellingen kunnen doen om te voorkomen dat hun instelling gebruikt wordt voor activiteiten die verband houden met corruptie.¹⁸⁹

- **Lobbypraktijken**

Verschillende nationale en regionale initiatieven proberen de belangen van organisaties binnen processen voor regelgeving inzichtelijk te maken. Het meest recente initiatief komt van de Europese Commissie, die in 2008 een vrijwillig [register voor belangenvertegenwoordigers](#) heeft opgezet in het kader van het [Europees Transparantie-initiatief](#). Zij wil daarmee het publiek laten weten welke algemene of specifieke belangengroepen het besluitvormingsproces van de Europese instellingen beïnvloeden en welk budget zij daarvoor hebben. Organisaties die zich inschrijven kunnen zo duidelijk maken dat zij transparant en legitiem te werk gaan. Door zich in te schrijven beloven zij zich aan de [gedragscode](#) te houden. Omdat het register vrijwillig is roepen maatschappelijke organisaties de Europese Commissie op om een voorbeeld te nemen aan registers in de [Verenigde Staten](#) en [Canada](#) waar inschrijving wel verplicht is.

4.7.3 Inhoud van een goed bankbeleid

Voor banken is het onderwerp belastingen en corruptie op drie manieren relevant. In de eerste plaats zijn internationale banken zelf multinationale bedrijven en moeten ze dus de verschuldigde belastingen betalen naar letter en geest van de wet van de landen waarin ze actief zijn. Van banken mag verwacht worden dat ze transparant zijn over hun belastingbetalingen en dat ze zich niet schuldig maken aan corruptie.

In de tweede plaats hebben vrijwel alle financiële diensten die banken verlenen aan bedrijven en rijke particulieren een belastingcomponent. Doordat er grote bedragen gemoeid zijn bij bedrijfsleningen, financiering van projecten en beleggingen, kan belastingplanning vaak resulteren in aanzienlijke besparingen voor de klant. Daarom hebben banken en hun klanten er belang bij om hun financiële transacties zó te organiseren dat de netto-belastingbetalingen minimaal blijven.

Om deze reden worden internationale obligatie- en aandelenemissies vaak gestructureerd via brievenbusmaatschappijen in belastingparadijzen, waaronder ook Nederland. Het beheren en administreren van deze zogenaamde *Special Purpose Entities* in belastingparadijzen staat bekend als *trust banking* of *offshore banking*. Sommige banken hebben eigen vestigingen in belastingparadijzen die zich hiermee bezighouden, terwijl anderen gebruik maken van gespecialiseerde trust-bedrijven (of hun klanten adviseren daarvan gebruik te maken).

Ten derde geldt dat belastingen en corruptie een thema is waarop banken alle bedrijven waarin geïnvesteerd wordt dienen te beoordelen, ook als de bank zelf niet actief meewerkt aan de belastingontwijking of de corrupte betalingen door het bedrijf. In bedrijven die zich hieraan structureel schuldig maken zou de bank niet moeten investeren, terwijl andere bedrijven gestimuleerd moeten worden om belastingen te betalen, zich van corruptie te onthouden en transparant te zijn over hun betalingen aan regeringen. Net als op andere gebieden is het daarom ook op het gebied van belastingen en corruptie voor de bank zaak om duidelijk te definiëren welke voorwaarden hij stelt voor investeringen en het verlenen van financiële diensten aan zijn klanten.

Vanuit deze drie invalshoeken moeten daarom de volgende elementen onderdeel uitmaken van het beleid op het gebied van belastingen en corruptie van de bank:

- De bank rapporteert transparant over zijn belastingbetalingen per land;
- De bank maakt zich niet schuldig aan corruptie;
- Alle financiële diensten en producten die de bank aanbiedt moeten zowel de letter als de geest van belastingwetten volgen;
- De bank organiseert of adviseert geen transacties waarvan het belangrijkste doel het veiligstellen van belastingvoordelen is;
- De bank verleent geen financiële diensten aan bedrijven of particulieren die zich structureel schuldig maken aan corruptie of belastingontduiking;
- De bank stimuleert alle bedrijven waarin geïnvesteerd wordt om zich van corruptie te onthouden, om de in ieder land verschuldigde belastingen te betalen en om open te zijn over hun betalingen aan regeringen;
- De bank vraagt verantwoording van bedrijven over hun deelname aan en lobby tijdens besluitvormingsprocessen van internationale normen en wetgeving.

4.7.4 Scoretabel

Op basis van de criteria die in de voorgaande paragraaf zijn beschreven is de volgende scoretabel voor het bankbeleid ten aanzien van belastingen en corruptie opgesteld.

1. De bank heeft geen beleid ten aanzien van belastingen en corruptie;
2. Het bankbeleid ten aanzien van belastingen en corruptie is te algemeen of vaag verwoord, zonder dat duidelijke eisen aan investeringen worden gesteld;
3. Het bankbeleid ten aanzien van belastingen en corruptie garandeert dat de door de bank verleende financiële diensten alle belastingwetten naar letter en geest volgen (geen belastingontduiking) en dat de bank geen financiële diensten verleent en niet investeert in bedrijven die zich structureel schuldig maken aan corruptie of belastingontduiking;
4. Het bankbeleid ten aanzien van belastingen en corruptie garandeert dat, bovenop de onder 3. vermelde punten, de bank geen transacties organiseert of adviseert waarvan het belangrijkste doel het veiligstellen van belastingvoordelen is OF dat de bank alle bedrijven waarin geïnvesteerd wordt stimuleert om zich van corruptie te onthouden, om de in ieder land verschuldigde belastingen te betalen en om open te zijn over hun betalingen aan regeringen;
5. Het bankbeleid ten aanzien van belastingen en corruptie garandeert dat, bovenop de onder 3. vermelde punten, de bank geen transacties organiseert of adviseert waarvan het belangrijkste doel het veiligstellen van belastingvoordelen is EN dat de bank alle bedrijven waarin geïnvesteerd wordt stimuleert om zich van corruptie te onthouden, om de in ieder land verschuldigde belastingen te betalen en om open te zijn over hun betalingen aan regeringen;

4.8 Transparantie en verantwoording

4.8.1 Wat staat er op het spel?

Iedereen heeft het recht te weten welke gevolgen bedrijfsactiviteiten kunnen hebben voor zijn leven en welke risico's hij loopt door deze activiteiten. Mensen wiens leven beïnvloed wordt door een economische activiteit kunnen hun legitieme belangen niet verdedigen als ze niet volledig geïnformeerd worden over zowel de milieu-, sociale- en economische voordelen, als de kosten en risico's die verbonden zijn aan die activiteit. Ook moeten zij geïnformeerd worden over de mogelijke alternatieven voor de voorgestelde activiteit. Om hun taak om sociale, culturele en milieubelangen te verdedigen behoorlijk te kunnen uitvoeren moeten maatschappelijke organisaties ook toegang hebben tot alle relevante informatie.

Om deze redenen is het publieke recht op informatie - met het doel op een betekenisvolle manier te kunnen participeren in het beslissingsproces - in verschillende internationale instrumenten vastgelegd. Voorbeelden daarvan zijn de [Universele Verklaring van de Rechten van de Mens](#),¹⁹⁰ de [Verklaring van Rio de Janeiro inzake Milieu en Ontwikkeling](#),¹⁹¹ de [Aarhus Conventie](#)¹⁹² en de [OESO Richtlijnen voor Multinationale Ondernemingen](#).¹⁹³ Sommige van deze richtlijnen formuleren in eerste instantie verplichtingen voor overheden, maar de algemene principes zijn natuurlijk van toepassing op alle belangrijke maatschappelijke actoren, inclusief bedrijven. Ook voor hen geldt dat zij verplicht zijn om transparant te zijn over hun activiteiten die gevolgen kunnen hebben voor werknemers, omwonenden en anderen. Bovendien moeten zij bereid zijn om daarover verantwoording af te leggen en te luisteren naar de verwachtingen en zorgen van andere belanghebbenden. Dat betekent onder meer dat het bedrijf een geformaliseerde klachtenprocedure moet opzetten.

Meer en meer bedrijven zien in dat transparantie en verantwoording niet alleen tot hun morele plicht behoren, maar hen ook voordeel kunnen bieden. Transparantie creëert vertrouwen. Juist het gebrek aan voldoende informatie en de publieke perceptie dat bedrijfsleiders bepaalde informatie proberen achter te houden, zorgen voor conflicten en voor verzet tegen de activiteiten van een bedrijf. Transparantie verkleint ook het risico op corruptie. Een bedrijf dat transparant is en bereid is om verantwoording af te leggen, verwerft daarmee maatschappelijke goedkeuring voor zijn activiteiten.

Voor banken zijn transparantie en verantwoording zo mogelijk nog belangrijker dan voor andere bedrijven. Anders dan andere bedrijven spelen zij als kapitaalverstrekkers namelijk een belangrijke rol in vrijwel alle economische sectoren. En voor de sociale- en milieugevolgen van al die economische activiteiten dragen zij, als investeerders, een zekere medeverantwoordelijkheid. Om deze reden moeten banken het publiek niet enkel informeren over hun eigen activiteiten, maar moeten zij zo transparant mogelijk zijn over de bedrijven, projecten en overheden waarin zij investeren.

Ook voor banken biedt meer transparantie een groot voordeel. Zo kunnen zij de publieke bezorgdheden over activiteiten waarin zij willen investeren tijdig onderkennen en oplossen, voordat het daadwerkelijk conflicten worden. Daarom hebben multilaterale ontwikkelingsbanken en veel exportkredietverzekeraars al een transparantiebeleid dat er voor zorgt dat gegevens publiek gemaakt worden over alle transacties die in overweging genomen worden.

Bij de ontwikkeling van een beleid op dit gebied kunnen banken gebruik maken van de internationale standaarden die hieronder worden beschreven.

4.8.2 Internationale standaarden

Er bestaan verschillende internationale standaarden met betrekking tot transparantie (zowel op het niveau van de bank als geheel als ten aanzien van individuele investeringen) en verantwoording. De belangrijkste standaarden worden hier beschreven:

- **Duurzaamheidsverslagen**

De bekendste richtlijn voor het opstellen van jaarlijkse duurzaamheidsverslagen is het [Global Reporting Initiative Reporting Framework](#), waarvan de derde versie in oktober 2006 werd gepresenteerd. Het *GRI Reporting Framework* zet banken aan om niet enkel hun duurzaamheidsbeleid te beschrijven, maar ook de implementatie te meten. Het *GRI Reporting Framework* bestaat uit de algemene [Richtlijnen voor duurzaamheidsverslaggeving](#), maar ook uit *Protocollen* en *Sector Supplementen* die dieper ingaan op de transparantievereisten voor specifieke soorten ondernemingen en sectoren.¹⁹⁴ Voor de financiële sector bestaat er sinds november 2002 een [Social Sector Supplement](#) en sinds maart 2005 een [Environmental Sector Supplement](#). Beide sector supplementen gebruiken indicatoren die te maken hebben met beleid, procedures en investeringspraktijken.¹⁹⁵

In samenwerking met het [UNEP Finance Initiative](#) publiceerde het GRI in oktober 2007 een herziene en geïntegreerde versie van beide sector supplementen.¹⁹⁶ Het [ontwerp sector supplement](#), dat nog niet officieel is vastgesteld, behandelt zowel sociale- als milieu-indicatoren. Ten opzichte van de bestaande sector supplementen zijn er enkele duidelijke verbeteringen:¹⁹⁷

- Er wordt nu expliciet gevraagd om publicatie van het beleid van de bank ten aanzien van specifieke thema's en sectoren. Als deze beleidsstukken niet publiek beschikbaar zijn, zijn ze vanzelfsprekend van minder waarde. Banken kunnen er dan immers niet over ter verantwoording geroepen worden: mensen die schade of nadeel ondervinden van de investeringen van een bank kunnen dan immers niet nagaan wat de normen zijn waaraan de investeringen van die bank moeten voldoen.
- Er wordt nu ook expliciet gevraagd om informatie over hoe een bank omgaat met investeringen die niet (meer) voldoen aan het beleid, de normen of de contractvoorwaarden van de bank. Banken moeten rapporteren welke actie ze ondernomen hebben in deze situaties, of deze acties succesvol geweest zijn, en wat de verdere stappen zullen zijn.

- **Transparantie over specifieke transacties**

Het is niet voldoende dat een bank mooie beleidsverklaringen publiceert. Belangrijk is dat deze beleidsverklaringen ook werkelijk leiden tot duurzamere investeringspraktijken. Dat valt alleen publiekelijk te controleren als de bank inzicht biedt in de verstrekte leningen en andere investeringen. Belanghebbenden moeten op de website van een bank basisinformatie kunnen vinden over alle transacties waar een bank bij betrokken is. En wanneer beschikbaar moeten ook de sociale- en milieu-effectrapportages met betrekking tot deze transacties publiek zijn.

Banken voeren vaak aan dat ze dergelijke informatie niet kunnen publiceren omdat het de vertrouwensrelatie met hun klanten schaadt. Dit argument is echter weinig steekhoudend. Wanneer een bank deelneemt aan een bankensyndicaat, adverteert het daarover vaak trots in financiële tijdschriften. De vertrouwensrelatie met de klant speelt daar dus blijkbaar geen rol.

Maar ook als banken individueel leningen verstrekken aan bedrijven, kunnen ze van tevoren aan deze klanten duidelijk maken dat hun naam gepubliceerd kan worden. Het goede voorbeeld wordt op dit gebied al jaren gegeven door multilaterale ontwikkelingsbanken, zoals de Wereldbank, de Aziatische Ontwikkelingsbank en vele anderen. De International Finance Corporation (IFC) heeft sinds 1994 een strikte [Transparency and Disclosure Procedure](#). IFC geeft op haar website uitgebreide en volledige informatie over haar activiteiten, inclusief haar investeringsrichtlijnen en haar investeringen. Wanneer IFC een bepaald project financiert, is veel informatie over die projecten op haar website beschikbaar, zoals bijvoorbeeld milieu-effectrapportages en milieuactieplannen.¹⁹⁸

Een ander voorbeeld is de Italiaanse [Banca Etica](#), die niet alleen informatie over haar leningen publiceert (naam lener, termijn van de lening, bedrag), maar ook over potentiële transacties die in behandeling zijn bij een extern *Ethisch Comité*.

Commerciële banken zouden deze voorbeelden kunnen volgen:

- Banken kunnen in hun jaarverslag een overzicht geven van de sectorale en regionale verdeling van de transacties waarbij ze betrokken zijn. Dergelijke informatie wordt in het GRI ontwerp sector supplement voor de financiële sector vereist. Belanghebbenden krijgen zo snel inzicht in de gevoelige sectoren en gebieden waarin de bank actief is.¹⁹⁹
 - Banken kunnen via hun website basisinformatie verstrekken over de bedrijven waar ze in investeren.
 - Banken kunnen de bedrijven waarin ze investeren (in sommige situaties) verplichten om informatie over de sociale- en milieu-effecten van hun activiteiten ter beschikking te stellen aan betrokken gemeenschappen, zoals dat ook is vastgelegd in de [Equator Principles](#) voor *Categorie A* transacties.
- **Auditing**

Om na te gaan of ze hun duurzaamheidsbeloften nakomen, laten banken soms interne audits uitvoeren van hun *Milieu en Sociaal Risicomanagement Systeem*, inclusief hun beleid ten aanzien van bepaalde sectoren of thema's. Gebaseerd op deze audits kunnen ze vaststellen waar hun *Milieu en Sociaal Risicomanagement Systeem* verder verbeterd kan worden.

Nog beter is het wanneer banken een externe audit van hun Milieu en Sociaal Risicomanagement Systeem laten uitvoeren. Daarbij kunnen ze gebruik maken van de [AA1000 Series of Standards](#) die AccountAbility heeft ontwikkeld, een combinatie van normen inzake verantwoording, auditing en rapportering.²⁰⁰ Bij voorkeur wordt (een samenvatting) van de resultaten van deze audits publiek gemaakt en bediscussieerd met belanghebbenden.

- **Consultatie**

Verdergaand dan audits zijn consultatiemechanismen waarbij de bank maatschappelijke organisaties raadpleegt over haar investeringsbeleid ten aanzien van bepaalde sectoren en thema's. Om dergelijke consultaties doeltreffend te maken is het wel van belang dat een bank haar beleidsdocumenten vertaalt in een taal en jargon dat begrijpelijk is voor de betrokken gemeenschappen en organisaties. Zo'n consultatie moet een echt tweerichtingsproces zijn. Wanneer een bank de bezorgdheden, gevoeligheden en andere bijdragen van belanghebbenden niet ernstig neemt, is zo'n proces nutteloos. Ernstige bezwaren moeten leiden tot het aanpassen van het bankbeleid en de gevolgde procedures.²⁰¹

- **Klachtenmechanismen**

De bank is ook verantwoordelijkheid verschuldigd aan lokale gemeenschappen en andere belanghebbenden over specifieke investeringen waarbij hij betrokken is. Natuurlijk zijn het in de eerste plaats de bedrijven zelf die verantwoordelijk zijn voor de sociale- en milieueffecten van hun activiteiten, en moeten klachten van gemeenschappen in eerste instantie aan hen gericht zijn. Maar dat ontslaat een bank niet van de plicht om te zorgen dat alle bedrijven waarin geïnvesteerd wordt voldoen aan de normen die de bank zelf heeft vastgelegd in haar sector- en themabeleid.

Daarom is het belangrijk dat banken een onafhankelijke klachtenprocedure invoeren, voor lokale gemeenschappen en andere belanghebbenden die effecten ondervinden van activiteiten waarin de bank investeert en voor maatschappelijke organisaties die bredere sociale en milieubelangen verdedigen. Zij kunnen dan een klacht indienen indien ze vaststellen dat een investering niet voldoet aan het beleid van de bank. De meeste multilaterale ontwikkelingsbanken en meerdere exportkredietverzekeringsmaatschappijen beschikken over zo'n klachtenprocedure.²⁰²

In zijn in april 2008 gepubliceerde eindrapport noemt John Ruggie, de *Speciale Gezant van de UN Secretaris Generaal* op het gebied van bedrijven en mensenrechten, het ontbreken van klachtenprocedures een zwak punt van alle initiatieven van financiële instellingen die de naleving van mensenrechten willen garanderen voor de bedrijven waarin zij investeren. "Als effectieve klachtenprocedures niet ontwikkeld worden valt de geloofwaardigheid van zulke initiatieven te betwisten. Zowel de [Voluntary Principles on Security and Human Rights](#) als de [Equator Principles](#) kampen met dit probleem, maar werken momenteel aan dergelijke procedures."²⁰³

4.8.3 Inhoud van een goed bankbeleid

Voor een bank die zijn maatschappelijke verantwoordelijkheid serieus neemt, is een goed beleid op het gebied van transparantie en verantwoording van groot belang. De volgende elementen dienen opgenomen te worden in een dergelijk beleid:

- Publicatie van een duurzaamheidsverslag dat voldoet aan de GRI Richtlijnen voor duurzaamheidsverslaggeving;
- Publicatie van documenten die het sector- en themabeleid van de bank integraal weergeven;
- Inzicht in hoe de bank zorgt dat investeringen aan de gestelde voorwaarden voldoen en welke actie ondernomen wordt als daar niet aan wordt voldaan;
- Publicatie van de eisen die aan investeringen gesteld worden ten aanzien van transparantie en verantwoording;
- Overzicht van de sectorale en regionale verdeling van alle transacties waar de bank bij betrokken is;
- Publicatie van basisinformatie over grote klanten, inclusief rapportages over sociale- en milieu-effecten;
- Auditing van het *Milieu en Sociaal Risicomanagement Systeem* en publicatie van resultaten;
- Beleid en resultaten van consultatie met maatschappelijke organisaties;
- Onafhankelijk klachtenmechanisme voor belanghebbenden en maatschappelijke organisaties.

4.8.4 Scoretabel

Op basis van de criteria die in de voorgaande paragraaf zijn beschreven is de volgende scoretabel voor het bankbeleid ten aanzien van transparantie en verantwoording opgesteld:

1. De bank heeft geen duurzaamheidsverslag en geen beleid ten aanzien van transparantie en verantwoording;
2. Het duurzaamheidsverslag dat de bank publiceert voldoet niet aan de GRI Richtlijnen voor duurzaamheidsverslaggeving OF de bank publiceert de documenten die het sector- en themabeleid van de bank weergeven niet op zijn website;
3. De bank publiceert een duurzaamheidsverslag dat voldoet aan de GRI Richtlijnen voor duurzaamheidsverslaggeving EN publiceert documenten die het sector- en themabeleid van de bank weergeven;
4. De bank publiceert een duurzaamheidsverslag dat voldoet aan de GRI Richtlijnen voor duurzaamheidsverslaggeving en publiceert documenten die het sector- en themabeleid van de bank integraal weergeven. De bank publiceert bovendien een overzicht van de bedrijven en overheden waarin wordt geïnvesteerd OF heeft een onafhankelijke klachtenprocedure voor belanghebbenden en maatschappelijke organisaties opgezet;
5. De bank publiceert een duurzaamheidsverslag dat voldoet aan de GRI Richtlijnen voor duurzaamheidsverslaggeving en publiceert bovendien documenten die het sector- en themabeleid van de bank integraal weergeven. De bank publiceert daarnaast een overzicht van de bedrijven en overheden waarin wordt geïnvesteerd EN heeft een onafhankelijke klachtenprocedure voor belanghebbenden en maatschappelijke organisaties opgezet.

Hoofdstuk 5 Sectorbeleid

5.1 Landbouw

5.1.1 Wat staat er op het spel?

Vandaag de dag groeit de vraag naar landbouwproducten sneller dan de wereldbevolking. Eén van de redenen hiervoor is dat consumptiepatronen in opkomende markten (zoals de BRIC-landen: Brazilië, Rusland, India en China) steeds meer beginnen te lijken op die in geïndustrialiseerde landen: er wordt wereldwijd steeds meer vlees gegeten. En om de uitdijende mondiale veestapel te voeden zijn grote hoeveelheden eiwithoudende grondstoffen nodig.

Een andere oorzaak van de groeiende vraag naar landbouwgrondstoffen is de huidige trend om energie te winnen uit biobrandstoffen. Deze worden gewonnen uit palmolie, maïs, suikerriet en andere gewassen.

De sterke stijging van de wereldwijde vraag naar landbouwproducten creëert economische, sociale en milieugerelateerde problemen:

- De landbouwsector is wereldwijd de grootste veroorzaker van bodemuitputting, milieuvervuiling en de achteruitgang van ecosystemen. Om te voldoen aan de groeiende vraag naar landbouwproducten moeten veel natuurlijke ecosystemen en leefomgevingen wijken voor agrarische activiteiten;
- Door zijn NO₂- en CH₄-emissies is de mondiale landbouwsector verantwoordelijk voor 10-12% van de mondiale uitstoot van broeikasgassen, onder meer als gevolg van het gebruik van kunstmest en de methaanemissies van rijstvelden en runderen.²⁰⁴ Door drainage van veengebieden en ontbossing, draagt de landbouwsector volgens [een studie van Delft Hydraulics](#) daarnaast nog eens substantieel bij aan de mondiale CO₂-uitstoot;²⁰⁵
- De agrarische sector gebruikt jaarlijks enorme hoeveelheden gifstoffen en pesticiden die bodem, water en lucht vervuilen. Bovendien verbruikt de sector twee keer zo veel water als alle andere menselijke activiteiten;
- In sommige landen gaat uitbreiding van landbouwactiviteiten gepaard met de onteigening van land dat bewoond wordt door lokale gemeenschappen of inheemse volken. Hierdoor worden deze mensen niet alleen beroofd van hun eigendommen en de gebruiksrechten op hun land, maar ook van hun vertrouwde leefomgeving, culturele rijkdommen, en bronnen van voeding en inkomsten;
- Veel landbouwbedrijven houden zich niet aan internationaal erkende arbeidsrechten. Er zijn talloze voorbeelden van onder andere gedwongen arbeid, kinderarbeid, lage lonen, en onvoldoende bescherming van de gezondheid en veiligheid van werknemers;
- De ontwikkeling van infrastructuur zoals wegen, spoorwegen en waterwegen, die hand in hand gaat met de ontwikkeling van een exportgeoriënteerde landbouwsector, kan zeer negatieve effecten hebben op ecosystemen en lokale samenlevingen. Door de aanleg van wegen in bosgebieden wordt bijvoorbeeld de toegang voor stropers en illegale houtkappers vergemakkelijkt. De aanleg van infrastructuur kan ook leiden tot landrecht-conflicten en stijgende grondprijzen voor de oorspronkelijke bewoners;
- De macro-economische effecten van de landbouw- en veeteeltsector zijn vaak nadelig voor ontwikkelingslanden. Dit komt door de vaak ongunstige handelsvoorwaarden voor deze landen, de landbouwsubsidies in rijkere landen en de dumping van gesubsidieerde landbouwproducten in ontwikkelingslanden. Dit creëert een oneerlijke machtsverhouding in de gehele productie-, distributie- en consumptieketen.

- Door de sterke stijging van voedselprijzen in de afgelopen jaren, zakken steeds meer mensen in ontwikkelingslanden onder de armoedegrens. Het aantal mensen dat onvoldoende voedsel krijgt is wereldwijd de laatste jaren gestegen van 850 miljoen naar 1 miljard.²⁰⁶

Het op een duurzame manier voeden van de bijna zeven miljard wereldbewoners is één van de grootste uitdagingen waarvoor de wereldgemeenschap zich gesteld ziet. Alle onderdelen van de ketens binnen de landbouw- en voedingsector - van boeren, tussenhandelaren, transporteurs en verwerkingsbedrijven tot supermarkten - zullen zich hiervoor moeten inzetten. Ook de banken die investeren in bedrijven in alle schakels van landbouw- en voedingsketens zullen beleid moeten ontwikkelen dat met alle hierboven genoemde problemen rekening houdt. Bij de ontwikkeling van een investeringsbeleid voor deze sector kunnen banken gebruik maken van de internationale standaarden die in de volgende paragraaf worden beschreven.

5.1.2 Internationale standaarden

In de afgelopen jaren zijn verschillende initiatieven genomen om standaarden te ontwikkelen voor zowel de landbouw- als de voedingsector. Sommige initiatieven richten zich op algemene, sectorbrede afspraken, terwijl anderen zich richten op specifieke gewassen. Een kort overzicht van de belangrijkste standaarden:

- **Certificering en eco-labels**

De vraag naar duurzame landbouwproducten groeit, maar over de definitie van *duurzaam* is nog geen algemene overeenstemming bereikt. Wel vindt al op grote schaal *eco-labelling* plaats: het toekennen van vrijwillige en bindende duurzaamheidslabels aan landbouwproducten. Veel labels zijn themaspecifiek (bijvoorbeeld *biologisch* of *fair trade* of *GMO-vrij*) en maken dus gebruik van verschillende standaarden. Hierdoor is de markt voor duurzame landbouwproducten ietwat ondoorzichtig.

- In februari 2008 publiceerde het *Sustainable Agriculture Network* (SAN) de [Sustainable Agriculture Standards](#). De normen zijn gebaseerd op richtlijnen van o.a. de Verenigde Naties, de Europese Unie en de Internationale Arbeidsorganisatie, en worden onderschreven door de *Rainforest Alliance*. De standaarden bevatten 14 criteria voor duurzame landbouw (onder meer over afvalbeheer, arbeidsomstandigheden, veiligheid en gezondheid, gebruik van chemische en biologische hulpstoffen en genetisch gemanipuleerde zaden). In combinatie met deze standaarden zijn de [Farm Certification Criteria](#) ontwikkeld, en een [lijst van verboden pesticiden](#). Beide worden gebruikt in het certificeringproces van duurzame agrarische bedrijven.²⁰⁷
- Met betrekking tot de biologische landbouw heeft de *International Federation of Organic Agricultural Movements* (IFOAM) de [Norms for Organic Production and Processing](#) ontwikkeld. Deze bestaan uit de [IFOAM Basic Standards for Organic Production and Processing](#) en bijbehorende [Accreditation Criteria](#). Alle producenten ter wereld die zich houden aan de IFOAM normen worden opgenomen in het [Organic Guarantee System](#).
- Op het gebied van eerlijke handel is de *Fairtrade Labelling Organization* (FLO) toonaangevend. FLO is een samenwerking van 20 certificeringinitiatieven die het *Fairtrade* label in hun eigen land op de markt brengen. Goederen die het Fairtrade label dragen voldoen aan de [Fairtrade Production and Trade Standards](#), waartoe zowel algemene normen (onder meer ten aanzien van investeringen in lokale economieën en beperking van afvalstoffen) als productspecifieke normen (onder meer ten aanzien van minimumprijzen en kwaliteitsstandaarden) behoren.²⁰⁸

- In een gezamenlijk project van de vier belangrijkste sociale en milieugerelateerde initiatieven voor duurzame landbouw - SAI, FLO, SAN en IFOAM - werd in 2004 de [Code of Good Practice for Setting Social and Environmental Standards](#) tot stand gebracht. Deze gedragscode stelt normen voor het tot stand brengen van duurzaamheidsnormen en certificeringssystemen in de landbouwsector. Deze gedragscode wordt verder ontwikkeld onder leiding van de [International Social and Environmental Accreditation and Labelling Alliance \(ISEAL\)](#).²⁰⁹
- Het [Sustainable Commodities Initiative \(SCI\)](#), opgezet door het *Sustainable Food Laboratory* met ondersteuning van UNCTAD en IISD, is een multi-stakeholder initiatief dat zich ten doel stelt de duurzame productie van landbouwproducten te stimuleren. Het SCI heeft een meetinstrument ontwikkeld, de [SCI-Benchmark tool](#), dat het mogelijk maakt verbeteringen te meten in belangrijke milieu- en sociale indicatoren van agrarische productieketens. Daarnaast biedt de benchmark tool hulp bij de ontwikkeling van duurzaamheidsnormen per gewas.²¹⁰

- **Recht op voedsel en economische ontwikkeling**

De landbouwsector speelt wellicht de meest belangrijke rol in het behalen van de eerste van de [Millennium Development Goals](#): het beëindigen van honger en armoede in de wereld. Om een voldoende en voedzaam dieet te bieden aan alle wereldburgers en economische ontwikkeling van armere landen mogelijk te maken, dienen ongunstige handelsvoorwaarden van landbouwproducten voor ontwikkelingslanden te worden tegengegaan en versturende subsidies en dumppraktijken worden verboden. Het gebruik van landbouwgebieden voor de productie van biobrandstoffen en veevoeder dient te worden ontmoedigd, omdat dit voedselproductie voor de lokale bevolking verdringt, en een bedreiging vormt voor hun recht op voedselzekerheid.

In juli 2008 schreef een [studie van de Wereldbank](#) de mondiale stijging van voedselprijzen in de periode 2002-2008 voor 70-75% toe aan de toegenomen productie van biobrandstoffen en daaraan gerelateerde ontwikkelingen zoals lage graanvoorraden, grote veranderingen in landgebruik, speculatie en exportverboden. Andere factoren zijn de stijgende olieprijs, die leidt tot hogere kunstmest- en transportkosten, en de dalende dollarkoers.²¹¹

Deze ontwikkeling creëert een mondiale voedselcrisis met voor velen catastrofale gevolgen. Arme mensen in ontwikkelingslanden besteden ongeveer 50 tot 80% van hun inkomen aan voedsel. Op een stijging van voedselprijzen kunnen zij alleen reageren door hun voedselconsumptie te verminderen en honger te lijden. Degenen die al op de rand leven zijn het meest kwetsbaar, zoals de landlozen, krottenwijkbewoners en rondtrekkende landarbeiders. Verder behoren vooral vrouwen en kinderen tot de risicogroepen.²¹²

- **Marktconcentratie**

De beschreven problemen in de landbouw worden in stand gehouden door de handelswijze en inkoopbeisen (onder meer ten aanzien van lage prijzen en grote volumes) van bedrijven in het midden van de keten - de grote grondstofhandelaars en voedingsbedrijven - en aan het eind van de keten - de supermarkten. Door de marktconcentratie in deze stadia van de productieketens, komt de concurrentie in het geding en worden de marges van de kleine producenten in het begin van de keten onder druk gezet. De [OESO Richtlijnen voor Multinationale Ondernemingen](#) stellen dat een onderneming zich zou moeten onthouden van afspraken tussen concurrenten in de vorm van:²¹³

- prijsafspraken;

- afspraken ten aanzien van productiebeperking;
- afspraken over verdeling van klanten, leveranciers, markten of verkoopkanalen.

- **Beschermde gebieden**

Landbouwactiviteiten in de gebieden die vallen onder de categorieën I-IV van de [IUCN](#), onder de [UNESCO World Heritage Convention](#) en de [Ramsar Convention on Wetlands](#) dienen te worden uitgesloten van investering. Dit onderwerp wordt behandeld in paragraaf 4.1 over biodiversiteit.

- **Genetisch Gemodificeerde Organismen (GMO's)**

Het gebruik van genetisch gemodificeerde organismen (GMO's) in de landbouw leidt tot een verlies aan biodiversiteit. Ook heeft GMO-gebruik sociale effecten, zoals het feit dat het kleine boeren afhankelijk maakt van enkele zeer grote ondernemingen voor hun inkoop van o.a. zaden, pesticiden en kunstmest.²¹⁴

Het [Cartagena Protocol to the Convention on Biological Diversity](#) heeft bepalingen opgesteld met betrekking tot het gebruik van GMO's, en de herkenbaarheid van GMO's in de verwerkingsketen. Zo is de handel in levende gemodificeerde organismen verboden tenzij goedkeuring van het importerende land is verkregen. Ook dienen ondertekenaars van het protocol zich te houden aan voorzorgsmaatregelen voor de productie en het gebruik van GMO's. Omdat de technologie en de kennis over GMO's nog steeds in ontwikkeling is, zijn ook de GMO standaarden in het Cartagena Protocol constant in ontwikkeling. Het onderwerp wordt verder besproken in paragraaf 4.1 over biodiversiteit.

- **Rechten van inheemse volken**

Landbouwbedrijven moeten de rechten van inheemse volken op hun land, gemeenschap, cultuur en levensonderhoud respecteren en garanderen, en hun soevereiniteit en recht tot zelfbeschikking respecteren. Dit onderwerp wordt besproken in paragraaf 4.2 over de rechten van inheemse volken.

- **Arbeidsrechten**

De gezondheid- en veiligheidsomstandigheden in de landbouw- en voedselsector zijn dikwijls onder de maat, onder meer door het gebruik van enorme hoeveelheden pesticiden. Daarnaast zijn lonen over het algemeen laag en worden onderhandelingsrechten vaak niet gerespecteerd. Het is daarom van groot belang dat landbouw- en voedingsbedrijven zich houden aan de belangrijkste gedragscodes van de Internationale Arbeidsorganisatie van de Verenigde Naties, de ILO. Dat zijn de [ILO Declaration on Fundamental Principles and Rights at Work](#) uit 1998 en de [Tripartiete Verklaring of Principles Concerning Multinational Enterprises and Social Policy](#), waarvan de vierde versie in maart 2006 werd gepubliceerd.²¹⁵

Dit onderwerp wordt verder behandeld in paragraaf 4.3 over arbeidsrechten.

- **Pesticiden**

Met betrekking tot het gebruik van pesticiden heeft de *FAO* de [International Code of Conduct on the Distribution and Use of Pesticides](#) opgesteld. Hierin zijn vrijwillige, internationaal geaccepteerde normen voor de behandeling, opslag, het gebruik en het lozen van pesticiden opgesteld. Dit onderwerp wordt behandeld in paragraaf 4.5 over giftige stoffen en gezondheid.

- **Schadelijke emissies**

-

De landbouwsector draagt in sterke mate bij aan schadelijke emissies naar het milieu, waarbij met name de rol van de veeteelt groot is. Volgens een [rapport](#) van de *Voedsel en Landbouw Organisatie* van de VN (FAO), draagt de wereldwijde productie van melk, vlees en eieren voor 18% bij aan de door mensen veroorzaakte broeikasgasemissies (uitgedrukt in CO₂-equivalenten), door emissies van CO₂, NH₄ en N₂O. Daarnaast is de veeteeltsector verantwoordelijk voor 64% van de menselijke ammoniak-emissies, die verantwoordelijk zijn voor zure regen en verzuring van ecosystemen.

Bovendien gebruikt de veeteeltsector 70% van alle landbouwgrond op aarde en 8% van het mondiale waterverbruik. Mondiale cijfers zijn niet beschikbaar, maar de bijdrage van de veeteeltsector aan watervervuiling door antibiotica, hormonen, sedimenten, kunstmest, pesticiden en andere chemicaliën is zeer belangrijk.²¹⁶

- **Dierenwelzijn**

In de (intensieve) veehouderij kan het welzijn van dieren als legkippen, kalveren en varkens onder druk komen te staan, zowel in de productiebedrijven zelf als bij het transport naar slachthuizen. De [European Convention for the Protection of Animals kept for Farming Purposes](#) (in 1976 aangenomen en in 1992 gewijzigd door de Raad van Europa) stelt minimum richtlijnen voor de veeteelt. De [European Convention for the Protection of Animals during International Transport](#) (in 1968 aangenomen en in 2003 gewijzigd door de Raad van Europa) stelt richtlijnen voor het transport van dieren.

- **Normen voor specifieke grondstoffen**

Voor een aantal belangrijke landbouwproducten zijn recent (of worden momenteel) richtlijnen ontwikkeld voor duurzame productie en handel. Deze richtlijnen, die als doel hebben sociale- en milieuproblemen te verminderen, worden bij voorkeur opgesteld door zogenaamde *multi-stakeholder initiatieven* of *roundtables*, waarin onderzoekers, bedrijven uit betrokken sectoren, financiële instellingen, maatschappelijke organisaties en andere belanghebbenden participeren. In de afgelopen jaren hebben de roundtables steeds meer en steeds duidelijkere standaarden gedefinieerd voor de duurzame productie van specifieke gewassen. Voor sommige landbouwproducten ontbreken tot nu toe *multi-stakeholder initiatieven*, maar zijn wel normen opgesteld door de industrie zelf. Totdat deze normen verder zijn ontwikkeld in dialoog met alle belanghebbenden zijn zij nog niet als echte duurzaamheidsnormen te beschouwen, maar bieden ze wel enig houvast bij de beoordeling van bedrijven die deze landbouwproducten produceren.

De belangrijkste voorbeelden van normen voor specifieke landbouwgewassen zijn:

- **Soja:** Grootschalige sojateelt veroorzaakt in Latijns Amerika enorme sociale- en milieuschade. Nederland is na China wereldwijd de grootste importeur van de daar geproduceerde soja. Die dient als veevoer voor de Nederlandse vlees en zuivelindustrie. Daarmee hebben Nederlandse overheid en bedrijven een bijzondere verantwoordelijkheid. Heldere normen en richtlijnen worden beschreven in de [Basel Criteria for Responsible Soy Production](#), ontwikkeld door het WWF en Coop Switzerland.²¹⁷ Dit is de belangrijkste bestaande sojastandaard. Hiermee gecertificeerde soja vormt ongeveer 10% van de verhandelde soja in Europa. Bedrijven vinden deze niet genetisch gemodificeerde soja duur, omdat hij gescheiden moet worden geteeld en verhandeld, zolang het grootste deel van de markt niet aan deze eisen voldoet. De [Roundtable for Responsible Soy](#), opgericht door organisaties en bedrijven in de sojasector, heeft als doel 'meer verantwoorde' productie van soja te stimuleren met minder strenge eisen. De RTRS richt zich dus niet op duurzame productie. De tijdelijke [RTRS Principles & Criteria for Field Testing](#) die zij in april 2009

afspraken, erkennen de milieu- en sociale problemen in de sojaketen. Veel organisaties in Latijns Amerika en Europa geloven niet dat de RTRS een serieus en effectief middel zal zijn tegen de ingrijpende negatieve gevolgen van de sojateelt. Andere standaarden zijn de Sustainable Agriculture Network Standaard en de [Social Responsibility Criteria for Companies that Purchase Soy and Soy Products](#) - ontwikkeld door het Braziliaanse Soja Platform. Dat laatste document legt ook een duidelijke verantwoordelijkheid bij banken en andere geldschieters die betrokken zijn bij de financiering van sojaproducten. NGOs verenigd in de Nederlandse Sojacoalitie menen dat duurzame soja productie niet mogelijk is zonder een flinke vermindering van de vlees- en zuivelconsumptie in Europa, alsook het gebruik als veevoer van in Europa geteelde gewassen in plaats van importsoja.

- **Palmolie:** In oktober 2007 heeft de [Roundtable on Sustainable Palm Oil](#) (RSPO) - een multi-stakeholder initiatief met meer dan honderd leden die onder meer eenderde van de mondiale palmolie handel vertegenwoordigen - de [Principles and Criteria for Sustainable Palm Oil Production](#) (P&C) aangenomen. De P&C bevatten heldere normen met betrekking tot milieu-aspecten (gebruik van bodem, water, chemicaliën) en sociale omgeving (landrechten, arbeidsomstandigheden, etc.). De normen zijn gebaseerd op o.a. richtlijnen van de Verenigde Naties, de *Voedsel en Landbouw Organisatie* van de VN (FAO) en de *Internationale Arbeidsorganisatie* (ILO).²¹⁸
- **Suikerriet:** Behalve in de voedingssector wordt suikerriet in toenemende mate gebruikt als grondstof voor de biobrandstof ethanol. Naast enorme oppervlaktes aan landbouwgrond, verbruikt de suikersector ook grote hoeveelheden water. Het multi-stakeholder [Better Sugarcane Initiative](#) (BSI) dat is opgericht door WWF, verenigt een aantal zeer grote bedrijven en andere belanghebbenden in de sector. De doelstelling van het BSI is om internationale richtlijnen te ontwikkelen voor duurzame suikerrietproductie, die door bedrijven en investeerders over de hele wereld gebruikt kunnen worden. Momenteel biedt de [BSI Standaard](#) nog weinig concrete normen voor duurzame productie.
- **Biobrandstoffen:** Palmolie, soja en suikerriet worden in toenemende mate gebruikt als grondstof voor biobrandstoffen. De [Roundtable on Sustainable Biofuels](#) (RSB) is een multi-stakeholder initiatief waarin bedrijven, wetenschappers en maatschappelijke organisaties samenwerken. In Augustus 2008 publiceerde de RSB een eerste versie van de [Global Principles and Criteria for Sustainable Biofuels Production](#) die normen bevatten met betrekking tot het milieu en sociale aspecten, gebaseerd op internationale richtlijnen van onder andere de Verenigde Naties en de *Internationale Arbeidsorganisatie*. Belanghebbenden kunnen op deze versie commentaar geven, waarna in februari 2009 een verbeterde versie gepubliceerd zal worden.²¹⁹
- **Cacao:** Al in 2001 werd het [Harkin-Engel Protocol](#) opgesteld om de ergste vormen van kinderarbeid op cacaoplantages tegen te gaan. Toch bleven voorbeelden van kinderarbeid op Afrikaanse cacaoplantages in de afgelopen jaren aan het licht komen. Verder kampt de keten met ongelijke machtsverhoudingen, waardoor kleine cacaoboeren geen redelijke prijs ontvangen. In oktober 2007 werd de eerste bijeenkomst gehouden van de [Round Table on a Sustainable World Cocoa Economy](#), waarin boeren, handelaars, verwerkende bedrijven, overheden en maatschappelijke organisaties praten over de ontwikkeling van duurzaamheidsnormen voor de cacaosector.
- **Koffie:** Al jarenlang houden organisaties als Max Havelaar en - recenter - Utz Certified zich bezig met het certificeren van koffie.²²⁰ Vooral Max Havelaar richt zich op kleine koffieproducenten en het vaststellen van minimumprijzen voor deze boeren. De [Common Code for the Coffee Community](#) (4C), die tot stand kwam in 2004 en werd

herzien in februari 2008, biedt een uitgebreid raamwerk waarin zowel milieu-aspecten als sociale problemen binnen de koffiesector een plaats krijgen. Andere certificeringstandaarden - voor onder meer biologische koffie - zijn opgenomen in de [Coffee Certification Database](#).

- **Thee:** Theeproductie is arbeidsintensief en de industrie schept banen in zeer afgelegen rurale gebieden. Miljoenen mensen in de wereld zijn afhankelijk van de theeproductie. De prijs op de wereldmarkt van thee is de afgelopen twintig jaar dramatisch gedaald en grote sociale problemen doen zich mede daardoor voor in de productie. Het [Ethical Tea Partnership](#), een sectorinitiatief van 17 handelaren en pakkers, houdt sinds 1997 de arbeidsomstandigheden op grote plantages in de gaten. Andere certificeringssystemen zijn [Fairtrade](#), [Rainforest Alliance](#) en [Utz Certified](#).
- **Katoen:** Het [Better Cotton Initiative \(BCI\)](#) is een wereldwijd multi-stakeholder netwerk van belanghebbenden uit de gehele katoen- en textielketen. In juli 2008 werden de [BCI Global Principles, Criteria and Enabling Mechanisms](#) gepubliceerd, die richtlijnen bieden aan de duurzame en eerlijke productie van katoen. Deze normen worden momenteel verder ontwikkeld en aangescherpt, en de definitieve versie wordt verwacht in 2010. Het BCI wil in 2010 gecertificeerde katoen in de textielketen hebben geïntroduceerd.²²¹
- **Andere normen:** De eerder genoemde algemene certificeringorganisaties - *Sustainable Agriculture Network (SAN)* en *Fairtrade Labelling Organisation (FLO)* - hebben naast hun algemene normen ook productspecifieke normen opgesteld. SAN publiceerde [Additional Criteria and Indicators](#) voor onder andere cacao en koffie. FLO heeft [Product Standards](#) voor onder meer koffie, thee, cacao, vanille, vers fruit, rijst en suiker. Ook het [Sustainable Agriculture Initiative Platform](#) ontwikkelt momenteel principes en procedures voor verschillende landbouwproducten, zoals graan, koffie, zuivel, aardappelen, groenten en fruit.

De hierboven beschreven initiatieven bevinden zich in uiteenlopende stadia van ontwikkeling, van zeer concreet tot vrij vaag of eendimensionaal. Vrijwel in alle sectoren moet nog effectieve verificatie- en controlesystemen worden ontwikkeld, zodat certificering waterdicht is en vooruitgang op het gebied van duurzaamheid gemeten kan worden. Enkele initiatieven bieden al betrouwbare normen waarop bankbeleid gebaseerd kan worden, en andere geven aanknopingspunten hiervoor.

5.1.3 Inhoud van een goed bankbeleid

De verduurzaming van de mondiale landbouwsector is hard nodig. Alleen dan kan de grootschalige boskap die momenteel plaats vindt voor de groei van agrarische activiteiten verminderd worden. Dit zou biodiversiteit en ecosystemen beschermen, klimaatverandering en woestijnvorming tegengaan, en sociale problemen met betrekking tot landrechten van de lokale bevolking voorkomen.

Gedeeltelijk moeten deze veranderingen tot stand komen door veranderingen in het overheidsbeleid. Overheden in ontwikkelingslanden dienen de omvorming van bossen ten behoeve van de landbouw te minimaliseren. Daarnaast zouden overheden in geïndustrialiseerde landen, waar de meerderheid van de landbouwgewassen verwerkt of geconsumeerd worden, lokale voedselproductie moeten stimuleren, vleesconsumptie demotiveren, en in plaats van agrarische biobrandstoffen echt duurzame energiebronnen (dus wind, zon en water) moeten stimuleren.

Maar ook banken spelen een belangrijke rol in de agrarische sector, als financiers van producenten, verwerkers en handelaren van landbouwproducten. Ook nemen banken soms posities in op de markten voor landbouwgrondstoffen, wat tot speculatie en opdrijving van voedselprijzen kan leiden. Om deze verschillende redenen dragen banken ook een gedeelde verantwoordelijkheid voor de verduurzaming van deze sector. Bovendien hebben banken de macht - en dus de mogelijkheid - om door het kritisch selecteren van hun investeringen duurzame landbouw te stimuleren en het gebruik van minder duurzame technieken te demotiveren.

Naast de ontwikkeling van een duurzaam investeringsbeleid, worden banken aangespoord om actief deel te nemen in de ontwikkelingsprocessen van duurzaamheidcriteria, zoals de zogenaemde *roundtables*. Hierin kunnen zij hun invloed uitoefenen om beleid te bepleiten dat negatieve sociale en ecologische gevolgen van de stijgende vraag naar landbouwproducten tegengaat.

De volgende elementen dienen opgenomen te worden in het investeringsbeleid van banken met betrekking tot de landbouwsector:

- Streven naar sociale en ecologische certificering van landbouwproducten en -productiesystemen;
- Erkenning van de medeverantwoordelijkheid van de landbouw- en voedingssector voor de toegang tot voedsel voor de armen;
- Uitsluiting van landbouwactiviteiten in beschermde gebieden;
- Voorzorgsmaatregelen bij productie en gebruik van genetisch gemodificeerde organismen (GMO's);
- Respecteren van de rechten van lokale gemeenschappen en inheemse volken;
- Respecteren van fundamentele arbeidsrechten;
- Voorzichtig en minimaal gebruik van pesticiden;
- Sterke reductie van de uitstoot van broeikasgassen en ammoniak;
- Minimaal gebruik van water en voorkomen van waterverontreiniging;
- Garantie van minimale dierenwelzijnseisen;
- Duurzame productietechnieken voor verschillende landbouwgrondstoffen, gebaseerd op de normen genoemd in paragraaf 5.1.2;
- De bank zal zich actief inzetten voor multi-stakeholder initiatieven die standaarden stellen voor verschillende landbouwgrondstoffen.

Banken kunnen een geïntegreerd landbouwbeleid ontwikkelen - zolang hierbinnen voldoende aandacht wordt geschonken aan de specifieke karakteristieken van enkele belangrijke gewassen - of kiezen om verschillende beleidsdocumenten te ontwikkelen voor specifieke gewassen - zolang de inhoud van dit beleid consistent is met sectorbrede kwesties en minimaal de eerder beschreven productspecifieke richtlijnen volgt.

5.1.4 Scoretabel

Op basis van de criteria die in de voorgaande paragraaf zijn beschreven is de volgende scoretabel voor het bankbeleid ten aanzien van de landbouwsector opgesteld:

1. De bank heeft geen beleid met betrekking tot de landbouwsector;
2. Het bankbeleid ten aanzien van de landbouwsector is te algemeen of vaag verwoord, zonder dat duidelijke voorwaarden aan investeringen worden gesteld;
3. Het bankbeleid ten aanzien van de landbouwsector is gebaseerd op de internationale normen voor ten minste vier van de elementen vermeld in paragraaf 5.1.3 OF de bank heeft specifiek beleid voor tenminste drie landbouwgrondstoffen dat voldoet aan ten minste zes van de elementen vermeld in paragraaf 5.1.3;

4. Het bankbeleid ten aanzien van de landbouwsector is gebaseerd op de internationale normen voor ten minste zes van de elementen vermeld in paragraaf 5.1.3 OF de bank heeft specifiek beleid voor tenminste drie landbouwgrondstoffen dat voldoet aan alle elementen vermeld in paragraaf 5.1.3;
5. Het bankbeleid ten aanzien van de landbouwsector is volledig overeenkomstig met alle internationale normen en richtlijnen voor alle elementen genoemd in paragraaf 5.1.3.

5.2 Dammen

5.2.1 Wat staat er op het spel?

Grote dammen, die gebouwd worden voor elektriciteitsproductie en waterbeheersing, zijn vaak zeer controversieel. Volgens het eindrapport van de [World Commission on Dams](#) (WCD) uitgegeven in november 2000, hebben grote dammen wereldwijd tussen de 40 en 80 miljoen mensen uit hun woonplaats verdreven. Miljoenen anderen zijn verdreven door de bouw van de bijbehorende infrastructuur, zoals kanalen of energiecentrales. Veel van deze mensen hebben geen goede alternatieve vestigingsplaats aangeboden gekregen, noch hebben zij eerlijke schadevergoedingen ontvangen. Zij die zich wel elders konden vestigen, moesten vaak inboeten op hun levensstandaard.

Dammen hebben wereldwijd 60 procent van de rivieren onderbroken of drooggelegd. Dit heeft vaak enorme - onomkeerbare - effecten gehad op de natuurlijke omgeving en ecosystemen. Ook blijkt dat de economische voordelen die damprojecten zouden moeten opleveren vaak overschat worden. Dit komt omdat grote waterkrachtdammen hun beoogde energieproductie vaak niet weten te realiseren, en vertragingen en kostenoverschrijdingen in de bouwfase eerder regel dan uitzondering zijn.²²²

Daar komt nog bij dat uit wetenschappelijk onderzoek blijkt dat waterkrachtcentrales veel methaangas produceren, een zeer krachtig broeikasgas dat onder meer ontstaat door de rotting van de begroeiing op de bodem van het reservoir. Het methaangas komt vrij als het water door de turbines wordt geleid. In sommige gevallen blijkt een waterkrachtcentrale daarom meer broeikasgas te produceren dan een elektriciteitscentrale van vergelijkbare omvang die met fossiele brandstof gestookt wordt.²²³

Omdat bij damprojecten ernstige milieugerelateerde, sociale en economische problemen optreden, is het niet verrassend dat deze projecten steeds vaker te maken krijgen met tegenstand van de lokale bevolking en maatschappelijke organisaties. Deze partijen zijn van mening dat het stellen van strenge sociale en milieunormen voor deze sector noodzakelijk is. Langdurig verzet tegen de bouw van een dam kan de financiële onderbouwing van het project - die vaak toch al niet waterdicht is - ruïneren. Daarom moeten potentiële conflicten idealiter voor aanvang van de bouw worden opgelost. Dit kan gebeuren middels onderhandelingen tussen alle partijen die bij het project betrokken zijn en die de risico's van het voorgestelde project zullen dragen.

Het investeringsbeleid met betrekking tot damprojecten moet garanderen dat banken niet investeren in de bouw en exploitatie van damprojecten die zeer belastend zijn voor het milieu en de sociale omgeving. Bij de ontwikkeling van een beleid voor deze sector kunnen banken gebruik maken van de internationale standaarden die hieronder worden beschreven.

5.2.2 Internationale standaarden

De meest gezaghebbende internationale richtlijnen met betrekking tot damprojecten zijn in november 2000 opgesteld door de [World Commission on Dams \(WCD\)](#). De WCD werd opgericht door de [Wereldbank](#) en de [World Conservation Union \(IUCN\)](#), en bestond uit twaalf experts. In een serie van multi-stakeholder bijeenkomsten heeft de WCD vrijwel alle milieugerelateerde en sociale kwesties aan de orde gesteld die samenhangen met de aanleg van grote dammen. Op basis hiervan heeft de commissie een serie aanbevelingen opgesteld, waarop toekomstige damprojecten hun milieu- en sociale plannen kunnen baseren. Ook banken kunnen deze richtlijnen als basis gebruiken voor hun investeringsbeleid.²²⁴

De [aanbevelingen van de WCD](#) zijn opgesteld rondom de vraag wie de rechten draagt en wie de risico's loopt in een damproject. De aanbevelingen zelf bestaan uit zeven strategische prioriteiten en ondersteunende principes.²²⁵

1. *Het verkrijgen van publieke instemming:* Voor een rechtvaardige en duurzame ontwikkeling van water- en energievoorzieningen moet bij belangrijke beslissingen de instemming van belanghebbenden worden verzekerd. Wanneer projecten gevolgen hebben voor inheemse en lokale bevolkingsgroepen moeten deze voorafgaand aan beslisprocessen volledig en tijdig geïnformeerd worden, en hun instemming of afkeuring kunnen uitspreken. Het principe van *Free, Prior Informed Consent (Vrije, tijdige en geïnformeerde toestemming - FPIC)* moet gehanteerd worden met betrekking tot beslissingen die de leefgebieden en natuurlijke hulpbronnen van lokale gemeenschappen kunnen beïnvloeden.
2. *Grondige beoordeling van alternatieven:* Projectplannen voor dammen dienen een grondige beoordeling te ondergaan, die de volledige reikwijdte van beleidsmatige, institutionele en technische opties omvat, en waarbij sociale en milieugerelateerde aspecten even zwaar wegen als economische en financiële factoren. In deze beoordeling dienen ook alternatieven geboden en geanalyseerd te worden
3. *Normstelling voor bestaande dammen:* Waar mogelijk moeten de opbrengsten van bestaande dammen worden geoptimaliseerd, bestaande sociale conflicten worden opgelost, en de belasting van het milieu worden verminderd.
4. *Het behoud van rivieren als bron van levensonderhoud:* De beoordeling van damprojecten en alternatieven moet als prioriteit hebben om negatieve effecten zoveel mogelijk te vermijden, onder meer door de keuze van locatie en het projectontwerp. Daarna moet getracht worden om de mogelijke schade aan de natuurlijke staat van rivieren en ecosystemen te minimaliseren of helemaal te voorkomen.
5. *Respecteren van rechten en het delen van opbrengsten:* Met diegenen die hinder ondervinden van de bouw van een dam (de lokale bevolking) moet overeenstemming worden bereikt over vergoedingen en te treffen voorzieningen. De wettelijke verplichtingen met betrekking tot verhuizingen en vervangende middelen van bestaan moeten worden opgenomen in contracten. De basis hiervoor dient te liggen nationale en internationale regelgeving, die nog moet worden ontwikkeld.
6. *Focus op naleving:* Het naleven van geldende regels, criteria, richtlijnen en projectspecifieke overeenkomsten moet in alle fases van de projectplanning en -uitvoering verzekerd zijn. Duidelijke afspraken over regelgeving en naleving moeten ervoor zorgen dat de regels worden nageleefd in een situatie waarin flexibiliteit is vereist om veranderende richtlijnen en omstandigheden het hoofd te kunnen bieden.

7. *Het delen van rivieren voor Vrede, Ontwikkeling en Veiligheid*: Het gedeelde gebruik en beheer van rivieren moet ingebed worden in overeenkomsten tussen staten die het wederzijdse belang van regionale en vreedzame samenwerking dienen. Er moeten geen dammen gebouwd worden in rivieren die door verschillende landen stromen, wanneer één van deze landen bezwaren heeft die ondersteund worden door internationale adviesraden.

Problemen die zich voordoen bij de bouw van dammen, komen ook voor bij soortgelijke waterinfrastructuurprojecten, zoals navigatiewerken, het verplaatsen van water tussen waterbekkens en grote irrigatieprojecten. De principes die hierboven beschreven zijn dienen daarom ook op de ontwikkeling van dit soort projecten toegepast te worden.

5.2.3 Inhoud van een goed bankbeleid

Financiële instellingen die als investeerders betrokken zijn bij de aanleg van damprojecten zouden voor deze investeringen sectorbeleid moeten ontwikkelen waarin de aanbevelingen van de WCD zijn opgenomen. Dit beleid moet ten minste van toepassing zijn op alle grote damprojecten, maar omvat idealiter alle belangrijke waterinfrastructuurprojecten. Met betrekking tot dammen heeft de WCD haar bevindingen als volgt vertaald naar adviezen voor de financiële sector.²²⁶

1. Mijd risico's bij damprojecten door projecten en hun alternatieven uitgebreid te beoordelen met betrekking tot mogelijke sociale- en milieuproblemen.
2. Gebruik de principes, criteria en richtlijnen van de WCD op het gebied van milieu- en sociale kwesties als raamwerk voor de evaluatie van het draagvlak voor, en de investering in, individuele projecten.
3. Ontwikkel juridisch bindende milieu- en sociale bepalingen, en neem deze op in verzekerings- en financieringscontracten.
4. Ontwikkel criteria voor de beoordeling van obligaties uitgegeven voor de financiering van water- en elektriciteitsprojecten.²²⁷

In aanvulling op de aanbevelingen van de WCD, moet het beleid van banken voorkomen dat direct of indirect (via de eigenaar van het project) in damprojecten geïnvesteerd wordt die liggen in of nabij belangrijke natuurgebieden, gebieden die op de lijst staan van [Ramsar Conventie on Wetlands](#) en op de lijst van [UNESCO World Heritage Sites](#). Deze gebieden worden in meer detail besproken in paragraaf 4.1 over biodiversiteit.

5.2.4 Scoretabel

Op basis van de criteria die in de voorgaande paragraaf zijn beschreven is de volgende scoretabel voor het bankbeleid ten aanzien van dammen opgesteld:

1. De bank heeft geen beleid ten aanzien van dammen;
2. Het bankbeleid ten aanzien van dammen is te algemeen of vaag verwoord, zonder dat duidelijke verplichtingen aan investeringen worden gesteld;
3. Het bankbeleid ten aanzien van dammen bevat tenminste twee van de beleidselementen genoemd in paragraaf 5.2.3, maar is minder strikt dan de principes van de WCD;
4. Het bankbeleid ten aanzien van dammen is in lijn met de strategische prioriteiten van de WCD en diens ondersteunende principes;
5. Het bankbeleid ten aanzien van dammen is in lijn met de strategische prioriteiten van de WCD en diens ondersteunende principes, en heeft betrekking op alle waterinfrastructuurprojecten. Bovendien sluit het beleid investeringen uit in dammen die liggen in bedreigde natuurgebieden of daarop invloed hebben.

5.3 Visserij

5.3.1 Wat staat er op het spel?

De capaciteit van de mondiale vissersvloot is vandaag de dag ongeveer ruim twee en een half keer zo groot als de hoeveelheid vis die de zee kan produceren.²²⁸ Als gevolg hiervan wordt ruim de helft (52%) van de wateren maximaal bevestigd, en is nog eens 25% overbevestigd, uitgeput of herstellende van uitputting. Enkele belangrijke commerciële visstanden zoals die van de Noord-Atlantische kabeljauw, de Patagonische ijsheek, de zwaardvis en de blauwvintonijn zijn al ingestort of vertonen tekenen van sterke terugval.²²⁹

Verschillende vistechnieken - zoals drijfnetten - hebben een grote invloed op het voortbestaan van vissoorten en andere dieren die per ongeluk bijgevangen worden. Voorbeelden hiervan zijn waterschildpadden, zeevogels en zeezoogdieren. Andere manieren van vissen - zoals sleepnetten - vernietigen de natuurlijke zeeomgeving en veranderen de samenstelling van de zeebodem, terwijl deze juist nodig zijn om de biodiversiteit in de oceaan te behouden en herstellen.²³⁰

Als de huidige situatie niet verbetert zullen de visstanden van alle soorten die momenteel voor voedingsdoeleinden bevestigd worden, in 2048 ingestort zijn.²³¹ Maar het is niet alleen voor de toekomst van het zeeleven noodzakelijk dat de visserij onder controle gehouden moet worden. Ook voor kleinschalige vissersgemeenschappen is actie tegen overbevestiging cruciaal, omdat zij door industriële overbevestiging het risico lopen hun inkomen en bronnen van voedselvoorziening te verliezen. Om de visserijsector te verduurzamen zijn onder meer de volgende veranderingen noodzakelijk:

- Afschaffen van schadelijke vistechnieken zoals drijfnetten en sleepnetten;
- Selectiever vissen, gebruik makend van apparatuur die de vangst van andere soorten - zoals andere vissen, vogels of zoogdieren - voorkomt;
- Een sterke vermindering van de visquota voor vele vissoorten;
- Het respecteren van de rechten van bevolkingsgroepen die afhankelijk zijn van kleinschalige visvangst.

Hoewel de twee laatste veranderingen gedreven moeten worden door nationale en internationale regelgeving, kan het investeringsbeleid van banken ondersteuning bieden aan de eerste twee veranderingen. Het bankbeleid moet ervoor zorgen dat alleen in visserijbedrijven geïnvesteerd wordt die geen schadelijke vistechnieken gebruiken of ongewenste bijvangst hebben. In visverwerkende bedrijven kan alleen geïnvesteerd worden als die er voor zorgen dat er in hun toeleveringsketen geen schadelijke vistechnieken gebruikt worden of ongewenste bijvangst plaats vindt. Bij de ontwikkeling van een beleid voor deze sector kunnen banken gebruik maken van de internationale standaarden die in de volgende paragraaf worden beschreven.

5.3.2 Internationale standaarden

Internationale verdragen en gedragscodes die overeengekomen zijn onder toezicht van de *Food and Agriculture Organisation* (FAO) van de Verenigde Naties, laten duidelijke overeenstemming zien met betrekking tot het beheren van visstanden. In de [UN Law of the Sea Convention](#),²³² the [UN Straddling Stocks Agreement](#)²³³ en de [FAO Code of Conduct for Responsible Fisheries](#),²³⁴ zijn heldere doelen geformuleerd om duurzaam gebruik en beheer van de internationale viswateren veilig te stellen. Ook bestaat er een brede overeenstemming over de noodzakelijke principes en maatregelen die deze doelen kunnen bewerkstelligen. Dit zijn de volgende:

- **Certificering van duurzame visgronden**

De organisatie die toonaangevend is met betrekking tot het certificeren van duurzame visvangst is de [Marine Stewardship Council](#) (MSC). De certificeringstandaarden van de MSC zijn gebaseerd op de *FAO Code of Conduct for Responsible Fisheries*, en hiermee de enige ter wereld die consistent zijn met de [FAO Guidelines for the Ecolabeling of Fish](#).²³⁵

De MSC is tot stand gekomen in een internationaal multi-stakeholder proces. Tot dusver heeft de MSC 31 visgronden gecertificeerd, terwijl bijna 70 visgronden op dit moment worden onderzocht voor certificering. De vraag naar MSC-gecertificeerde producten is sterk stijgende. Zo is het aantal producten met MSC certificering in 2007-2008 ruim verdubbeld, en is de totale markt gegroeid tot US\$ 1 miljard (€ 700 miljoen).

Naast standaarden om visgronden te certificeren, heeft de MSC ook een traceringsysteem ontwikkeld, waardoor de oorsprong van gecertificeerde vis(producten) in de gehele productieketen teruggevonden kan worden.²³⁶

- **Visgrondbeheer op basis van ecosystemen**

Terwijl de vroegere internationale standaarden voor visserij werden ontwikkeld op basis van de visstanden van bepaalde soorten, worden de huidige regels vaker gebaseerd op totale ecosystemen. Zo vereist de *UN Straddling Stocks Agreement* niet alleen dat de visstanden van de beviste soorten op peil worden gehouden, maar ook dat de visstanden van andere vissoorten die in hetzelfde ecosysteem leven in de gaten gehouden en beschermd worden.²³⁷

Ook de [FAO Code of Conduct for Responsible Fisheries](#), verplicht vissers om zee-ecosystemen te behouden: dus niet alleen de soort waarop gevist wordt, maar alle vissoorten die afhankelijk zijn van deze soort, of deel uitmaken van hetzelfde ecosysteem.²³⁸ Dit is nog verder uitgewerkt in FAO's [Ecosystem-Based Management](#) (EBM) raamwerk voor visserijen, ontwikkeld door het WWF.²³⁹

Met betrekking tot kleinschalige visserij in arme landen bevat de [FAO Code of Conduct for Responsible Fisheries](#) richtlijnen voor de bescherming van voedselzekerheid en levensonderhoud van visafhankelijke gemeenschappen in de armste landen.

- **Het verbieden van overbevissing en het herstellen van visstanden**

Onder de *UN Straddling Stocks Agreement*, zijn landen verplicht "overbevissing te voorkomen of verbieden".²⁴⁰ Landen en andere beheerders van visgronden moeten hun uiterste best doen om bedreigde leefgebieden te herstellen.²⁴¹ Besluitvorming over deze visgronden moeten gebaseerd worden op recent wetenschappelijk bewijs en moet gericht zijn op het handhaven of herstellen van de visstanden.²⁴²

Men erkent het kritische belang van beschermde zeegebieden - zogenaamde *Marine Protected Areas (MPA's)* - voor het onderhoud en herstel van de biodiversiteit van vis en ander zeeleven. In sommige MPA's mag helemaal niet gevist worden (zogenaamde *no-take zones*), zodat het ecosysteem zich kan herstellen, en na verloop van tijd als *reservoir* kan dienen voor de rest van de oceaan.

- **Overmatige investeringen**

Wereldwijd wordt door overheden tussen de € 20 miljard en € 25 miljard subsidie verleend aan de visserijsector. Deze overheidssubsidies zorgen voor overmatige investeringen in de vissersvloot en stimuleren op deze manier overbevissing.²⁴³ Regeringen zijn met de FAO overeengekomen dat “de capaciteit van vissersvloten herzien moet worden in relatie tot duurzame reproductie van visvoorraden, en dat waar nodig vloten ingeperkt moeten worden”.²⁴⁴ In de *UN Straddling Stocks Agreement* hebben regeringen toegezegd maatregelen te nemen die overbevissing tegengaan, en te verzekeren dat de visvangst de grenzen van duurzame gebruik van de bestaande visvoorraden niet te buiten gaat.²⁴⁵

- **Schadelijke vistechnieken**

De FAO Code of Conduct for Responsible Fisheries stelt een duidelijke prioriteit bij het gebruik van selectieve en milieuvriendelijke vismaterialen en -technieken.²⁴⁶ De Code stelt voor om het gebruik van onverantwoordelijk vistechnieken te verbieden,²⁴⁷ en vereist daarnaast dat de effecten van nieuwe vistechnieken op leefomgevingen beoordeeld worden, voordat ze op de markt mogen worden gebracht. Ook zijn internationale standaarden opgesteld die het gebruik van bepaalde methoden en materialen beperken of verbieden, zoals het gebruik van explosieven of cyanide,²⁴⁸ het gebruik van drijfnetten,²⁴⁹ sleepnetten in diepe zeeën en het zogenaamde *shark-finning*, waarbij haaienvinnen worden afgesneden en de haaien terug in zee worden geworpen.²⁵⁰

- **Minimaliseren van bijvangst**

Bijvangst bestaat uit vis (of andere diersoorten) die onbedoeld gevangen wordt tijdens de visvangst, en daarna meestal terug in zee wordt geworpen. Gemiddeld wordt in de visserij 250 gram bijvangst gevangen voor elke kilogram *gewenste* vis. Bij het gebruik van sleepnetten in de garnalenvisserij wordt gemiddeld meer dan 3 kilo ongewenste bijvangst per kilo garnaal gevangen, en per kilo gevangen schol wordt zelfs bijna 14 kilo bijvangst gedood.²⁵¹

De FAO Code of Conduct for Responsible Fisheries stelt dat “verspilling en het vangen van bijgevangen vis- en andere soorten dient te worden geminimaliseerd, evenals de negatieve effecten op soorten die (voor bijvoorbeeld voedsel) afhankelijk zijn van commercieel gevangen vissoorten.” Actieplannen zijn opgesteld die de bijvangst van bepaalde soorten, met name [zeevogels](#) en [haaien](#), moeten verminderen.²⁵²

- **Illegale, ongereguleerde en ongerapporteerde visserij en flags of convenience**

Een heel ander probleem bij het duurzaam beheer van visgronden is het *illegaal, ongeregeld en ongerapporteerd* (IUU) vissen, dat in strijd is met internationale en nationale beschermingsmaatregelen voor de visserij. Vaak gaat het om boten die zogenaamde *flags of convenience* gebruiken: de boten zijn geregistreerd in landen die geen of slecht toezicht houden op hun visserijsector. Het [Plan of Action on IUU](#) van de FAO tracht deze praktijken te verbieden door landen te overtuigen om geen zaken te doen met bedrijven die zich schuldig maken aan IUU-vissen.²⁵³ Een recent [WWF Report on IUU fishing](#) adviseert de banksector zich ervan te verzekeren dat zij alleen legale visactiviteiten financiert. Hiervoor dienen banken van alle bedrijven waarin wordt geïnvesteerd te eisen dat de gehele productie- en verwerkingsketen goed gedocumenteerd wordt.²⁵⁴

- **Bedreigde vissoorten**

De *FAO Code of Conduct for Responsible Fisheries* erkent het belang van de bescherming van bedreigde vissoorten.²⁵⁵ Daarom is handel in veel vissoorten, ook enkele commercieel belangrijke soorten, momenteel verboden of staat onder streng toezicht van de [Convention on International Trade in Endangered Species of Wild Fauna and Flora](#) (CITES).²⁵⁶

- **Duurzame viskwekerij**

Viskwekerij wordt vaak geprezen omdat deze van belang zou zijn voor de diversificatie van inkomsten en het dieet van arme kustgemeenschappen. Toch kan viskwekerij ook negatieve effecten hebben, op bijvoorbeeld de mangrovebossen en *wetlands* aan de kust, op de waterkwaliteit, en op de genetische variatie van lokale vissoorten. De *FAO Code of Conduct for Responsible Fisheries* vraagt landen om ervoor zorg te dragen dat schadelijke gevolgen van viskwekerijen op het milieu gekwantificeerd en geminimaliseerd worden.²⁵⁷

Ook op sociaal-economisch gebied zijn er vaak problemen, zoals sociale conflicten rond landrechten, verlies van werkgelegenheid en inkomstenbronnen en slechte arbeidsomstandigheden. En omdat sommige vissoorten onevenredig veel eiwitten nodig hebben om te groeien (zo is voor 1 kilogram zalm bijvoorbeeld 3 kilo eiwitten nodig, en voor iedere kilo tonijn zelfs 10 kilogram eiwitten), wordt viskwekerijen ook aangeraden om over te schakelen naar grasetende vissoorten zoals katvis en tilapia.²⁵⁸

In augustus 2006 werden de [International Principles for Responsible Shrimp Farming](#) gelanceerd. Na een proces van vijf jaar, waarin verschillende organisaties - zoals het *Network for Aquaculture Centres for the Asia Pacific*, WWF, de Wereldbank en het Milieuprogramma van de Verenigde Naties (UNEP) - betrokken waren, is een internationaal raamwerk samengesteld dat duurzaamheid binnen de garnalenindustrie moet garanderen.²⁵⁹

Ook de [Global Aquaculture Alliance](#), een initiatief van Amerikaanse bedrijven, ontwikkelde een certificeringssysteem voor viskwekerijen. Er zijn inmiddels [standaards](#) voor kwekers van garnalen, tilapia en kanaalmeerval, en voor visverwerkende bedrijven.²⁶⁰

5.3.3 Inhoud van een goed bankbeleid

Banken die investeren in de visserijsector dienen beleid op te stellen dat alle bedrijven waarin wordt geïnvesteerd bindt aan de internationaal geaccepteerde doelstellingen voor duurzaam beheer van visgronden. Het beleid moet vissers verplichten de wateren duurzaam te bevissen en de ecosystemen te beheren. Ook dienen alle bedrijven waarin wordt geïnvesteerd waar mogelijk certificering te zoeken door de Marine Stewardship Council of een vergelijkbaar onafhankelijk certificeringssysteem. De toeleveringsketens van grootschalige vissers en visverwerkingsbedrijven moeten door banken nagetrokken worden, zodat duidelijk wordt dat ze niet deelnemen aan, of zaken doen met vissers die zich schuldig maken aan overbevissing, die destructieve of vervuilende vismethodes gebruiken, of die illegaal of onder *flags of convenience* vissen.

Het bankbeleid dient vissers ook te verplichten tot het strikt documenteren van hun vangst, zodat de herkomst van de totale vangst kan worden gecontroleerd. *No-fishing-zones* en *Marine Protected Areas* dienen te worden gerespecteerd. Bovendien mogen banken niet tolereren dat bedrijven waarin wordt geïnvesteerd handelen in beschermde en bedreigde soorten.

Tot slot is het van belang dat het investeringsbeleid van de bank de gehele productieketen van vis en zeevruchten omvat. Duurzame investeringen in deze sector zijn van belang op alle niveaus van de keten, van de vangst tot de verwerking en verkoop. Banken kunnen duurzaamheid in de sector onder meer bevorderen door van de bedrijven waarin ze investeren een bewijs van goed gedrag te vereisen, investeringen in productietechnieken die duurzame visvangst mogelijk maken of bedrijven binnen de keten die MSC-gecertificeerd zijn aantrekkelijker financieringsvoorwaarden te bieden.

5.3.4 Scoretabel

Op basis van de criteria die in de voorgaande paragraaf zijn beschreven is de volgende scoretabel voor het bankbeleid ten aanzien van de visserijsector opgesteld:

1. De bank heeft geen beleid met betrekking tot de visserijsector;
2. Het bankbeleid ten aanzien van de visserijsector is te algemeen of vaag verwoord, zonder dat duidelijke voorwaarden aan investeringen worden gesteld;
3. Het bankbeleid ten aanzien van de visserijsector bevat elementen die duurzame visvangst stimuleren - zoals het minimaliseren van bijvangst, en een voorkeur voor investeringen in gecertificeerde bedrijven - maar voldoet niet eenduidig aan de vereisten van duurzaam gebruik en beheer van visgronden;
4. Het bankbeleid ten aanzien van de visserijsector verplicht alle bedrijven waarin geïnvesteerd wordt om zich in alle opzichten te houden aan de FAO Code of Conduct for Responsible Fisheries;
5. Het bankbeleid ten aanzien van de visserijsector verplicht alle bedrijven waarin geïnvesteerd wordt om zich in alle opzichten te houden aan de FAO Code of Conduct for Responsible Fisheries en aan de International Principles for Responsible Shrimp Farming. Deze richtlijnen gelden voor alle bedrijven die deel uitmaken van de productieketens voor vis en zeevruchten.

5.4 Bosbouw

5.4.1 Wat staat er op het spel?

Zo'n 30 procent van het landoppervlak van de aarde - bijna 4 miljard hectare - is bedekt door bossen. Hiervan zijn ongeveer 190 miljoen hectares houtplantages. Hoewel deze een hele andere functie hebben, worden de plantages wel vaak als 'bos' geïnclassificeerd.²⁶¹ Bossen en plantages spelen een belangrijke rol op aarde, en voorzien ons van uiteenlopende diensten.²⁶²

- Van de 1,2 miljard mensen die in extreme armoede leven is meer dan 90% grotendeels afhankelijk van bossen voor hun levensonderhoud;
- Ongeveer 350 miljoen mensen - vaak de oorspronkelijke bewoners van het woud - beschouwen het bos als hun thuis: hun sociaal, cultureel en economisch welzijn is onlosmakelijk verbonden met het bos en de producten die zij hier vinden;
- Bos-ecosystemen zijn de meest biodiverse ecosystemen op aarde, ze bieden onderdak aan ongeveer 80% van alle op het land levende dieren en planten;
- Bomen groeien door CO₂ uit de lucht op te nemen. Onaangetaste bossen dienen als koolstofopslag, en zijn daarom van onschatbare waarde met betrekking tot klimaatbescherming. In oktober 2006 wees [een studie van de Wereldbank](#) erop ongeveer de eenvijfde van de mondiale klimaatverandering een rechtstreeks gevolg is van ontbossing in tropische bosgebieden.²⁶³ Een studie [van IPAM en Environmental Defense](#) kwam eind 2005 tot de conclusie dat zelfs 27% van de wereldwijde klimaatverandering toe te schrijven valt aan ontbossing in de tropen,²⁶⁴

- Bossen zorgen voor de vruchtbaarheid van de bodem, beschermen waterbekkens, en verminderen het risico van natuurrampen zoals overstromingen en lawines doordat ze watervorraden vasthouden en bodemerosie voorkomen. Deze eigenschappen hebben een zeer positief effect op de mondiale landbouwproductiviteit en de gezondheid van de mens;
- De industrie voor bosproducten is een bron van economische groei, en voorziet in hout en andere producten, zoals eetbare noten en vruchten, medicinale planten, vezels en rubber. De wereldwijde handel in bosproducten heeft een gemiddelde jaarlijkse waarde van ongeveer € 270 miljard, waarvan ongeveer 20% uit ontwikkelingslanden komt. Het economische belang van de informele, lokale handel in hout en andere bosproducten is waarschijnlijk nog vele malen groter;
- Bosbouw creëert arbeidsplaatsen, maar in dit opzicht bestaan er grote verschillen tussen de types bosbouw. Kleinschalige en informele bosbouw - vaak in combinatie met *agroforestry* - is vaak een belangrijke bron van werkgelegenheid. Grootschalige plantages daarentegen creëren veel minder werk dan andere activiteiten in hetzelfde gebied zouden doen. In Brazilië bijvoorbeeld, leveren houtplantages niet meer dan 1 arbeidsplaats per 45 hectare grond op, terwijl landbouwactiviteiten werk bieden aan tenminste 18 personen per hectare.²⁶⁵

Ondanks hun belang voor mens en natuur worden bossen nog steeds met ongeken- de snelheid vernietigd. Experts schatten dat gedurende de jaren '90 van de vorige eeuw jaarlijks ongeveer 16 miljoen hectare natuurlijk bos verloren ging. Sindsdien zijn de ontbossingcijfers nog niet aanzienlijk veranderd.²⁶⁶

Naast volledige ontbossing vindt door overexploitatie ook veel *bosdegradatie* plaats. Dit betekent dat bossen hun rijkdom aan biodiversiteit en een deel van hun sociale- en ecologische functies verliezen. Belangrijke oorzaken van ontbossing en bosdegradatie zijn:

- **Niet-duurzame en illegale houtkap:** Niet-duurzame houtkap vindt plaats daar waar bossen zo snel gekapt worden dat herstel onmogelijk is. Hoewel niet-duurzame houtkap vaak ook illegaal is, zijn dit twee verschillende zaken. Niet alle onduurzame houtkap is illegaal, omdat de bosbouwregelgeving in veel landen nog onvoldoende rekening houdt met duurzaamheid. En niet alle vormen van illegale houtkap zijn niet-duurzaam, zoals de kleinschalige houtkap door bevolkingsgroepen die in het woud leven en afhankelijk zijn van kleinschalige landbouwactiviteiten (*shifting cultivation*). Illegale houtkap brengt voor regeringen van houtproducerende landen jaarlijks ongeveer een inkomstenverlies van € 10 tot 15 miljard met zich mee. Dit bedrag hadden regeringen anders kunnen aanwenden voor de verbetering van gezondheidsvoorzieningen, onderwijs en andere publieke diensten. Of aan de verbetering van systemen voor duurzaam bosbeheer.

Ook niet-duurzame houtkap veroorzaakt vaak grote schade aan het milieu. Door de omvorming van bossen of andere biodiverse gebieden in houtplantages of secundaire (gedegenereerde) bossen, gaat veel biodiversiteit verloren. Daarnaast wordt door legale (maar niet-duurzame) houtkap het bos vaak opengelegd en wordt infrastructuur gecreëerd, waardoor illegale houtkap en stroperij wordt vergemakkelijkt.

Niet-duurzame en vaak illegale houtkap heeft negatieve gevolgen voor het levensonderhoud van bevolkingsgroepen die afhankelijk zijn van bossen. Veel van deze groepen maken deel uit van de armste en meest onderdrukte gemeenschappen ter wereld.

In sommige bosrijke landen is de bosbouwindustrie zeer corrupt. Onderhandse toewijzingen van licenties en betaling voor deze diensten door grootschalige houtkap bedrijven is dermate toegenomen dat nationale wetgeving ondermijnd wordt. Ook het democratisch bestuur en de aandacht voor mensenrechten komen hierdoor onder druk te staan. In enkele gevallen - zoals in de Democratische Republiek Congo (DRC) - houdt de illegale exploitatie van bos rechtstreeks verband met grootschalige gewelddadige conflicten of met de financiering van een militair bewind (Birma).²⁶⁷

- **Omvorming van natuurlijke bossen in hout- en pulpplantages.** Eén van de belangrijkste oorzaken van niet-duurzame houtkap is de vestiging van grootschalige pulp-, papier- en fineerfabrieken. De houtmolens in deze fabrieken zijn grootverbruikers en deze bedrijven beschikken meestal niet over een duurzame houttoevoer. Vaak worden dan eerst grote arealen natuurlijke bossen gekapt, waarna op de vrijgekomen grond na verloop van tijd houtplantages verrijzen met een snelgroeiende boomsoort, Hoewel plantages soms geclassificeerd worden als bossen - bijvoorbeeld in de jaarlijkse studie [State of the World's Forests](#) van de FAO - bieden ze niet dezelfde sociale- en ecologische functies als natuurlijke bossen;
- **Omvorming van bossen ten behoeve van uitbreiding van de landbouw.** Landbouwactiviteiten als veehouderij en de productie van palmolie, soja en granen (voor onder meer voeding en biobrandstof) gebruiken steeds grotere landoppervlaktes. Om ruimte te maken voor de agrarische activiteiten worden bossen op grote schaal gekapt, waarna de resterende begroeiing wordt verbrand om als bemesting te dienen. Dit systeem staat bekend als *slash-and-burn*. Het gebeurt door grootschalige landbouwondernemingen, maar bij een grote bevolkingsdruk ook door grote groepen kleine boeren. Dit onderwerp wordt behandeld in paragraaf 5.1 over landbouw;
- **Omvorming van mangrovebossen ten behoeve van viskwekerij.** Ook voor grootschalige vis- en zeedierenkwekerij worden bossen - in dit geval mangrovebossen in tropische kustgebieden - vernietigd. Dit onderwerp wordt behandeld in paragraaf 5.3 over visserij;
- **Ontwikkeling van grootschalige industriële en infrastructuurprojecten.** Voor de ontwikkeling van industrie en infrastructuur - zoals wegen, spoorwegen, kanalen, dammen, mijnen, olie- en gasinstallaties en pijpleidingen - worden bossen vernietigd. Enkele van deze onderwerpen worden behandeld in paragraaf 5.2 over dammen, paragraaf 5.5 over mijnbouw en paragraaf 5.6 over olie en gas.

Ontbossing en bosdegradatie ontnemen lokale gemeenschappen hun grondgebied en levensonderhoud, veroorzaken verlies van biodiversiteit, erosie van de grond, en daling van het oppervlakte- en grondwaterpeil. Daar komt nog bij dat ontbossingactiviteiten soms verschrikkelijke bosbranden veroorzaken, zoals in Indonesië in 1997/1998. Door de luchtvervuiling als gevolg van die branden belandden ongeveer 40.000 mensen in het ziekenhuis met ademhalingsproblemen - zoals astma, longontsteking en bronchitis - en andere gevolgen van de branden, zoals oog- en huidproblemen. De meeste bosbranden waren veroorzaakt door de vernietiging van bossen ten behoeve van de uitbreiding van grootschalige pulpindustrie en palmolieplantages.²⁶⁸

Door de snelheid van ontbossing wordt ook de klimaatverandering op wereldniveau versneld. Volgens het [Stern Review](#) zorgt de uitstoot van broeikasgassen als gevolg van ontbossing voor meer dan 18% van de wereldwijde CO₂ emissies. Dat is een groter aandeel in de uitstoot van broeikasgassen dan de mondiale transportsector voor zijn rekening neemt.²⁶⁹

Volgens een recente [studie van de Wereldbank](#), heeft de bosbouwsector tot op heden te weinig bijgedragen aan het behoud en beheer van de bossen op aarde. In plaats daarvan "heeft de industriële houtproductie een negatieve staat van dienst in Afrika. Tijdens de afgelopen zestig jaar is er onvoldoende bewijs geleverd dat de plattelandsbevolking boven de armoedegrens is getild, of dat andere significante bijgedragen zijn geleverd aan de lokale en nationale ontwikkeling."²⁷⁰

Het [Inspectiepanel van de Wereldbank](#), concludeerde met betrekking tot het beheer van bossen in Cambodja dat “men nauwelijks kan overdrijven als het gaat om de negatieve effecten van de houtkap op een natuurgebied van wereldwaarde. Nog belangrijker is het negatieve effect ervan op zeer arme en kwetsbare rurale gemeenschappen en inheemse volken.”²⁷¹

Deze paragraaf behandelt de bosbouwsector, die bestaat uit alle bedrijven die bossen en plantages beheren, en de bedrijven die hout verwerken (tot timmerhout, pulp, papier en andere houtproducten). Ook omvat de bosbouwsector alle bedrijven die zich bezig houden met handel en de verdere verwerking van deze producten, zoals meubels, en bestaat dus uit lange ketens met veel verschillende bedrijven waarin de bank kan investeren. Behalve dat de bosbouwsector grote invloed uitoefent op de staat van de bossen in de wereld, is de industrie er ook in hoge mate van afhankelijk. Daarom verdient de bosbouwsector een apart beleid, naast het investeringsbeleid voor andere sectoren die bijdragen aan ontbossing en bosdegradatie (zoals landbouw, visserij, en mijnbouw).

Banken moeten een streng investeringsbeleid ontwikkelen om zich ervan te verzekeren dat ze alleen investeren in bedrijven en overheden die hun bossen beheren op een manier die niet alleen duurzaam is voor het milieu, maar ook ten goede komt aan lokale samenlevingen. Bij de ontwikkeling van een beleid voor deze sector kunnen banken gebruik maken van de internationale standaarden die hieronder worden beschreven.

5.4.2 Internationale standaarden

De meest belangrijke en internationale standaarden en initiatieven voor de bosbouwsector zijn:

- **Illegale houtkap en bosbeheer**

Regeringen van houtproducerende en -consumerende landen hebben samen met de Wereldbank sinds 2002 een aantal conferenties georganiseerd. Deze [Ministerial Conferences on Forest Law Enforcement and Governance \(FLEG\)](#) processen zijn gericht op de vermindering van de illegale houtkap en daaraan gerelateerde handel en corruptie in de bosbouwsector. Om dit doel te bereiken worden producent-, consument- en donoregeringen aangesproken om internationale toezeggingen te doen om hun inspanningen te verhogen. FLEG-bijeenkomsten hebben tot op heden plaatsgevonden in Zuid-Oost Azië en Australië, Afrika, Europa en in Noord Azië. Een mogelijk nieuw FLEG-initiatief in Latijnse Amerika en het Caribische gebied is momenteel in ontwikkeling.²⁷²

In mei 2003 ontwikkelde de Europese Commissie het [Forest Law Enforcement, Governance and Trade \(FLEGT\) Action Plan](#), dat in 2004 door de EU werd aangenomen. Het FLEGT Actie Plan stelt een nieuwe en innovatieve benadering voor om illegale houtkap tegen te gaan. Deze houdt in dat juridische afspraken binnen de EU die betrekking hebben op handel en exploitatie van grondstoffen, gekoppeld worden aan het bestuur van de ontwikkelingslanden waar deze grondstoffen (in dit geval hout) vandaan komen. Het Actie Plan beschrijft een serie maatregelen - zoals het steunen van de private sector bij het buiten de keten houden van illegaal hout - en het steunt maatregelen om investeringen in illegale houtkap tegen te gaan.²⁷³

- **Certificering van bosbeheer en de houtproductketen**

De meeste certificeringschema's die ontwikkeld zijn om duurzaam bosbeheer te garanderen, falen veelal in het ontwikkelen en monitoren van strikte richtlijnen. Vaak heeft dit te maken met de betrokkenheid van bedrijven uit de bosbouwsector bij het certificeringproces. Doordat deze bedrijven een commercieel belang hebben bij zwakke certificeringrichtlijnen, versterkt hun deelname in het proces slechts de status-quo van niet-duurzaam bosbeheer. Dit wordt onder meer weerspiegeld in het feit dat de meeste certificeringmethoden de rechten van inheemse volken niet respecteren en hen uitsluiten van besluitvorming en beslissingen.²⁷⁴

Het enige certificeringssysteem dat dit onderwerp wel opneemt in zijn standaarden is de Forest Stewardship Council (FSC), waarin boseigenaren, bosbouwbedrijven, vakbonden, sociale en milieuorganisaties vertegenwoordigd zijn. Het FSC heeft de [10 Principles of Forest Stewardship](#) opgesteld. Met de bijbehorende criteria vormen deze principes de basis van alle FSC standaarden voor bos- en plantagebeheer. Sinds 1994 zijn 110 miljoen hectares bossen en plantages in zo'n 80 landen gecertificeerd volgens de FSC standaarden. Dat is ongeveer 7% van het momenteel wereldwijd voor bosbouw gebruikte bos. Daarnaast dragen rond de tienduizend houtproducten het FSC [Chain of Custody-certificaat](#), dat impliceert dat de gehele productieketen aan FSC voorwaarden voldoet.²⁷⁵

FSC is de enige certificeringmethode die wordt ondersteund door alle belangrijke milieu- en ontwikkelingsorganisaties en door veel lokaal opererende maatschappelijke organisaties. Uiteraard vind nog wel discussie plaats over verbetering van de criteria. Zowel het *Chain of Custody* certificaat (voor de productketen) als de certificaten voor plantages ondervinden nog kritiek:

- De implementatie van de *FSC Principles and Criteria* voor het beheer van plantages is controversieel gebleken omdat het teveel ruimte laat voor verschillende interpretaties. FSC erkent dit probleem en werkt aan een herziening van de certificering van zowel de criteria als de plantages. De eerste herziene versie van de principes is in juni 2008 afgerond en momenteel wordt het commentaar hierop verwerkt.²⁷⁶
- FSC certificeert ook bedrijven die opereren in de productketens van hout en papier. Om FSC certificering te verkrijgen wordt van een product vereist dat al het voor een product gebruikte hout, of tenminste het grootste deel ervan, afkomstig is uit FSC-gecertificeerde bossen. De huidige [Chain of Custody-certificering](#) is opgesteld in 2004, en moet volgens sommige partijen worden aangescherpt.

- **Beschermde gebieden en High Conservation Value Forests**

Bosbouwactiviteiten in alle beschermde gebieden die vallen binnen de categorieën I-IV van de World Conservation Union ([IUCN](#)), de [UNESCO World Heritage Convention](#) en de [Ramsar Convention on Wetlands](#) behoeven speciale aandacht en bescherming. Deze gebieden worden uitgebreid behandeld in paragraaf 4.6.2 over biodiversiteit. Bankbeleid moet erop gericht zijn om investeringen in bosbouwactiviteiten in deze gebieden te mijden.

Daarnaast heeft FSC het concept van *High Conservation Value Forests (HCVFs)* ontwikkeld. HCVFs beschrijven bosgebieden met speciale kenmerken die hen bijzonder waardevol maken voor de biodiversiteit en/of voor lokale bevolkingsgroepen, en die worden gedefinieerd als "natuurlijke leefomgevingen waarvan de beschermingswaarde - inclusief de aanwezigheid van zeldzame diersoorten en heilige plekken of bestaansmiddelen van lokale bevolkingsgroepen - als zeer groot wordt beschouwd."

Het doel van het toewijzen van een HCVF-label aan bepaalde bosgebieden is het beter identificeren van waardevolle bossen, om hiervoor vervolgens passende bescherming te ontwikkelen, zodat belangrijke ecologische en sociaal-economische waarden behouden blijven.²⁷⁷ De [Global HCVF Toolkit](#), ontwikkeld door IKEA en ProForest, biedt aanknopingspunten voor de toepassing van het concept en implementatie op nationale schaal.²⁷⁸

- **Landrechten van lokale en inheemse gemeenschappen**

Een heldere omschrijving en het respecteren van de landrechten van gemeenschappen die in en rond bossen wonen, zijn belangrijke voorwaarden voor bosbehoud. Daarnaast zijn voor duurzaam bosbeheer regels noodzakelijk om de toegang tot bossen en bosvoorraden te beheren. Verschillende internationale conventies erkennen de rechten op eerlijk en gelijkwaardig gebruik van bossen door inheemse volken en lokale gemeenschappen. De [UN Declaration on the Rights of Indigenous Peoples](#), die in september 2007 werd aangenomen in de Algemene Vergadering van de Verenigde Naties, erkent de rechten die inheemse volken hebben op grondgebieden en voorzieningen die zij van oudsher bezitten, bewonen of anderszins gebruiken of verkregen hebben.²⁷⁹ Dit onderwerp wordt uitgebreider behandeld in paragraaf 4.2 over inheemse volken.

5.4.3 Inhoud van een goed bankbeleid

Financiële instellingen kunnen hun invloed aanwenden om ontbossing en bosdegradatie tegen te gaan. Dit kunnen banken doen door een strikt beleid op te stellen voor investeringen in de bosbouwsector. Dit beleid moet van toepassing zijn op de gehele bosbouwsector, bestaande uit bosbouw, houtkap, pulp-, papier-, en meubelproductie en andere houtverwerkings- en handelsbedrijven. De volgende onderdelen zijn relevant bij het opstellen van een investeringsbeleid voor deze sector:

- Geen ontbossing ten behoeve van agrarische of andere activiteiten;
- Voorkomen van conflicten met betrekking tot grondrechten en grondgebruik;
- Onderzoek naar het verleden van het bedrijf waarin wordt geïnvesteerd, in het bijzonder naar eerdere betrokkenheid bij sociale en milieuproblemen, vooral in landen met zwakke milieuwetgeving en/of een zwakke implementatie hiervan;
- FSC-certificering voor bosbeheer en houtplantages;
- FSC *Chain of Custody* certificering voor de productketen van houtproducten (inclusief pulp, papier, fineer, meubels);
- Een duidelijk en bindend actieplan voor bedrijven waarin wordt geïnvesteerd om FSC-certificering op te nemen in alle nieuw op te starten bedrijfsactiviteiten. Dit is met name belangrijk voor opstartende plantages en pulp- en papierfabrieken. Deze plannen moeten als volgt gecontroleerd worden:
 - Voor houtplantages is een onafhankelijke analyse van de milieu- en sociale gevolgen noodzakelijk, inclusief de cumulatieve en macrogevolgen van de aanleg van nieuwe plantages in gebieden waar al veel plantages zijn;
 - Pulp- en papierfabrieken vereisen een onafhankelijke analyse van de beschikbaarheid van voldoende duurzaam geteeld hout voor de fabriek.
- Het bedrijf waarin wordt geïnvesteerd gaat de verplichting aan om binnen de bossen die hij beheert de HCVFs te identificeren en beschermen;
- De rechten van de inheemse bevolking op eerlijk en gelijkwaardig gebruik van de bosvoorzieningen worden erkend. Toegang tot, en niet-industrieel gebruik van, het bos door lokale bevolkingen wordt gegarandeerd;
- Specifieke *no-go zones* worden geïdentificeerd, in activiteiten van bedrijven binnen deze zones wordt niet geïnvesteerd;

- Het bedrijf waarin wordt geïnvesteerd spant zich in om de doelen van de FLEG-processen binnen zijn invloedssfeer te bevorderen.
- Voorkeur voor investeringen in kleinschalige en lokale bosbouwactiviteiten, die over het algemeen veel duurzamer zijn en een veel grotere bijdrage leveren aan de ontwikkeling van de lokale bevolking.

De [Guidelines for Investment in Operations that Impact Forests](#), gepubliceerd door WWF in september 2003 helpt banken om belangrijke kwesties verder te doorgronden en een goed bosbouwbeleid te ontwikkelen.²⁸⁰

5.4.4 Scoretabel

Op basis van de criteria die in de voorgaande paragrafen is de volgende scoretabel voor het bankbeleid ten aanzien van de bosbouwsector opgesteld:

1. De bank heeft geen beleid ten aanzien van de bosbouwsector;
2. Het bankbeleid ten aanzien van de bosbouwsector is te algemeen of vaag verwoord, zonder dat duidelijke voorwaarden aan investeringen worden gesteld;
3. Het bankbeleid ten aanzien van de bosbouwsector sluit investeringen in bedrijven en overheden uit die direct of indirect (als handelaars of verwerkers) betrokken zijn bij corrupte praktijken, illegale houtkap, of ontbossing. Ook worden bedrijven die de rechten van plaatselijke gemeenschappen ondermijnen uitgesloten, net als de bedrijven die opereren in zogenaamde no-go zones;
4. Het bankbeleid ten aanzien van de bosbouwsector stelt FSC certificering als voorwaarde voor alle alle bedrijven waarin geïnvesteerd wordt in de bosbouwsector;
5. Het bankbeleid ten aanzien van de bosbouwsector stelt FSC certificering als voorwaarde voor alle alle bedrijven waarin geïnvesteerd wordt in de bosbouwsector, en zegt expliciet zich te houden aan alle elementen die genoemd zijn in paragraaf 5.4.3. Daarbij geeft de bank een duidelijke voorkeur aan investeringen in kleinschalige en lokale bosbouwactiviteiten, waarbij voordelige voorwaarden geboden worden.

5.5 Mijnbouw

5.5.1 Wat staat er op het spel?

Mijnbouw en ertsraffinage zijn zeer vervuilende activiteiten, die de bodem- en waterkwaliteit aantasten. Veel mijnbouwactiviteiten vinden plaats in open groeven, waardoor de natuurlijke leefomgeving van planten en dieren in grote gebieden wordt vernietigd. Daarnaast gebruiken mijnbouwbedrijven enorme hoeveelheden water om de mineralen van de opgegraven modder te scheiden, of om zuur, giftig of zelfs radioactief afval in te dumpen. Rivieren die mensen, dieren en bossen van water voorzien worden ernstig vervuild, net als de zeeën waarin deze rivieren uitmonden.

Vervuiling van waterwegen wordt daarnaast veroorzaakt door erosie. Veel mijnen bevinden zich in heuvel- of bergachtige gebieden, en wanneer bosbeplanting verdwijnt, kan - vooral na regenval - de bodem gaan glijden, om te eindigen in lokale waterwegen. Erosie kan zelfs leiden tot lawines en fatale overstromingen.

De gevolgen van mijnbouw spelen nog lang door nadat mijnbouwactiviteiten zijn afgerond. Meestal worden onvoldoende herstelwerkzaamheden uitgevoerd om de natuur in de mijnbouwgebieden in goede staat terug te brengen. Lange termijnproblemen - zoals het lekken van zuur uit de mijnen - kunnen decennia of zelfs eeuwenlang de waterwegen in de omgeving vervuilen. Naast de winning van erts veroorzaakt ook de ertsraffinage - zelfs met het gebruik van moderne technologieën - luchtvervuiling in een groot gebied.

Een veelvoorkomend probleem in de mijnbouwindustrie is dat mijnbouwbedrijven de landrechten van de lokale bewoners niet respecteren. De bedrijven nemen deze gemeenschappen grote gebieden land of bos af waarvan zij afhankelijk zijn voor hun voedsel en levensonderhoud. Daarnaast kan de vervuiling van de mijnen leiden tot een opeenhoping van zware metalen in de bodem, het water en de lucht in de omgeving. Deze metalen veroorzaken ernstige gezondheidsproblemen als drinkwatervoorraden van lokale gemeenschappen worden vervuild of vernietigd, of als de lucht ingeademd wordt. Ook indirect schaden de zware metalen de gezondheid van de lokale bevolking, doordat de gewassen en dieren waarvan zij leven zware metalen opgenomen hebben.

Ten slotte verstoort mijnbouw de macro-economische ontwikkeling in veel landen, dit wordt ook wel de grondstofvloek (*resource curse*) genoemd. In (ontwikkelings)landen waar geen stabiel politiek of rechtssysteem bestaat, leidt de exploitatie van metalen en mineralen uit de bodem vaak tot corruptie, onherleidbare inkomsten, slecht beheer van de voorraden, en ongelijke verdeling van de opbrengsten over de lokale gemeenschappen. De kosten die gemaakt moeten worden om het milieu te beschermen en sociale cohesie te waarborgen komen voor rekening van de bevolking, die juist niets aan de exploitatie heeft verdiend. Hierdoor laat de mijnbouwindustrie veel landen in feite nog armer achter dan voor de ontwikkeling van de industrie. Bovendien zadelt de sector regelmatig landen op met conflicten tussen lokale bevolkingsgroepen, de mijnbouwondernemingen en de regering.²⁸¹

Naast grootschalige mijnbouwbedrijven, zijn in veel landen ook ambachtelijke, kleinschalige mijnbouwers actief. Wereldwijd gaat het om 11 tot 13 miljoen mensen, en volgens de *Internationale Arbeidsorganisatie (ILO)* zijn tussen de 80 en 100 miljoen mensen geheel of gedeeltelijk van de sector afhankelijk voor hun levensonderhoud. Deze mensen behoren vaak tot de meest kwetsbare bevolkingsgroepen.

Maar ook kleinschalige mijnbouwactiviteiten kunnen milieuproblemen veroorzaken, materiële armoede versterken en de volksgezondheid schaden. Dit komt omdat ook deze activiteiten plaatshebben in fragiele ecosystemen met grote culturele en biologische diversiteit.

De mijnbouwsector bestaat uit bedrijven die delfstoffen winnen, transporteren, zuiveren en opslaan. De producten worden vervolgens verwerkt en in diverse andere sectoren op grote schaal gebruikt, zoals de electronica, de bouw en de autoindustrie. Deze sectoren zijn sterk afhankelijk van de mijnbouw en in zekere zin ook betrokken bij de nadelige effecten van de mijnen en raffinaderijen op de omgeving en lokale gemeenschappen.

Om te kunnen bijdragen aan een meer duurzame en sociaal rechtvaardige wereld, zal de mijnbouwsector drastisch van koers moeten wijzigen en:

- Corruptie, illegale activiteiten en de financiering van conflicten moeten uitbannen;
- De behoefte aan nieuwe mijnen beperken door hergebruik van metalen en mineralen, of het verbeteren van de raffinageprocessen;
- Het overbodig maken van de winning van vervuilende en gevaarlijke mineralen zoals steenkool en uranium, door het ontwikkelen van duurzame energievormen;
- Kleinschalige mijnbouw bevorderen boven grootschalige, in combinatie met het beschermen van biodiversiteit en natuurlijke leefgebieden;
- De beste beschikbare methoden van ertsverwerking en mijnbouw in gebruik nemen, om de gevolgen voor biodiversiteit, milieu en volksgezondheid te beperken;
- Het toegankelijk maken van informatie over economische, sociale en milieukwesties in de mijnbouw aan het grote publiek en bovenal aan de bevolkingsgroepen in mijnbouwgebieden;
- Afvalproducten beperken, vooral de lozingen van residuen en andere giftige en/of vervuilende materialen. Afvaldump in waterwegen zoals rivieren, meren en zeeën moet worden verboden;

- De landrechten respecteren en het levensonderhoud garanderen van lokale bewoners van mijnbouwgebieden;
- Het herstel garanderen van de natuurlijke omgeving nadat de mijn verlaten is en het beschikbaar stellen van fondsen om de herstelwerkzaamheden uit te voeren.

Het beleid van banken moet erop gericht zijn om alleen financiële betrekkingen aan te gaan met mijnbouwbedrijven die aan de bovengenoemde criteria voldoen. Bij de ontwikkeling van een beleid voor deze sector kunnen banken gebruik maken van de internationale standaarden die in de volgende paragraaf worden beschreven.

5.5.2 Internationale standaarden

Versillende internationale initiatieven houden zich bezig met de risico's die mijnbouw met zich meebrengt voor mens en milieu, en wereldwijd ontstaat steeds meer overeenstemming over de te hanteren standaarden voor deze bedrijfstak. Het [Framework for Responsible Mining](#) - opgesteld door o.a. het WWF - biedt een duidelijke analyse van milieu-, sociale, en beheersproblemen die opgenomen dienen te worden in een sectorbeleid voor de mijnbouw.²⁸² Daarnaast bestaan er enkele internationale conventies en multi-stakeholder processen die standaarden stellen voor mijnbouwactiviteiten:

• Crisisrespons en -preventie

Als onderdeel van het [Awareness and Preparedness for Emergencies at a Local Level \(APELL\)](#)-programma, dat assistentie verleent aan overheden, bedrijven, hulporganisaties en gemeenschappen bij de voorbereiding op eventuele incidenten, en in reactie op milieurampen in de mijnbouwsector, heeft het [United Nations Environment Program \(UNEP\)](#) in 2001 een multi-stakeholder initiatief opgezet dat zich bezighoudt met duurzaamheid in de mijnbouwindustrie. Het initiatief heeft nog niet tot nieuwe standaarden geleid, maar in een [rapport](#) wordt wel gesteld dat nieuwe standaarden noodzakelijk zijn, en dat ook financiële dienstverleners deze standaarden op dienen te nemen in hun investeringsbeleid.²⁸³

• Afvalbeheer

Veel milieuproblemen in de mijnbouwindustrie hebben te maken met de omgang met mijnafval. Bestaande standaarden en richtlijnen met betrekking tot afvalbeheer zijn:

- De [Convention on the Prevention of Marine Pollution by Dumping Wastes and other Matters](#) (1972), van de [International Marine Organisation](#) (IMO) van de Verenigde Naties. De conventie verbiedt het rechtstreeks dumpen van kwik en kwikverbindingen in zee, en verplicht het bezit van speciale vergunningen om cyanide en andere zware metalen te dumpen.²⁸⁴
- Het [Extractives Industries Review](#) (EIR, 2003) van de Wereldbank adviseert bedrijven om afvallozingen in zee en rivieren te vermijden, en veiligere alternatieven te zoeken voor het gebruik van cyanide en kwik.²⁸⁵
- Het [Mining, Minerals and Sustainable Development](#) (MMSD) project, dat liep van 2000 tot 2002, steunt een verbod op het dumpen van mijnafval in rivieren. Wetgevende autoriteiten in onder meer de Verenigde Staten en Canada hebben het direct dumpen in rivieren naar aanleiding hiervan verboden.
- De goudindustrie heeft de [International Management Code for the use of Cyanide](#) ontwikkeld: een vrijwillige overeenkomst die cyanidegebruik beperkt, en de transportveiligheid verbetert en maatregelen neemt om de gezondheid en veiligheid voor mijnarbeiders te garanderen. De code bevat ook plannen voor crisismanagement, maar ontbeert richtlijnen voor afvalverwerking.

- **Sluiten van uitgeputte mijnen**

De staat waarin uitgeputte mijnen worden achtergelaten heeft grote gevolgen voor de bevolking en de ecosystemen in de omgeving. Negatieve milieu- en gezondheidseffecten kunnen jaren - misschien zelfs eeuwen - nawerken. Het [Mining, Minerals and Sustainable Development](#) (MMSD) project vraagt bedrijven om de milieu- en gezondheidseffecten na sluiting van de mijn mee te wegen in de plannen voor de ontwikkeling van de mijn, en in de inschatting van de effecten op lokale gemeenschappen. Hierbij moet rekening gehouden worden met de toekomstige bestemming van de mijn, de te leveren voorzieningen, en de verantwoordelijkheden van het mijnbouwbedrijf om hiervoor zorg te dragen. Een goed voorbeeld hiervan vormen de Verenigde Staten, waar overheidsregels met betrekking tot de sluiting van mijnen financiële zekerheden eisen voor de sanering en het herstel van de natuurlijke omgeving.

- **Transparantie van geldstromen**

In het [Extractive Industries Transparency Initiative](#) heeft een coalitie van regeringen, bedrijven, maatschappelijke organisaties en investeerders criteria opgesteld voor regeringen van landen waar mijnbouwactiviteiten plaatsvinden. Van de regeringen wordt volledige publicatie verwacht van alle inkomsten die ze uit deze activiteiten ontvangen.²⁸⁶ De [Publish What You Pay](#) coalitie, waarin meer dan 300 maatschappelijke organisaties samenwerken, bepleit dat ook de mijnbouwbedrijven zelf hun betalingen aan regeringen openbaar maken. Dit betekent dat bedrijven moeten rapporteren over hun belastingbetalingen in de landen waar ze actief zijn, maar ook over royalties, betalingen voor concessies, en dergelijke. Ook de belangrijke contracten en afspraken tussen regeringen en mijnbouwbedrijven en alle bankleningen die gerelateerd zijn aan de exploitatie van grondstoffen zouden openbaar gemaakt moeten worden.²⁸⁷ Paragraaf 4.7 over belasting en corruptie gaat hier verder op in.

- **Kleinschalige en ambachtelijke mijnbouw**

Kleinschalige en ambachtelijke mijnbouwprojecten kunnen - mits goed beheerd - een duurzame economische en sociale ontwikkeling op lokaal niveau versterken. De [Association for Responsible Mining](#) (ARM) is een onafhankelijk multi-stakeholder initiatief, dat sociale rechtvaardigheid en welzijn in de kleinschalige mijnbouw probeert te versterken door verbeterde sociale-, milieu- en arbeidsomstandigheden, goed beheer van de mijnen en het uitvoeren van herstelwerkzaamheden voor het ecosysteem. In maart 2007 presenteerde ARM de [Standard Zero for Fair Trade Artisanal Gold and Associated Silver and Platinum](#), die sociale- en milieunormen stelt met betrekking tot de kleinschalige mijnbouw.²⁸⁸

- **Beschermde gebieden**

Mijnbouwactiviteiten mogen niet plaatsvinden in de gebieden die vallen onder de categorieën I tot IV van de [IUCN](#), of die opgenomen zijn in de [UNESCO World Heritage Convention](#) of in de [Ramsar Convention on Wetlands](#). Mijnbouwprojecten in deze gebieden moeten daarom uitgesloten worden van investeringen. Dit onderwerp wordt verder behandeld in paragraaf 4.1 over biodiversiteit.

- **Erkenning van de lokale wetgeving**

De [Calvo Doctrine](#) stelt dat mijnbouwbedrijven die buiten hun land van herkomst investeren en activiteiten ontplooiën, zich dienen te houden aan de lokale wetgeving. Verder zijn zij verplicht om in geval van conflicten een rechtszaak aanhangig te maken in het land waar ze actief zijn. Dit kan niet in hun land van herkomst of bij arbitragecomités voor internationale ondernemingen.

De Calvo Doctrine is in verschillende grondwetten, internationale verdragen en statuten opgenomen,²⁸⁹ en is in lijn met de [UN Charter of Economic Rights and Duties of States](#) (1974) die bepaalt dat buitenlandse investeerders gebonden zijn aan de wetten en regels van het land waarin zij geïnvesteerd hebben.²⁹⁰

- **Zelfbeschikking over voorzieningen**

De wetgeving met betrekking tot (het gebruik van) grondstoffen verschilt per land. Op internationaal niveau is echter vastgelegd dat mijnbouwbedrijven de soevereiniteit van staten over hun eigen grondstoffen dienen te erkennen. Dit concept (*Permanent Sovereignty over Natural Resources*) is onderdeel van verscheidene resoluties van de Verenigde Naties. Zo geeft de [UN Declaration on Permanent Sovereignty over Natural Resources](#) (1962) grondstofproducerende landen niet alleen het recht om beslissingen te nemen over het beheer en de winning van hun rijkdommen, maar ook - mits mensen gecompenseerd worden voor verliezen - grondgebieden te onteigenen of te nationaliseren als dit in het publieke belang is.²⁹¹

Aanvullend op deze verklaring volgde [UN Resolution 2158 \(XXI\) \(1966\)](#) die zich specifiek richt op ontwikkelingslanden. Hierin worden publiek-private joint-ventures als het best passende model voor ontwikkeling aanbevolen.²⁹²

- **Goed openbaar bestuur**

Om de negatieve gevolgen van de *grondstofvloek* (*resource curse*) te minimaliseren, is het van belang dat de ontwikkeling van de mijnbouwindustrie gepaard gaat met de ontwikkeling van een capabel en betrouwbaar openbaar bestuur. Het [Extractive Industries Review](#) (EIR) van de Wereldbank adviseert om particuliere investeringen in de mijnbouwsector niet te stimuleren in landen waar het openbaar bestuur zwak is. Ook stelt het dat de kwaliteit van het openbare bestuur aan expliciete voorwaarden moet voldoen, voordat een mijnbouwproject door de Wereldbank kan worden gefinancierd.²⁹³

- **Rechten van inheemse volken en andere omwonenden**

Mijnbouwbedrijven moeten de rechten van inheemse volken om hun land, cultuur en bronnen van levensonderhoud te beschermen respecteren. Zij dienen de zelfbeschikking en vrije keuze van deze groepen te respecteren, en hen toe te staan mee te bepalen over de ontwikkeling van hun land. Hiervoor moeten zij altijd volledig en tijdig geïnformeerd worden, de zogenaamde [Free Prior Informed Consent](#). Ook de rechten van andere lokale gemeenschappen die beïnvloed worden door mijnbouwactiviteiten moeten gerespecteerd worden. Dit onderwerp wordt behandeld in paragraaf 4.2 over mensenrechten en de rechten van inheemse volken.

Oxfam Australië heeft in 2004 een [gedragscode](#) ontwikkeld voor de omgang van mijnbouwbedrijven met de rechten van omwonenden. Daarin worden vijf basisrechten gedefinieerd:

- Het recht om gehoord te worden;
- Het recht op levensonderhoud, inclusief de rechten op geschikte hervestiging, compensatie, werkgelegenheid en een schoon milieu;

- Het recht op basisvoorzieningen, zoals schoon water, onderwijs en gezondheidszorg;
- Het recht op leven en veiligheid;
- Het recht op een gelijke behandeling.

In de gedragscode zijn deze rechten verder uitgewerkt in concrete stappen die mijnbouwondernemingen zouden moeten nemen.

- **Klachtenmechanisme**

Sinds 2000 treedt Oxfam Australië op als ombudsman voor de mijnbouwsector. In de loop der jaren werden tal van klachten over mensenrechtenschendingen, milieuvervuiling en de ongelijke verdeling van mijnbouwopbrengsten behandeld. Op basis van de opgedane ervaring wordt een [klachtenmechanisme voor de mijnbouwsector](#) voorgesteld, dat klachten kan behandelen, adviezen kan geven en dat kan zorgen voor de naleving van standaards en aanbevelingen van het klachtenmechanisme. Om een klachtenmechanisme voor de mijnbouwsector goed te laten werken moeten zes voorwaarden vervuld worden: duidelijke standaards, onafhankelijkheid, een transparante financiering, mogelijkheden om naleving af te dwingen, toegankelijkheid van informatie en het afleggen van verantwoording.

- **Arbeidsrechten**

In veel mijnbouwbedrijven is sprake van zeer gevaarlijk werk, erbarmelijke arbeidsomstandigheden, een groot aantal ongelukken en een slecht veiligheidsbeleid. Bovendien schort het vaak aan het respecteren van fundamentele arbeidsrechten en komt soms ook kinderarbeid voor. Het is daarom van groot belang dat mijnbouwbedrijven zich houden aan de belangrijkste gedragscodes van de Internationale Arbeidsorganisatie van de Verenigde Naties, de ILO. Dat zijn de [ILO Declaration on Fundamental Principles and Rights at Work](#) uit 1998 en de [Tripartiete Verklaring of Principles Concerning Multinational Enterprises and Social Policy](#), waarvan de vierde versie in maart 2006 werd gepubliceerd.²⁹⁴ En specifiek voor de mijnbouwsector de [Safety and Health in Mines Convention](#) uit 1995.

Dit onderwerp wordt verder behandeld in paragraaf 4.3 over arbeidsrechten.

- **Standaards voor specifieke mineralen**

Voor enkele mineralen bestaan specifieke normen, of zijn deze in ontwikkeling, waaronder:

- In de diamantindustrie heeft de betrokkenheid van de sector bij gewapende conflicten geleid tot het [Kimberley Process Certification Scheme](#). Het systeem dwingt regeringen om diamanten die niet zijn gebruikt voor de financiering van conflictgroepen te certificeren. Het certificeringproces is een nuttige eerste stap gebleken om conflictdiamanten herkenbaar te maken, maar het ontbreekt nog aan een onafhankelijke toezichthouder.²⁹⁵
- De [Council for Responsible Jewellery Practices](#) werkt ook aan een certificeringschema, dat lijkt op het Kimberley-proces. De raad bestaat uit bedrijven die actief zijn in de productketens van goud, diamanten, juwelen en horloges.²⁹⁶
- De twee genoemde initiatieven en vele andere werken sinds augustus 2006 samen in de [Madison Dialogue](#). Dit is een multi-stakeholder initiatief dat probeert lessen te leren uit de ervaringen in verschillende sectoren binnen de edelstenen- en edelmetalen-industrie. Hiermee wordt duurzame economische ontwikkeling en de productie van verantwoord goud, verantwoorde diamanten en andere mineralen gestimuleerd.²⁹⁷

- De [Roundtable of Sustainable Platinum Group Metals](#) probeert vooralsnog overeenstemming te bereiken over strategische vragen binnen de industrie. Deze vragen moeten dienen als basis voor concrete acties voor duurzame productie van *Platinum Group Metals (PGM)* te ontwikkelen, waarin alle belanghebbenden binnen de roundtable zich kunnen vinden.²⁹⁸

Veel van deze initiatieven staan nog in de kinderschoenen en hebben nog geen specifieke standaarden ontwikkeld die banken letterlijk kunnen overnemen in hun investeringsbeleid. Wel wordt banken aangeraden om de ontwikkelingen van deze initiatieven nauw te volgen en/of er actief aan deel te nemen.

5.5.3 Inhoud van een goed bankbeleid

De bank zal een investeringsbeleid moeten opstellen om alle bedrijven waarin geïnvesteerd wordt in de mijnbouwsector te stimuleren zich aan de beste standaarden te houden op de volgende gebieden:

- Preventie van en reactie op ongelukken en crisissituaties;
- Minimalisering, beheer en verwerking van mijnafval;
- Sluiting van uitgeputte mijnen;
- Transparantie en het voorkomen van corruptie en belastingontduiking;
- Kleinschalige en ambachtelijke mijnbouw;
- Mijnbouw in beschermde gebieden;
- Erkenning van de lokale wetgeving en de soevereiniteit over grondstoffen;
- Goed openbaar bestuur;
- Respecteren van mensenrechten en rechten van inheemse volken;
- Respecteren van arbeidsrechten;
- Onafhankelijk klachtenmechanisme.

Het mijnbouwbeleid dient verder consistent zijn met de andere onderdelen van het investeringsbeleid die relevant zijn in de mijnbouwsector, zoals mensenrechten en rechten van inheemse volken, biodiversiteit, belasting en corruptie en klimaatverandering.

5.5.4 Scoretabel

Op basis van de criteria die in de voorgaande paragraaf zijn beschreven is de volgende scoretabel voor het bankbeleid ten aanzien van de mijnbouwsector opgesteld:

1. De bank heeft geen beleid met betrekking tot de mijnbouwsector;
2. Het bankbeleid ten aanzien van de mijnbouwsector is te algemeen of vaag verwoord, zonder dat duidelijke voorwaarden aan investeringen worden gesteld;
3. Het bankbeleid ten aanzien van de mijnbouwsector stelt op minimaal drie van de elementen genoemd in paragraaf 5.5.3 voorwaarden aan alle bedrijven waarin geïnvesteerd wordt. Voorwaarden komen overeen met de internationale standaarden op dat gebied;
4. Het bankbeleid ten aanzien van de mijnbouwsector stelt op minimaal vijf van de elementen genoemd in paragraaf 5.5.3 voorwaarden aan alle bedrijven waarin geïnvesteerd wordt. Voorwaarden komen overeen met de internationale standaarden op dat gebied;
5. Het bankbeleid ten aanzien van de mijnbouwsector is geheel in lijn met alle internationale standaarden en richtlijnen en omvat alle elementen genoemd in paragraaf 5.5.3.

5.6 Olie en gas

5.6.1 Wat staat er op het spel?

Bij meerdere processen binnen de olie- en gasector wordt schade toegebracht aan het milieu. Boorplatforms, olie- en gasproductiefaciliteiten, affakkelininstallaties en raffinaderijen vervuilen het land, de lucht en het water. De hoge olieprijs en de drang om reserves aan te vullen laten oliemaatschappijen steeds dieper doordringen in ecologisch kwetsbare regio's, van de Amazone tot de poolstreken.

Breuken in pijpleidingen door aardbevingen, andere natuurlijke oorzaken of sabotage kunnen leiden tot bodem- en waterverontreiniging en zelfs tot fatale ontploffingen en branden. Daarenboven heeft olie uit verongelukte tankers al vele zeegebied en kustlijnen vervuild.

Ook de sociale gevolgen van de olie- en gasindustrie kunnen zeer negatief zijn. Vervuiling en besmettelijke ziektes berokkenen schade aan de gezondheid, voedselveiligheid en cultuur van inheemse (soms geïsoleerde) bevolkingsgroepen. Vaak nemen olie- en gasmaatschappijen het land van lokale gemeenschappen in beslag, en ontnemen hen daarmee hun bron van voedsel of inkomsten. Bovendien hebben de winning en transport van olie en gas meer dan eens bijgedragen aan het ontstaan van gewapende conflicten, het aan de macht komen of blijven van onderdrukkende regimes, en het schenden van mensenrechten. Vooral in gevallen waar bedrijven samenwerkten met het leger of lokale milities was de humanitaire schade hierbij groot.

Net zoals de mijnbouwindustrie verstoort de olie- en gasindustrie vaak de macro-economische ontwikkeling van landen. De term *grondstofvloek* (*resource curse*) wordt gebruikt voor het ontstaan van corruptie, onherleidbare inkomsten, slecht beheer van olievoorraden, en een ongelijke verdeling van de opbrengst over de bevolking, in landen die rijk zijn aan natuurlijke grondstoffen. Vooral in (ontwikkelings)landen waar geen stabiel politiek- of rechtssysteem bestaat, is de grondstofvloek een bekend fenomeen. In deze landen ontstaan regelmatig conflicten tussen de lokale bevolking, de oliemaatschappijen en de regering.²⁹⁹

Het mag duidelijk zijn dat de olie- en gasindustrie ook een belangrijke rol speelt in de wereldwijde klimaatverandering, die grotendeels veroorzaakt wordt door de verbranding van fossiele brandstoffen. In een wereld waarin duurzame energiebronnen belangrijker worden, is voor de olie- en gasindustrie steeds minder plaats. De grootste uitdaging voor deze industrie is dan ook om haar kennis van energiemarkten en -technologieën te gebruiken om schone energie te ontwikkelen en te leveren. In de aanloop hiernaartoe dienen olie- en gasbedrijven de risico's van olie- en gasproductie, -transport en -verwerking, dus door de gehele keten, op het gebied van milieu, veiligheid, gezondheid en biodiversiteit te minimaliseren.

Het investeringsbeleid van banken moet ervoor zorg dragen dat banken alleen betrokken zijn bij investeringen in bedrijven in de olie- en gasector die zich aan deze doelstellingen houden. Bij de ontwikkeling van beleid voor deze sector kunnen banken gebruik maken van de internationale standaarden die hieronder worden beschreven.

5.6.2 Internationale standaarden

Internationale standaarden voor de olie- en gasindustrie hebben over het algemeen betrekking op specifieke onderwerpen:

- **Olietransport**

Na het ongeval met de *Exxon Valdez* in 1989, waarbij meer dan 40 miljoen liter olie het kustgebied van Alaska bedekte, heeft de [International Maritime Organisatie](#) (IMO) van de Verenigde Naties de eisen voor olietransport aangepast. Het amendement van 2003 op de [MARPOL Conventie](#) eist dat nieuwe olietankers een dubbele romp moeten hebben en alle grote tankers die een enkele romp hebben tussen 2005 en 2010 uit de roulatie moeten worden genomen.³⁰⁰

- **Afvalbeheer**

Veel milieuproblemen in de olie- en gasindustrie hebben te maken met productie, beheer en verwerking van afval. Bestaande standaarden en richtlijnen hieromtrent zijn de volgende:

- De *Convention for the Protection of the Marine Environment of the North-East Atlantic* (beter bekend als de [OSPAR Convention](#)) regelt onder meer de afvoer en verwerking van afval dat ontstaat bij offshore olie- en gaswinning, en dient als basis voor nationale wetgeving van de landen die OSPAR ondertekend hebben.³⁰¹ Noorwegen heeft een nog strengere nationale standaard opgesteld voor de verwerking van het afval dat ontstaat bij offshore-olieproductie, de zogenaamde [Zero environmentally hazardous discharges](#) standaard. Deze standaard vereist dat een groot deel van opgeboorde modder wordt gezuiverd, zodat deze terug kan worden geïnjecteerd in het olieveld.
- Een bijzonder soort afval is het aardgas dat bij de oliewinning uit sommige olievelden naar de oppervlakte komt. Dit gas laat men vaak in de lucht ontsnappen, of men verbrandt het (affakkelen). Zowel het luchten als het affakkelen resulteert in een enorm verlies aan energie en levert een belangrijke bijdrage aan het broeikas-effect. De [Global Gas Flaring Reduction Public-Private Partnership](#) (GGFR), opgezet door de Wereldbank, heeft richtlijnen opgesteld om het affakkelen en luchten van aardgas te minimaliseren.³⁰²

- **Verwijderen van boorplatforms**

Standaarden voor de verwijdering van offshore boorplatforms zijn opgesteld door de OSPAR Conventie in [OSPAR Decision 98/3 on the Disposal of Disused Offshore Installations](#).³⁰³ In deze bepaling staat dat oliebedrijven de methode van ontmanteling moeten kiezen die de minste schade aan het milieu berokkent. Daarnaast dienen bedrijven voldoende voorzieningen te treffen om eventuele milieuproblemen bij de ontmanteling te ondervangen. Zij moeten dus zelf verantwoordelijkheid nemen voor de ontmanteling van hun productiecapaciteit en het afval dat zij produceren, en kunnen deze niet meer neerleggen bij overheden.

- **Transparantie van geldstromen**

In het [Extractive Industries Transparency Initiative](#) heeft een coalitie van regeringen, bedrijven, maatschappelijke organisaties en investeerders criteria opgesteld voor regeringen van landen waar olie- en gaswinning plaatsvindt. Van de regeringen wordt volledige publicatie verwacht van alle inkomsten die ze uit deze activiteiten ontvangen.³⁰⁴ De [Publish What You Pay](#) coalitie, waarin meer dan 300 maatschappelijke organisaties samenwerken, bepleit dat ook de oliemaatschappijen zelf hun betalingen aan regeringen openbaar maken. Dit betekent dat bedrijven moeten rapporteren over hun belastingbetalingen in de landen waar ze actief zijn, maar ook over royalties, betalingen voor concessies, en dergelijke. Ook de belangrijke contracten en afspraken tussen regeringen en oliemaatschappijen en alle bankleningen die gerelateerd zijn aan de olie- en gaswinning zouden openbaar gemaakt moeten worden.³⁰⁵ Paragraaf 4.7 over belasting en corruptie gaat hier verder op in.

- **Effecten op zeedieren**

In de offshore olie- en gasindustrie wordt door seismologisch onderzoek schade berokkend aan walvissen en andere zeezoogdieren. Om deze effecten aan banden te leggen zijn in 2004 de [JNCC guidelines](#) gepubliceerd. Deze bevatten een aantal minimumeisen die de schade voor zeedieren voor de kust van het Verenigde Koninkrijk moeten verminderen.³⁰⁶ In 2006 startte de [International Association of Oil & Gas Producers](#) (OGP) - waarbij de grootste olie- en gasproducenten ter wereld zijn aangesloten - een [programma](#) dat onderzoek doet naar geluiden geproduceerd door exploratie- en productieactiviteiten, en de effecten hiervan op zeediersoorten. De OGP heeft nog geen standaarden of aanbevelingen opgesteld, wellicht omdat deelnemende bedrijven geen commercieel belang hebben bij de ontwikkeling hiervan.

- **Onconventionele olievoorraden**

Met de hoge olieprijsen en de nog steeds stijgende vraag naar fossiele brandstoffen, zijn onconventionele oliebronnen - zoals de Canadese teerzandgebieden, oliehoudende leisteen in de Verenigde Staten, of vloeibaar gemaakte steenkool in China - economisch aantrekkelijk geworden, ook al is de winning van deze onconventionele olievoorraden zeer vervuילend. De winning van deze zware koolwaterstoffen is zeer CO₂-intensief, en dus desastreus voor het klimaat. Ook wordt bij de winning van deze olievoorraden veel water verbruikt, wat enorme gevolgen kan hebben voor de watervoorziening, en tot verlies van bosgebieden kan leiden.

- **Beschermde gebieden**

Olie- en gasactiviteiten mogen niet plaatsvinden in de gebieden die vallen onder de categorieën I tot IV van de [IUCN](#), of die opgenomen zijn in de [UNESCO World Heritage Convention](#) of in de [Ramsar Convention on Wetlands](#). Om de olie- en gasindustrie te helpen, hebben [IHS Energy](#), het [World Conservation Monitoring Centre UNEP-WCMC](#) en het [WWF](#) een [Biodiversity Module](#) ontwikkeld, dat informatie over deze gebieden toegankelijk maakt. Zo kan de industrie in een vroeg stadium de gebieden herkennen die zeer biodivers en ecologisch waardevol zijn. Deze gebieden kunnen dan uitgesloten worden van exploratie en productie van olie en gas. Dit onderwerp wordt verder behandeld in paragraaf 4.1 over biodiversiteit.

- **Erkenning van de lokale wetgeving**

De [Calvo Doctrine](#) stelt dat oliemaatschappijen die buiten hun land van herkomst investeren en activiteiten ontplooiën, zich dienen te houden aan de lokale wetgeving. Verder zijn zij verplicht om in geval van conflicten een rechtszaak aanhangig te maken in het land waar ze actief zijn. Dit kan niet in hun land van herkomst of bij arbitragecomités voor internationale ondernemingen.

De Calvo Doctrine is in verschillende grondwetten, internationale verdragen en statuten opgenomen,³⁰⁷ en is in lijn met de [UN Charter of Economic Rights and Duties of States](#) (1974) die bepaalt dat buitenlandse investeerders gebonden zijn aan de wetten en regels van het land waarin zij geïnvesteerd hebben.³⁰⁸

- **Zelfbeschikking over voorzieningen**

De wetgeving met betrekking tot (het gebruik van) grondstoffen verschilt per land. Op internationaal niveau is echter vastgelegd dat mijnbouwbedrijven de soevereiniteit van staten over hun eigen grondstoffen dienen te erkennen. Dit concept (*Permanent Sovereignty over Natural Resources*) is onderdeel van verscheidene resoluties van de Verenigde Naties. Zo geeft de [UN Declaration on Permanent Sovereignty over Natural Resources](#) (1962) grondstofproducerende landen niet alleen het recht om beslissingen te nemen over het beheer en de winning van hun rijkdommen, maar ook - mits mensen gecompenseerd worden voor verliezen - grondgebieden te onteigenen of te nationaliseren als dit in het publieke belang is.³⁰⁹

Aanvullend op deze verklaring volgde [UN Resolution 2158 \(XXI\) \(1966\)](#) die zich specifiek richt op ontwikkelingslanden. Hierin worden publiek-private joint-ventures als het best passende model voor ontwikkeling aanbevolen.³¹⁰

Nationale soevereiniteit over grondstoffen dient ook gerespecteerd te worden als onderdeel van het recht van inheemse volken (zie paragraaf 4.2).

- **Goed openbaar bestuur**

Om de negatieve gevolgen van de *grondstofvloek* (*resource curse*) te minimaliseren, is het van belang dat de ontwikkeling van de olie- en gaswinning gepaard gaat met de ontwikkeling van een capabel en betrouwbaar openbaar bestuur. Het [Extractives Industries Review](#) (EIR) van de Wereldbank adviseert om particuliere investeringen in de olie- en gaswinning niet te stimuleren in landen waar het openbaar bestuur zwak is. Ook stelt het dat de kwaliteit van het openbare bestuur aan expliciete voorwaarden moet voldoen, voordat een olie- en gasproject door de Wereldbank kan worden gefinancierd.³¹¹

- **Rechten van inheemse volken**

Oliemaatschappijen moeten de rechten van inheemse volken respecteren om hun land, cultuur en bronnen van levensonderhoud te beschermen. Zij dienen de zelfbeschikking en vrije keuze van deze groepen te respecteren en hen toe te staan mee te bepalen over de ontwikkeling van hun land. Hiervoor moeten zij altijd volledig en tijdig geïnformeerd worden (de zogenaamde *Free Prior Informed Consent*). Dit onderwerp wordt behandeld in paragraaf 4.2 over de rechten van inheemse volken.

- **Mensenrechten**

Oliemaatschappijen dienen de rechten van bevolkingsgroepen die beïnvloed worden door hun olie- en gaswinning te respecteren en te garanderen. Bedrijven mogen dus niet direct, indirect of stilzwijgend meewerken aan het schenden van mensenrechten. Dit onderwerp wordt behandeld in paragraaf 4.2 over mensenrechten.

Andere relevante kwesties voor de olie- en gasindustrie worden behandeld in paragraaf 4.1 over klimaatverandering en in paragraaf 5.1 over landbouw en biobrandstoffen.

5.6.3 Inhoud van een goed bankbeleid

Het investeringsbeleid van banken met betrekking tot de olie- en gassector moet benadrukken dat de belangrijkste uitdaging voor de olie- en gasindustrie bestaat uit het verder ontwikkelen van duurzame energievoorzieningen. Daarnaast moet het bankbeleid voor de olie- en gassector sociale en milieunormen bevatten op de volgende gebieden:

- Olietransport
- Afvalbeheer
- Sluiting van productiefaciliteiten
- Transparantie en belastingontduiking
- Beschermd gebied
- Onconventionele olievoorraden
- Erkenning van lokale wetgeving en soevereiniteit over grondstoffen
- Goed openbaar bestuur
- Respecteren van mensenrechten en de rechten van inheemse volken

Het beleid moet bovendien consistent zijn met de andere onderdelen van het investeringsbeleid die relevant zijn voor de olie- en gasindustrie, zoals het beleid ten aanzien van mensenrechten, inheemse volken, biodiversiteit, belasting en corruptie, en klimaatverandering.

5.6.4 Scoretabel

Op basis van de criteria die in de voorgaande paragraaf zijn beschreven is de volgende scoretabel voor het bankbeleid ten aanzien van de olie- en gassector opgesteld:

1. De bank heeft geen beleid met betrekking tot de olie- en gassector;
2. Het bankbeleid ten aanzien van de olie- en gassector is te algemeen of vaag verwoord, zonder dat duidelijke voorwaarden aan investeringen worden gesteld;
3. Het bankbeleid ten aanzien van de olie- en gassector stelt op minimaal 3 van de elementen genoemd in paragraaf 5.6.3 voorwaarden aan alle bedrijven waarin geïnvesteerd wordt. Deze voorwaarden komen overeen met de internationale standaarden op dat gebied;
4. Het bankbeleid ten aanzien van de olie- en gassector stelt op minimaal 5 van de elementen genoemd in paragraaf 5.6.3 voorwaarden aan alle bedrijven waarin geïnvesteerd wordt. Deze voorwaarden komen overeen met de internationale standaarden op dat gebied;
5. Het bankbeleid ten aanzien van de olie- en gassector is geheel in lijn met alle internationale standaarden en richtlijnen en omvat alle elementen genoemd in paragraaf 5.6.3.

5.7 Maakindustrie

5.7.1 Wat staat er op het spel?

Tot de maakindustrie (*manufacturing industry*) behoren alle bedrijfstakken die materialen tot nieuwe producten verwerken. De maakindustrie omvat dus zeer uiteenlopende bedrijfstakken als de auto-industrie, de chemie, de voedingsindustrie, de kunststofindustrie, de kledingsector, de scheepsbouw, de elektronica-industrie, de metaalverwerkende

industrie, de grafische industrie en tal van andere bedrijfstakken. De verschillen tussen deze industriële activiteiten zijn vaak groot. De chemische industrie kenmerkt zich bijvoorbeeld door een hoge kapitaal- en kennisintensiteit terwijl de hout- en meubelindustrie juist een lage kapitaal- en kennisintensiteit laat zien.³¹² Wat deze bedrijfstakken in het algemeen wel gemeen hebben is dat ze te maken hebben met complexe ketens waarin een veelheid aan toeleveranciers van grondstoffen, componenten en halffabrikaten een rol spelen. Wereldwijd werkt een groot deel van de mondiale beroepsbevolking in de maakindustrie, hetzij bij producenten van eindproducten hetzij bij hun toeleveranciers. Van de 3,0 miljard mensen die wereldwijd volgens Internationale Arbeidsorganisatie van de Verenigde Naties (de ILO) in 2007 een vorm van betaald werk hadden, werkte 22,4% in de industrie.³¹³ In Nederland kunnen 41.000 bedrijven tot de maakindustrie gerekend worden, waar ruim 824.000 personen werken die dertien procent van de Nederlandse toegevoegde waarde creëren.³¹⁴ De ontwikkeling van de maakindustrie in een land of regio speelt dan ook een belangrijke rol bij het creëren van werkgelegenheid en economische groei.

Tegelijkertijd kleven er ook negatieve sociale- en milieu-aspecten aan de maakindustrie. Globalisering en toenemende internationale concurrentie zorgen ervoor dat arbeidsvoorwaarden en arbeidsrechten regelmatig onder druk staan: om te kunnen blijven concurreren en werkgelegenheid te behouden moeten werknemers inleveren. Dat geldt in de rijkere, geïndustrialiseerde landen, maar net zo goed in minder ontwikkelde landen. Sommige overheden creëren speciale exportzones waar de bestaande arbeidswetgeving niet van toepassing is, om maakindustrie-bedrijven aan te trekken. In deze zones betalen ondernemingen vaak nauwelijks belasting. De toegevoegde waarde voor de lokale economie is dan, op het creëren van slechte werkgelegenheid na, vrijwel nihil. Onderdelen komen het land binnen, worden geassembleerd en dan weer geëxporteerd. Hoewel deze zones dus nauwelijks economische meerwaarde opleveren, gaan veel overheden toch in deze ontwikkeling mee. Onder druk gezet door internationale ondernemingen die dreigen om anders naar een ander vestigingsland te vertrekken, ontstaat zo een *race to the bottom*: landen proberen elkaar te overtroeven door het bieden van de laagste belastingtarieven en de slechtste arbeidsrechten. In sommige takken van de maakindustrie waar laaggeschoolde arbeid veel gebruikt wordt, zoals de kleding- en schoenenindustrie en de productie van elektronische componenten, is soms sprake van kinderarbeid, extreem lange werkdagen, een slechte beloning en de ontkenning van vakbondsrechten. Ook zijn sommige takken van de maakindustrie sterk vervuilend voor het milieu, door het gebruik van giftige stoffen in producten of productieprocessen. Deze stoffen komen meestal vroeger of later in het milieu, waar ze bodem, water en lucht verontreinigen en flora en fauna bedreigen, evenals de menselijke gezondheid. Voorbeelden zijn het chloor dat gebruikt wordt bij de productie van de bekende kunststof PVC en de vele zware metalen die in elektronica worden toegepast.

De grote, bekende producenten van eindproducten concentreren zich meer en meer op productontwikkeling en marketing. De rest van het productieproces wordt uitbesteed, waardoor de grootste sociale en milieuproblemen zich niet bij deze bedrijven zelf voordoen. De problemen zijn verplaatst naar eerdere stappen in de keten, naar hun toeleveranciers. Daarbij zijn twee soorten toeleveranciers te onderscheiden. Ten eerste de directe toeleveranciers van halffabrikaten en componenten, waarvan de fabrieken vaak gevestigd zijn in exportzones of in landen met minder strenge sociale- en milieuregels en een minder sterk ontwikkeld toezicht- en handhavingapparaat. Bij dit soort toeleveranciers spelen vooral arbeidsproblemen en problemen met de vervuiling van lucht, bodem en water rond de fabriek.

Nog eerder in de productieketen vinden we de producenten van metalen en mineralen, van olie en gas (voor de chemische- en kunststofindustrie) en van hout, katoen en andere landbouwproducten. In deze bedrijfstakken spelen ook arbeidsproblemen, maar daarnaast ook lokale milieuvervuiling, ontbossing en aantasting van biodiversiteit, en landrechtconflicten met de lokale bevolking. Hierop wordt nader ingegaan in paragraaf 5.1 over landbouw, paragraaf 5.4 over bosbouw, paragraaf 5.5 over mijnbouw en paragraaf 5.6 over olie en gas.

Door de hele keten heen spelen de negatieve gevolgen van de flexibilisering van arbeidsrelaties, door het gebruik van intermediairs om mensen in dienst te nemen. Steeds minder mensen werken rechtstreeks voor de bedrijven in de keten, steeds meer werknemers worden ingehuurd via *agencies*, koppelbazen, uitzendbureaus en onderaannemers. Gevolg van deze ontwikkeling is over het algemeen dat werknemers minder rechten krijgen, slechtere arbeidsomstandigheden, minder zekerheid en slechtere arbeidsvoorwaarden.

Het investeringsbeleid van banken moet ervoor zorg dragen dat banken alleen betrokken zijn bij investeringen in bedrijven in de maakindustrie die de verantwoordelijkheid nemen voor het voorkomen van sociale- en milieuproblemen in hun eigen vestigingen, maar ook in die van hun toeleveranciers. Bij de ontwikkeling van beleid voor deze sector kunnen banken gebruik maken van de internationale standaarden die hieronder worden beschreven.

5.7.2 Internationale standaarden

Hieronder worden de belangrijkste internationale standaarden beschreven voor de maakindustrie als geheel, en voor enkele individuele bedrijfstakken die tot de maakindustrie gerekend kunnen worden:

- **Brede gedragscodes**

Verschillende gedragscodes bestrijken een groot aantal sociale- en milieu-onderwerpen die voor bedrijven in de maakindustrie van belang zijn. De tien principes van het [UN Global Compact](#) zijn wel richtinggevend, maar niet erg praktisch uitgewerkt.

Gedetailleerder zijn de [OESO Richtlijnen voor Multinationale Ondernemingen](#).

De acht [Millennium Development Goals](#) (MDGs) zijn doelstellingen op het gebied van armoedebestrijding die de wereldgemeenschap zich heeft gesteld en die ook voor het bedrijfsleven richtinggevend zijn. Om te meten wat een bedrijf bijdraagt aan de MDGs, ontwikkelde de Nederlandse NCDO de [MDG Scan](#).

- **Fundamentele arbeidsrechten**

Het naleven van fundamentele arbeidsrechten is een grote uitdaging voor veel takken van de maakindustrie. De belangrijkste standaard op dit gebied is de [ILO Declaration on Fundamental Principles and Rights at Work](#) uit 1998, waarin de Internationale Arbeidsorganisatie van de Verenigde Naties (de ILO) vier fundamentele principes en rechten op het werk vaststelde:

- Vrijheid van vereniging en respecteren van het recht op collectieve onderhandeling;³¹⁵
- Het verbod op alle vormen van gedwongen arbeid;³¹⁶
- Het verbod op kinderarbeid;³¹⁷
- Het verbod op discriminatie (op grond van etniciteit, geslacht of sociale afkomst) met betrekking tot het aanbieden van werk of specifieke functies.³¹⁸

Een ander toonaangevend ILO document is de [Tripartiete Verklaring of Principles Concerning Multinational Enterprises and Social Policy](#), waarvan in maart 2006 de vierde herziene versie werd gepubliceerd. De *Tripartiete Verklaring* richt zich op de verantwoordelijkheid van bedrijven, en specifiek op hun omgang met arbeidszaken. Naast de herbevestiging van de rechten op vrijheid van vereniging en collectieve onderhandeling en het verbod op discriminatie en gedwongen arbeid, roept de overeenkomst bedrijven onder meer op tot het verbeteren van arbeidsomstandigheden en ontwikkelingskansen, het bevorderen van gelijke kansen en behandeling en het voorzien in de best mogelijke lonen en secundaire arbeidsvoorwaarden voor werknemers.³¹⁹

- **Duurzame toeleveringsketens**

De aandacht voor duurzaamheid in de toeleveringsketen groeit. Volgens een onderzoek uit 2007 onder 120.000 uitbestedende bedrijven stelt 94% van de beursgenoteerde bedrijven en 36% van de niet-beursgenoteerde bedrijven inmiddels duurzaamheidseisen aan zijn toeleveranciers.³²⁰ Er zijn inmiddels verschillende standaards beschikbaar die bedrijven helpen bij het formuleren van eisen aan toeleveranciers en het controleren of ze zich aan die eisen houden:

- In 1997 publiceerde de Amerikaanse organisatie Social Accountability International (SAI) de [Social Accountability 8000 \(SA8000\) Standard](#), gebaseerd op een multi-stakeholder proces waarin vakbonden, mensenrechtenorganisaties, bedrijven en andere deskundigen participeerden. De standaard, die in 2008 opnieuw herzien werd, richt zich op arbeidsrelaties in de toeleveringsketens en volgt de ILO normen. Op basis van SA8000 is een verificatiesysteem opgezet, dat werkt met onafhankelijke certificeringsinstellingen.³²¹
- In november 2004 publiceerde FTSE, de Britse leverancier van beleggingsindexen, de [FTSE4Good Supply Chain Labour Standards Criteria](#). Deze criteria zijn gebaseerd op de *ILO Tripartiete Verklaring*, en zijn samen met Ethical Trading Initiative, Fair Labour Association en Social Accountability International ontwikkeld.³²²
- Verschillende internationale ondernemingen hebben de laatste jaren een zogenaamde *International Framework Agreement (IFA)* afgesloten met een internationale vakbondskoepel. In een IFA kunnen minimumafspraken worden vastgelegd op het gebied van arbeidsvoorwaarden, arbeidsomstandigheden en arbeidsrechten, voor alle dochterbedrijven van de onderneming en diens toeleveranciers.
- In juli 2008 lanceerde het *Global Reporting Initiative* het [GRI Global Action Network for Transparency in the Supply Chain](#). Het netwerk wil grotere en kleinere bedrijven helpen bij het in kaart brengen van hun toeleveringsketen en daar, met behulp van de [GRI Richtlijnen voor duurzaamheidsverslaggeving](#), transparantie over te verschaffen.

- **Kledingindustrie**

- De Clean Clothes Campaign is een coalitie van maatschappelijke organisaties in 11 Europese landen die zich inspannen voor verbetering van de arbeidsomstandigheden in de mondiale kleding- en sportschoenenindustrie. De campagne heeft de [CCC Model Code](#) ontwikkeld, die bedrijven in deze sector kunnen gebruiken. Ook publiceerde de Clean Clothes Campaign een [Vier-stappenplan](#) voor bedrijven die de arbeidsomstandigheden in hun toeleveringsketen willen verbeteren: opstellen van een gedragscode voor toeleveranciers, implementeren van de code, organiseren van een geloofwaardige participatie van belanghebbenden in het initiatief en vrijheid van vereniging en respecteren van het recht op collectieve onderhandeling.

- De Nederlandse Fair Wear Foundation is een samenwerkingsverband van Nederlandse kledingbedrijven en maatschappelijke organisaties. De deelnemers zijn gebonden aan een [gedragscode](#) die gebaseerd is op de ILO Principes en de [Universele Verklaring van de Rechten van de Mens](#). De gedragscode stelt dat de deelnemers verantwoordelijk zijn voor de arbeidsomstandigheden in de fabrieken waarmee zij samenwerken. Iedere deelnemer controleert daarom regelmatig de arbeidsomstandigheden in de keten en voert, zonodig, verbeterplannen uit. De Fair Wear Foundation zorgt voor onafhankelijke controle op de implementatie van de gedragscode door deelnemende bedrijven.
- **Speelgoedindustrie**

De mondiale productie van speelgoed vindt voor een groot deel plaats in Oost-Azië, in bedrijven die door hun afnemers gedwongen worden om zo goedkoop mogelijk te produceren. Dat leidt tot slechte arbeidsomstandigheden, lage lonen, geen erkenning van vakbonden en andere schendingen van arbeidsrechten. Verschillende organisaties, waaronder het Amerikaanse [National Labor Center](#), werken aan standaarden voor deze sector.³²³
- **Chemie**

In februari 2006 presenteerden organisaties van chemische bedrijven uit de hele wereld gezamenlijk het [Responsible Care Global Charter](#). In dit document formuleert de chemische sector doelstellingen op het gebied van gezondheid, veiligheid en milieu, en op het gebied van de communicatie met alle belanghebbenden over hun producten en processen.³²⁴
- **Elektronica**
 - Door de Electronic Industry Citizenship Coalition (EICC), een groep bedrijven uit de ICT-sector, is in oktober 2005 de [Electronic Industry Code of Conduct](#) opgesteld. Deze gedragscode stelt normen voor ICT-bedrijven op het gebied van milieu, arbeid, gezondheid en veiligheid, managementsystemen en bedrijfsethiek.³²⁵
 - Sinds augustus 2006 publiceert Greenpeace International elk kwartaal de [Green Electronics Guide](#). Deze gids vergelijkt leidende mobiele telefoon- en PC-producenten met betrekking tot de verwerking van giftige stoffen in hun producten en de verwerking van hun producten in de afvalfase. Veel bedrijven hebben naar aanleiding van deze publicaties hun beleid aangepast.³²⁶

5.7.3 Inhoud van een goed bankbeleid

Voordat een bank investeert in bedrijven in de maakindustrie, moet de bank zich ervan vergewissen of het bedrijf zelf, en diens toeleveranciers, voldoen aan de relevante internationale richtlijnen en afspraken op sociaal en milieugebied. Dat betekent dat in het investeringsbeleid van de bank ten aanzien van de maakindustrie duidelijke normen moeten worden opgesteld op het gebied van:

- Fundamentele principes en rechten op het werk;
- Gezondheid en veiligheid op het werk (zie hiervoor paragraaf 4.5);
- Gebruik van giftige stoffen (zie hiervoor paragraaf 4.5);
- Emissies naar lucht, water en bodem;
- Transparantie van toeleveringsketens, gebondenheid aan gedragscodes en onafhankelijke verificatie;

Zoveel mogelijk dienen deze normen verder ingevuld te worden, zowel met algemene standaarden als met gedragscodes en normen die gelden voor specifieke sectoren.

5.7.4 Scoretabel

Op basis van de criteria die in de voorgaande paragraaf zijn beschreven is de volgende scoretabel voor het bankbeleid ten aanzien van de maakindustrie opgesteld:

1. De bank heeft geen beleid ten aanzien van de maakindustrie;
2. Het beleid ten aanzien van de maakindustrie is te algemeen of vaag verwoord, zonder dat duidelijke voorwaarden aan investeringen worden gesteld;
3. Het beleid ten aanzien van de maakindustrie stelt op minimaal 2 van de elementen genoemd in paragraaf 5.7.3 voorwaarden aan alle bedrijven waarin geïnvesteerd wordt. Deze voorwaarden komen overeen met de internationale standaarden op dat gebied;
4. Het beleid ten aanzien van de maakindustrie stelt op minimaal 4 van de elementen genoemd in paragraaf 5.7.3 voorwaarden aan alle bedrijven waarin geïnvesteerd wordt. Deze voorwaarden komen overeen met de internationale standaarden op dat gebied;
5. Het beleid ten aanzien van de maakindustrie is geheel in lijn met alle internationale standaarden en richtlijnen en omvat alle elementen genoemd in paragraaf 5.7.3.

5.8 Banken

5.8.1 Wat staat er op het spel?

In een steeds verder globaliserende wereld, spelen banken een cruciale rol bij de mondiale verdeling van financiële middelen. De meeste overheden en bedrijven zijn afhankelijk van banken om te kunnen investeren en om producten en diensten te kunnen leveren. De investeringen van banken, ook van de banken die alleen in eigen land kantoren hebben, vinden plaats op de wereldmarkt. Hun geld kan in alle sectoren en op alle continenten ingezet worden, bij vrijwel elke maatschappelijke activiteit.

Deze alomtegenwoordigheid schept kansen en risico's. Omdat hun geld in alle uithoeken van de wereld wordt ingezet, zijn banken bij uitstek in staat om een rol te spelen bij de maatschappelijke veranderingen die noodzakelijk zijn om een duurzame en sociaal rechtvaardige toekomst mogelijk te maken. Ze kunnen investeren in nieuwe producten en productieprocessen waarmee energie wordt bespaard en een duurzame energievoorziening wordt bevorderd, waarmee inkomen en ontwikkelingskansen worden geboden in ontwikkelingslanden of waarmee miljoenen mensen toegang tot gezondheidszorg wordt geboden. Bij het bereiken van alle [Millennium Development Goals \(MDG\)](#), die streven naar halvering van de armoede in de wereld vóór 2015, is een actieve rol van financiële instellingen onontbeerlijk.

Deze belangrijke rol kent echter ook een keerzijde: al te vaak worden investeringen door banken gebruikt voor activiteiten die schade toebrengen aan het milieu, mensenrechten of ontwikkelingskansen. Talloos zijn de voorbeelden van banken die, vaak zonder het zelf voldoende te beseffen, met hun geld grootschalige ontbossing mogelijk maakten, evenals de aanleg van vervuilende mijnen, leveranties van wapens aan onderdrukkende regimes en fabrieken waar arbeidsrechten met voeten worden getreden.

Ook de huidige kredietcrisis laat zien dat teveel banken zich teveel laten leiden door louter financiële motieven, waardoor zij de beoordeling van de risico's van hun investeringen - voor de bank zelf, maar zeker ook voor de samenleving - verwaarlozen.

In de afgelopen jaren zijn steeds meer banken hun maatschappelijke verantwoordelijkheid serieus gaan nemen, ondermeer door duurzaamheidsvoorwaarden te stellen aan de bedrijven en overheden waarin zij investeren. Complementair hieraan zouden banken ook voorwaarden moeten stellen aan de leningen die zij aan andere banken verstrekken, om te voorkomen dat via deze omweg hun geld uiteindelijk toch terecht komt bij de bedrijven en overheden waarin zij niet willen investeren. Het investeringsbeleid van een bank moet ervoor zorg dragen dat de bank alleen geld uitleent aan andere banken die hun maatschappelijke verantwoordelijkheid óók nemen. Bij de ontwikkeling van beleid voor deze sector kunnen banken gebruik maken van de internationale standaarden die hieronder worden beschreven.

5.8.2 Internationale standaarden

De afgelopen jaren zijn een aantal internationale standaarden tot stand gekomen voor de banksector:

- **Algemene bedrijfsvoeringsrichtlijnen**

Net als van andere internationale bedrijven mag van banken verwacht worden dat zij zich - in hun relaties met werknemers, klanten, overheden en de bredere samenleving - houden aan algemene bedrijfsvoeringsrichtlijnen. Meest bekende voorbeelden zijn het [UN Global Compact](#), dat tien principes voor verantwoord zakendoen formuleert, en de [OESO Richtlijnen voor Multinationale Ondernemingen](#), waarin een breed scala van sociale- en milieu-onderwerpen aan bod komt.

- **Management van sociale- en milieurisico's**

Er zijn verschillende richtlijnen die banken stimuleren om meer aandacht te besteden aan de mogelijke sociale- en milieurisico's van hun investeringen. Onder leiding van het milieuprogramma van de Verenigde Naties is in 1992 het *UNEP Finance Initiative* ontstaan. Inmiddels hebben 160 banken, verzekeringsmaatschappijen en andere financiële instellingen uit de hele wereld een van de [twee verklaringen van het UNEP Finance Initiative](#) ondertekend, waarin ze toezeggen sociale- en milieucriteria in al hun bedrijfsactiviteiten te integreren. *UNEP FI* organiseert allerlei bijeenkomsten en werkgroepen om de ondertekenaars te helpen deze doelstelling in de praktijk te brengen.³²⁷

Om de sociale- en milieurisico's van investeringen te kunnen beoordelen en beperken, moeten banken een investeringsbeleid ontwikkelen ten aanzien van belangrijke thema's en sectoren. Dat is het uitgangspunt van [BankTrack](#), een internationaal netwerk van milieu-, ontwikkelings- en mensenrechtenorganisaties die zich bezig houden met de financiële sector.

In december 2007 publiceerde [BankTrack](#), een internationaal netwerk van milieu-, ontwikkelings- en mensenrechtenorganisaties die zich bezig houden met de financiële sector, een vergelijking van het investeringsbeleid van 45 van de grootste banken in de wereld. ten aanzien van zeven gevoelige sectoren en zeven cruciale thema's. Het investeringsbeleid van de banken werd gedetailleerd vergeleken met bestaande internationale regelgeving en normen: internationale verdragen en conventies, richtlijnen opgesteld in overleg tussen alle belanghebbenden, etc. Ook vergeleek het rapport [Mind the Gap](#) of de banken transparant zijn over hun investeringsbeleid en of ze bereid zijn daarover verantwoording af te leggen. Volgens het rapport hebben een aantal banken een redelijk tot goed beleid ten aanzien van verschillende thema's en sectoren ontwikkeld, maar blijven veel andere banken ver achter. Bovendien gaapt er bij alle banken nog steeds een zorgwekkende kloof tussen het beleid op papier en de alledaagse praktijk van bankinvesteringen.³²⁸

- **Vermogensbeheer**

Op initiatief van het UNEP Finance Initiative lanceerde een internationale groep van vermogensbeheerders, beleggingsfondsen en pensioenfondsen in april 2006 de [Principles for Responsible Investment](#). De ondertekenaars beloven om voortaan “rekening te houden met milieu-, sociale- en governance-onderwerpen in hun beleggingsbeslissingen”. Over hoe met deze onderwerpen rekening gehouden moet worden in de *Principles* verschillende suggesties gedaan, zoals het inkopen van duurzaamheidsanalyses en het ontwikkelen van een actief stem- en engagementbeleid.³²⁹ De *Principles for Responsible Investment* zijn inmiddels door 400 institutionele beleggers (pensioenfondsen, verzekeraars en vermogensbeheerder) ondertekend. Samen beheren deze partijen een belegd vermogen van US\$ 15.000 miljard. Veel van de ondertekenaars zijn dochter- of zusterbedrijven van grote internationale banken.³³⁰

- **Projectfinanciering**

In juni 2003 werden door een groep vooraanstaande banken op de projectfinancieringsmarkt de [Equator Principles](#) gelanceerd, samen met Wereldbankdochter International Finance Corporation.³³¹ De principes hebben betrekking op projectfinanciering, een specifieke vorm van bedrijfsfinanciering bedoeld voor grote, gecompliceerde projecten. Het is een van de manieren waarop onder meer mijnen, olie- en gasinstallaties, chemische fabrieken, wegen, spoorwegen, dammen en andere vormen van infrastructuur gefinancierd worden. Inmiddels zijn de Equator Principles, waarvan een herziene versie in juli 2006 werd gepresenteerd, door 61 financiële instellingen onderschreven. Gezamenlijk vertegenwoordigen deze financiële instellingen een zeer groot deel van de mondiale projectfinancieringsmarkt.³³² De Equator Principles zijn bedoeld om bij projectfinanciering sociale- en milieurisico's te kunnen onderkennen, beoordelen en beheersen. Daartoe worden de risicobeoordelingsprocedures en de [Performance Standards on Social and Environmental Sustainability](#) van de International Finance Corporation gevolgd. Dat betekent ondermeer dat alle financieringsaanvragen voor projecten met een waarde van US\$10 miljoen of meer in drie categorieën verdeeld worden op basis van hun verwachte impact. Afhankelijk van de categorie wordt vervolgens gevraagd om onder meer een milieueffectrapportage en een milieumanagementplan. Ook kunnen sociale- en milieuvorwaarden opgenomen worden in financieringscontracten en wordt een regelmatige rapportage van de klant over deze onderwerpen gevraagd.³³³

- **Witwassen en financiering terrorisme**

De internationale standaard op het gebied van witwassen wordt gesteld door de *Financial Action Task Force on Money Laundering (FATF)*, een werkgroep die in 1989 door de *Organisatie voor Economische Samenwerking en Ontwikkeling (OESO)* werd opgericht. De FATF heeft 34 leden, merendeels overheden van OESO-lidstaten. In 2003 publiceerde de FATF de laatste versie van de [Forty Recommendations on Money Laundering](#), die overheden en financiële instellingen richtlijnen en instrumenten aanreiken om witwassen van criminele inkomsten op alle mogelijke niveaus te bestrijden. De FATF heeft ook verschillende *Interpretative Notes* gepubliceerd, die toelichting geven op de toepassing van de richtlijnen in de praktijk. Bovendien publiceerde de FATF in oktober 2004 de [Nine Special Recommendations](#) ten aanzien van het tegengaan van de financiering van terrorisme.³³⁴

De *Forty Recommendations* en de *Nine Special Recommendations* zijn overgenomen door tal van internationale instellingen, zoals de Wereldbank en het Internationaal Monetair Fonds (IMF), en door de overheden van vele landen. De Europese Unie heeft de laatste versie van de *Forty Recommendations* in oktober 2005 verwerkt in de [Derde Europese Witwasrichtlijn](#), die eind 2007 in de wetgeving van de lidstaten verwerkt moest zijn.³³⁵

De *Wolfsberg Group*, een groep van 11 internationale banken die veel activiteiten ondernemen op het gebied van *private banking* (bankieren voor rijke particulieren), publiceerde in mei 2002 een herziene versie van de [Wolfsberg Anti-Money Laundering Principles on Private Banking](#). Daarin worden de FAFT-aanbevelingen nader uitgewerkt op het gebied van vermogensbeheer en private banking. Daarnaast publiceerde de *Wolfsberg Group* nog verschillende andere richtlijnen op het gebied van witwassen, financiering van terrorisme en corruptie.³³⁶

- **Duurzaam bankieren**

In januari 2003 lanceerde het NGO-netwerk BankTrack de [Collevocchio Declaration on Financial Institutions and Sustainability](#). De verklaring roept financiële instellingen op om zes verplichtingen te aanvaarden die de verwachtingen van de samenleving omtrent de rol en verantwoordelijkheden van financiële instellingen verwoorden. Het gaat om de verplichting tot duurzaamheid, geen schade toebrengen, verantwoordelijkheid, verantwoording afleggen, transparantie en duurzame markten en regelgeving.³³⁷

In november 2006 werd de Collevocchio Declaration verder uitgewerkt in het handboek [The dos and don'ts of Sustainable Banking](#). Dit handboek geeft heel concrete en praktische adviezen aan banken die hun bedrijfsactiviteiten willen verduurzamen: waar moet een bank beginnen, waar moet ze op letten, welke uitdagingen liggen op haar pad en wat moet ze vermijden?

5.8.3 Inhoud van een goed bankbeleid

Om te voorkomen dat het geld van een bank via een omweg toch terecht komt bij bedrijven, overheden en andere investeringen die de bank wil uitsluiten, is het van belang om regels te stellen voor het doorlenen van middelen aan andere banken. Een goed bankbeleid zou de volgende eisen moeten stellen aan andere banken waaraan geld doorgeleend wordt:

- De bank onderschrijft de UN Global Compact principles en de OESO Richtlijnen;
- De bank onderschrijft de UNEP FI en PRI verklaringen;
- De bank heeft een investeringsbeleid ten aanzien van gevoelige sectoren en cruciale thema's, dat gebaseerd is op internationale verdragen en conventies, richtlijnen opgesteld in overleg tussen alle belanghebbenden, etc.
- Voor zijn projectfinancieringsactiviteiten onderschrijft de bank de Equator Principles;
- De bank houdt zich aan de FATF aanbevelingen en de Wolfsberg Principles;
- De bank stelt zich ten doel om steeds duurzamer te opereren en heeft een actieplan opgesteld om dat te bereiken.

Deze eisen zouden ook moeten gelden voor het doorlenen van gelden aan multilaterale banken, zoals de Wereldbank Groep, de Europese Investerings Bank en andere regionale ontwikkelingsbanken.

5.8.4 Scoretabel

Op basis van de criteria die in de voorgaande paragraaf zijn beschreven is de volgende scoretabel voor het bankbeleid ten aanzien van het uitlenen aan andere banken opgesteld:

1. De bank heeft geen beleid ten aanzien van het uitlenen aan andere banken;

2. Het beleid ten aanzien van de banksector is te algemeen of vaag verwoord, zonder dat duidelijke voorwaarden worden gesteld aan andere banken;
3. Het beleid ten aanzien van het uitlenen aan andere banken stelt minimaal 2 van de in paragraaf 5.8.3 genoemde voorwaarden;
4. Het beleid ten aanzien van het uitlenen aan andere banken stelt op minimaal 4 van de in paragraaf 5.8.3 genoemde voorwaarden;
5. Het beleid ten aanzien van het uitlenen aan andere banken omvat alle elementen genoemd in paragraaf 5.8.3 en vereist van banken dat hun investeringsbeleid ten aanzien van de in dit rapport behandelde thema's en sectoren geheel in overeenstemming is met de beste internationale standaarden.

Hoofdstuk 6 Beoordeling van het beleid van de 12 banken

6.1 Opzet beoordeling

In dit hoofdstuk wordt het beleid van de 12 geselecteerde banken (zie Tabel 1) beoordeeld ten aanzien van de sectoren en thema's die voor hen relevant zijn. Peildatum was daarvoor 1 juni 2009.

In principe wordt het beleid van de 12 banken beoordeeld ten aanzien van 8 thema's en 8 sectoren. Maar niet van elke bank wordt verwacht dat zij een beleid heeft op elke thema of voor elke sector. Dat hangt af van het soort investeringen dat de bank doet om de rentebetalingen op spaarrekeningen te verdienen. Ieder kruisje in Tabel 3 geeft aan op welke sector en thema's verwacht wordt dat de bank een beleid heeft.

Voor banken die actief zijn in de kredietverstrekking aan, en beleggingen in, bedrijven geldt dat beleid op alle thema's verwacht wordt - en dus beoordeeld wordt - maar dat beleid voor een bepaalde sector *niet* verwacht wordt als de financiële instelling kan aantonen niet betrokken te zijn bij investeringen in de betreffende sector.

Het beleid van de 12 banken wordt in dit hoofdstuk beoordeeld (paragraaf 6.3 tot en met paragraaf 6.14), waarbij hun beleid wordt vergeleken met de criteria voor thema- en sectorbeleid zoals beschreven in Hoofdstuk 4 en Hoofdstuk 5. Er wordt niet alleen gekeken naar het beleid dat de bank zelfstandig heeft ontwikkeld maar ook naar de collectieve beleidsdocumenten die door de banken zijn ondertekend (zie paragraaf 6.2).

In de visie van de initiatiefnemers van de Eerlijke Bankwijzer moeten alle 12 banken een goed beleid ontwikkelen ten aanzien van alle 8 thema's en 8 sectoren, voor zover in Tabel 3 aangegeven. Een goed beleid op een of meerdere thema's of sectoren mag voor een bank op geen enkele wijze een argument zijn om op andere thema's of sectoren geen beleid of een slecht beleid te hebben. Om deze reden wordt in de Eerlijke Bankwijzer afgezien van de berekening van totaalscores of gemiddeldes voor de banken. Totaalscores verdoezelen de zwakke plekken die alle banken hebben: voor alle banken geldt dat zij voor sommige sectoren of thema's nog geen goed beleid ontwikkeld hebben.

Bovendien zou de berekening van totaalscores kunnen verleiden tot de conclusie dat de ene bank "eerlijker", "duurzamer" of "verantwoorder" is dan de andere. Een dergelijke conclusie valt echter uit alleen de vergelijking van het beleid van banken helemaal niet te trekken. Daarvoor moet ook naar de praktijk gekeken worden: waar stoppen banken hun geld in, hoe goed brengen ze hun beleid in de praktijk? Door de Eerlijke Bankwijzer gebeurt dat nog niet, nu wordt uitsluitend de inhoud van het beleid vergeleken. In de toekomst zal de Eerlijke Bankwijzer echter wel aandacht gaan besteden aan de investeringspraktijk van banken, waardoor de vergelijking completer wordt.

6.2 Collectief bankbeleid

Bij de beoordeling van het beleid van de onderzochte banken is ook betrokken welke collectieve beleidsdocumenten door de banken zijn ondertekend, zoals de Equator Principles, de UNEP FI Verklaring, het Global Compact en anderen. Sommige van deze verklaringen zijn relevant voor alle banken, zoals UNEP FI en Global Compact, maar andere verklaringen zijn alleen relevant voor banken die in bepaalde sectoren actief zijn (zoals EITI) of die bepaalde vormen van financiering aanbieden (zoals de Equator Principles). De Eerlijke Bankwijzer verwacht daarom ook zeker *niet* dat iedere bank alle verklaringen ondertekent!

Maar *als* een bank een bepaalde verklaring heeft ondertekend, dan houdt dat een verplichting in om bepaalde duurzaamheidscriteria toe te passen op de investeringen van de bank. Daarom zijn deze collectieve beleidsverklaringen vergeleken met de criteria voor thema- en sectorbeleid zoals beschreven in Hoofdstuk 4 en Hoofdstuk 5. De scores voor de verschillende collectieve beleidsverklaringen zijn samengevat in Tabel 4. De scores lopen van 1 tot 5, waarbij hoger beter is.

Tabel 4 Scores van collectieve beleidsverklaringen

Themabeleid	Carbon Disclosure Project	Equator Principles	EITI	OESO Richtlijnen voor M.O.	UN Global Compact	UN PRI	UNEP FI Verklaring	Wolfsberg Principles
Klimaatsverandering	2	1	1	1	2	2	2	1
Mensenrechten	1	2	1	2	2	2	2	1
Arbeidsrechten	1	1	1	3	2	2	2	1
Wapens	1	1	1	1	1	2	2	1
Giffige stoffen en gezondheid	1	1	1	2	2	2	2	1
Biodiversiteit	1	2	1	2	2	2	2	1
Belastingen en corruptie	1	1	1	3	1	2	2	2
Transparantie en verantwoording	1	1	1	1	1	1	1	1
Sectorbeleid								
Landbouw	1	1	1	1	1	1	1	1
Dammen	1	3	1	1	1	1	1	1
Visserij	1	1	1	1	1	1	1	1
Bosbouw	1	1	1	1	1	1	1	1
Mijnbouw	1	2	2	1	1	1	1	1
Olie en gas	1	2	2	1	1	1	1	1
Maakindustrie	1	1	1	3	1	1	1	1
Banken	1	1	1	1	1	1	1	1

De scores die aan de verschillende collectieve verklaringen zijn toegekend, worden hieronder toegelicht:

- De OESO Richtlijnen voor Multinationale Ondernemingen, UN Global Compact, UN PRI en de UNEP FI verklaring zijn brede, algemene verklaringen ten aanzien van een reeks van duurzaamheidsthema's. Omdat deze verklaringen erg algemeen geformuleerd zijn en geen duidelijke criteria formuleren waaraan investeringen getoetst moeten worden, worden ze beschouwd als "te algemeen of vaag verwoord beleid". In onze scoremethodologie levert dat bij de in de verklaringen genoemde thema's een 2 op. Behalve de OESO Richtlijnen zegt geen van deze verklaringen iets over sectoren, dus ondertekening van deze verklaringen levert ten aanzien van alle sectoren een 1 ("geen beleid") op.
- Ook het Carbon Disclosure Project, Extractive Industries Transparency Initiative en de Wolfsberg Principles zijn collectieve beleidsverklaringen, maar zij hebben ieder slechts betrekking op 1 of 2 thema's of sectoren. Ten aanzien van deze thema's of sectoren wordt ondertekening van deze verklaringen met een 2 gescoord, omdat wel een intentie wordt uitgesproken maar een uitwerking in concreet beleid ontbreekt.
- De Equator Principles wijken duidelijk af van de overige collectieve beleidsverklaringen, die meer het karakter hebben van intentieverklaringen. De Equator Principles zijn, door de koppeling aan de Performance Standards van de International Finance Corporation, wel zeer concreet en gedetailleerd. Banken die de Equator Principles ondertekenen verplichten zich om deze criteria toe te passen bij de beoordeling van projectfinancieringen. De inhoud van deze criteria is behoorlijk stringent en ten aanzien van verschillende thema's en sectoren overeenkomstig de beste internationale standaarden zoals beschreven in Hoofdstuk 4 en Hoofdstuk 5. Het probleem met de Equator Principles is echter dat ze slechts betrekking hebben op een heel klein deel van de internationale investeringen in bedrijven. In 2007 had de mondiale projectfinancieringsmarkt een omvang van US\$ 220 miljard³³⁸, terwijl de markt voor gewone bedrijfsleningen een omvang had van US\$ 4.515 miljard³³⁹ en de markt voor aandelen- en obligatie-emissies een omvang van US\$ 7.510 miljard.³⁴⁰ De Equator Principles hebben dus gemiddeld betrekking op 2% van de internationale bankinvesteringen in bedrijven. In sommige sectoren ligt dit aandeel iets hoger. De elektriciteitssector nam in 2007 bijna 35% van alle mondiale projectfinanciering voor zijn rekening, de transportsector 20%, de olie- en gasindustrie 15% en de onroerend goed en toeristenindustrie 10%.³⁴¹ Bovendien wordt projectfinanciering relatief meer toegepast in ontwikkelingslanden. Bij de bepaling van de scores die banken krijgen voor ondertekening van de Equator Principles hebben we daarom niet alleen de inhoud maar ook de relevantie van de Equator Principles meegewogen voor de betrokkenheid van de bank bij het betreffende thema of voor de betreffende sector. Voor dammen is de relevantie vrij hoog en scoort ondertekening van de Equator Principles daarom een 3. Voor biodiversiteit, mensenrechten, transparantie, mijnbouw en olie en gas is er ook een zekere relevantie, waardoor deze thema's en sectoren een 2 scoren.

Bij de beoordeling van het bankbeleid ten aanzien van verschillende thema's en sectoren, wordt in de eerste plaats gekeken naar het eigen beleid van de bank, op basis van de scoretabellen die per thema en sector in Hoofdstuk 4 en Hoofdstuk 5 zijn beschreven. Als een bank geen eigen beleid heeft ten aanzien van een thema of sector (waardoor de bank hiervoor een 1 zou scoren), dan wordt gekeken naar de collectieve beleidsverklaringen die de bank heeft onderschreven. Op grond daarvan kan de bank dan in sommige gevallen een 2 scoren en in één geval (dammen, bij ondertekening van de Equator Principles) een 3. De score die aan een bank wordt toegekend voor haar beleid ten aanzien van een sector of thema, wordt dus bepaald door of het eigen beleid van de bank of een van de collectieve verklaringen die de bank heeft ondertekend. In geen geval worden deze scores opgeteld!

Aan de hand van de scoretabellen die per thema en sector zijn in Hoofdstuk 4 en Hoofdstuk 5 en aan de hand van Tabel 4, zijn aan iedere bank scores toegekend voor hun beleid ten aanzien van thema's en sectoren. De aan iedere bank toegekende scores per bank op de verschillende beleidsonderdelen worden weergegeven in de volgende paragrafen.

6.3 ABN AMRO Nederland

ABN AMRO Nederland heeft de volgende collectieve beleidsverklaringen ondertekend:

- Carbon Disclosure Project
- Equator Principles
- Extractive Industries Transparency Initiative
- UN Global Compact
- UN Principles for Responsible Investment
- UNEP FI Verklaring
- Wolfsberg Principles

Tabel 5 Scores ABN AMRO Nederland

Themabeleid	Titel beleid	Score	Toelichting
Klimaatverandering		2	Beleid heeft alleen betrekking op de operationele uitstoot.
Mensenrechten	Human Rights position statement	3	Mensenrechteneffectrapportage vereist voor gevoelige landen, sectoren en transacties.
Arbeidsrechten	Human Rights position statement	3	Toetsing aan de vier ILO fundamentele principes en rechten op het werk.
Wapens	Defence policy	3	Geen investering in producenten van controversiële wapens en geen financiering leveranties aan dictaturen (maar investeringen in bedrijven die dat wel doen niet uitgesloten).
Giftige stoffen en gezondheid	Chemical Industry Sustainability Sector Briefing	2	Belangrijke issues worden genoemd, maar geen voorwaarden.
Biodiversiteit	Forestry and Tree Plantations policy / Mining and Metals Policy / Oil & Gas Policy	4	Duidelijke toezeggingen ten aanzien van de bescherming van ecosystemen en plant- en diersoorten.
Belastingen en corruptie	Client Acceptance policy	3	Geen diensten aan klanten die belasting ontduiken of corrupt zijn.
Transparantie en verantwoording	Sustainability Report 2006	3	Duurzaamheidsverslag volgt de GRI Richtlijnen. Sector- en themabeleid deels gepubliceerd.
Sectorbeleid			
Landbouw	Forestry and Tree Plantations policy	2	Goed beleid voor oliepalm- en andere plantages, maar niet voor andere landbouwgewassen.
Dammen		3	Criteria op gebied van beschermde gebieden, ontbossing, arbeid, maar geen WCD Richtlijnen.
Visserij		1	Geen beleid.
Bosbouw	Forestry and Tree Plantations policy	3	Uitsluiting van ondernemingen in niet-duurzame kap of handel van tropisch hardhout, maar FSC certificering niet als voorwaarde.
Mijnbouw	Mining and Metals policy	4	Criteria op gebied van beschermde gebieden, afvalbeheer, mensenrechten, preventie, mijnsluiting.
Olie en gas	Oil and Gas policy	3	Criteria op gebied van beschermde gebieden,

Themabeleid	Titel beleid	Score	Toelichting
			afvalbeheer en mensenrechten.
Maakindustrie		1	Geen beleid.
Banken		1	Geen beleid.

Legenda:

1 = laagste score (geen beleid)

5 = hoogste score (best mogelijke beleid volgens deze methodologie)

n.a. = niet actief in deze sector en dus geen beleid verwacht

6.4 Aegon Bank

Aegon heeft de volgende collectieve beleidsverklaringen ondertekend:

- Carbon Disclosure Project

Tabel 6 Scores Aegon Bank

Themabeleid	Titel beleid	Score	Toelichting
Klimaatverandering	Beleid Maatschappelijk Verantwoord Beleggen	3	Bedrijven die CDP en UNCCC principes structureel schenden worden uitgesloten. Engagement bij andere schendingen.
Mensenrechten	Beleid Maatschappelijk Verantwoord Beleggen	3	Bedrijven die Universele Verklaring ernstig en systematisch schenden worden uitgesloten. Engagement bij andere schendingen.
Arbeidsrechten	Beleid Maatschappelijk Verantwoord Beleggen	3	Bedrijven die ILO standaarden ernstig en systematisch schenden worden uitgesloten. Engagement bij andere schendingen.
Wapens	Beleid Maatschappelijk Verantwoord Beleggen	3	Geen beleggingen in controversiële wapens.
Giftige stoffen en gezondheid	Environmental policy	2	Beleid stelt geen voorwaarden.
Biodiversiteit	Beleid Maatschappelijk Verantwoord Beleggen	3	Bedrijven die principes in Rio Declaration structureel schenden worden uitgesloten. Engagement bij andere schendingen.
Belastingen en corruptie	Code of conduct	2	Beleid verbiedt medewerkers om steekpenningen aan te nemen of te helpen bij witwassen. Geen criteria ten aanzien van investeringen.
Transparantie en verantwoording	CR Report 2007	3	CR Report volgt GRI richtlijnen en beleid ten aanzien van MVO thema's en sectoren staat op website.
Sectorbeleid	Titel beleid	Score	Toelichting
Landbouw		1	Geen beleid.
Dammen		1	Geen beleid.
Visserij		1	Geen beleid.
Bosbouw		1	Geen beleid.
Mijnbouw		1	Geen beleid.
Olie en gas		1	Geen beleid.
Maakindustrie		1	Geen beleid.
Banken		1	Geen beleid.

Legenda:

1 = laagste score (geen beleid)

5 = hoogste score (best mogelijke beleid volgens deze methodologie)

n.a. = niet actief in deze sector en dus geen beleid verwacht

6.5 ASN Bank

ASN Bank heeft de volgende collectieve beleidsverklaringen ondertekend:

- Carbon Disclosure Project
- Global Compact
- UNEP FI

Tabel 7 Scores ASN Bank

Themabeleid	Titel beleid	Score	Toelichting
Klimaatverandering	Issue Paper Klimaat	5	Ambitieuze reductiedoelen, doelbewuste keuze voor investering in hernieuwbare energiebronnen, aanpassing van arme landen, broeikasgas-arme economie en uitsluiting onacceptabele alternatieven.
Mensenrechten	Issue Paper Mensenrechten	5	Criteria gebaseerd op en in lijn met alle belangrijke internationale verdragen. Mensenrechten-effectrapportage vereist en mechanisme om slachtoffers te compenseren.
Arbeidsrechten	Issue Paper Mensenrechten	5	Criteria gebaseerd op en in lijn met alle belangrijke internationale verdragen.
Wapens	Bijzondere beleggingscriteria	5	Alle mogelijke relaties met de wapenindustrie zijn uitgesloten.
Giftige stoffen en gezondheid	Bijzondere beleggingscriteria	3	ASN verwacht van alle bedrijven waarin geïnvesteerd wordt eindproducten die niet gevaarlijk of zeer ongezond zijn en een actief en integraal milieubeleid voeren met betrekking tot grondstoffen, eindproducten en emissies.
Biodiversiteit	Bijzondere beleggingscriteria	4	Bescherming van bedreigde soorten en bescherming van genetisch materiaal wordt genoemd, bescherming van ecosystemen en natuurlijke leefgebieden wordt niet genoemd.
Belastingen en corruptie	Bijzondere beleggingscriteria / Gedragscode / Issue Paper Mensenrechten	5	Uitsluiting van ondernemingen die betrokken zijn bij corruptie en die zich bezighouden met belastingontwijking. Geen medewerking aan belastingfraude en afraden van alle bedrijven waarin geïnvesteerd wordt om belasting te ontwijken.
Transparantie en verantwoording	Jaarverslag 2007 / Website	5	Jaarverslag volgt GRI Richtlijnen, publicatie van investeringsbeleid en informatie over individuele bedrijven en overheden waarin geïnvesteerd wordt. Externe klachtenprocedure.
Sectorbeleid	Titel beleid	Score	Toelichting
Landbouw	Sectorbeleid / Bijzondere beleggingscriteria / Issue Paper Mensenrechten	5	Criteria op alle relevante terreinen en voorkeur voor duurzame gecertificeerde landbouw.
Dammen	Sectorbeleid / Issuepaper Klimaat /	5	Alleen kleinschalige waterkracht buiten beschermde gebieden die voldoet aan de

Themabeleid	Titel beleid	Score	Toelichting
	Issuepaper Mensenrechten		WCD-criteria.
Visserij	Sectorbeleid / Bijzondere beleggingscriteria	5	Bedrijven moeten tenminste voldoen aan FAO CoC en Principles for Responsible Shrimp Farming.
Bosbouw	Sectorbeleid / Issuepaper Klimaat / Issuepaper Mensenrechten	4	FSC-certificering voorwaarde voor investering
Mijnbouw	Sectorbeleid / Issuepapers Afvalverwerking, Klimaat en Mensenrechten	5	Criteria op alle relevante terreinen.
Olie en gas		n.a.	Omdat de olie- en gasector bijdraagt aan extra CO ₂ -emissies, mijdt de bank deze sector.
Maakindustrie	Bijzondere beleggingscriteria / Issue Paper Mensenrechten	4	Criteria op alle relevante terreinen, maar criteria ten aanzien van emissies onduidelijk
Banken	Issue Paper Supranationals / Sectorbeleid	5	Duidelijke eisen aan ontwikkelingsbanken, uitsluiting andere banken.

Legenda:

1 = laagste score (geen beleid)

5 = hoogste score (best mogelijke beleid volgens deze methodologie)

n.a. = niet actief in deze sector en dus geen beleid verwacht

6.6 DSB Bank

DSB Bank heeft geen collectieve beleidsverklaringen ondertekend.

Omdat DSB Bank spaargelden slechts investeert in hypotheek, consumptieve kredieten en leningen aan andere banken, wordt van deze banken ten aanzien van veel minder thema's en sectoren beleid verwacht dan bij de andere banken het geval is.

Tabel 8 Scores DSB Bank

Themabeleid	Titel beleid	Score	Toelichting
Klimaatverandering	Notitie DSB Bank	2	Bankbeleid heeft alleen betrekking op de operationele uitstoot.
Mensenrechten		n.a.	
Arbeidsrechten		n.a.	
Wapens		n.a.	
Giftige stoffen en gezondheid		n.a.	
Biodiversiteit		n.a.	
Belastingen en corruptie		n.a.	
Transparantie en verantwoording		1	
Sectorbeleid	Titel beleid	Score	Toelichting
Landbouw		n.a.	
Dammen		n.a.	
Visserij		n.a.	
Bosbouw		n.a.	
Mijnbouw		n.a.	
Olie en gas		n.a.	
Maakindustrie		n.a.	
Banken		1	Geen beleid.

Legenda:

1 = laagste score (geen beleid)

5 = hoogste score (best mogelijke beleid volgens deze methodologie)

n.a. = niet actief in deze sector en dus geen beleid verwacht

6.7 Fortis Bank Nederland

Fortis Bank Nederland heeft de volgende collectieve beleidsverklaringen ondertekend:

- Carbon Disclosure Project
- Equator Principles
- Global Reporting Initiative
- UN Global Compact
- UN Principles for Responsible Investment
- UNEP FI Verklaring

Tabel 9 Scores Fortis Bank Nederland

Themabeleid	Titel beleid	Score	Toelichting
Klimaatverandering	Environmental Statement	2	Beleid neemt alleen concrete stappen ten aanzien van operationele uitstoot.
Mensenrechten		2	Ondertekening UNEP FI e.a. Human Rights Statement in ontwikkeling.
Arbeidsrechten		2	Ondertekening UNEP FI e.a.
Wapens	Defence Industry Policy / Credit Risk Policy	3	Wapenindustrie in principe uitgesloten, tenzij wapens slechts klein deel omzet. Bovendien controversiële wapens uitgesloten, m.u.v. kernwapens voor VS, UK of Frankrijk.
Giftige stoffen en gezondheid	Environmental Statement	2	Beleid stelt geen voorwaarden.
Biodiversiteit	Environmental Statement	2	Beleid stelt geen voorwaarden.
Belastingen en corruptie	Anti-Money Laundering Policy	2	Normen voor corruptie, maar niet voor belastingontduiking of belastingontwijking.
Transparantie en verantwoording	CSR Report 2007	3	CSR Report volgt de GRI Richtlijnen. Sector- en themabeleid deels gepubliceerd.
Sectorbeleid	Titel beleid	Score	Toelichting
Landbouw	Agri Sustainability Policy + supplementen voor palmolie en soja	3	Algemene eisen aan arbeidsomstandigheden, mensenrechten, biodiversiteit en milieubeleid. Specifieke eisen voor palmolie en soja.
Dammen		3	Ondertekening Equator Principles.
Visserij		1	Aangemerkt als sensitieve sector, maar nog geen beleid.
Bosbouw		1	Geen beleid.
Mijnbouw		2	Ondertekening Equator Principles.
Olie en gas		2	Ondertekening Equator Principles.
Maakindustrie	Shipping CSR Tool	2	Eisen op het gebied van arbeidsomstandigheden, milieuemissies en certificering, maar alleen aan bedrijven in de scheepvaart.
Banken		1	Geen beleid.

Legenda:

1 = laagste score (geen beleid)

5 = hoogste score (best mogelijke beleid volgens deze methodologie)

n.a. = niet actief in deze sector en dus geen beleid verwacht

6.8 Friesland Bank

Friesland Bank heeft geen collectieve beleidsverklaringen ondertekend.

Tabel 10 Scores Friesland Bank

Themabeleid	Titel beleid	Score	Toelichting
Klimaatverandering	Uitwerking MVO-beleid	3	Beleid voor operationele emissies en energie-investeringen alleen in duurzame energie.
Mensenrechten	Uitwerking MVO-beleid	3	Onderschrijft Universele Verklaring en aanspreken klanten bij twijfel over herkomst toegeleverde goederen
Arbeidsrechten	Uitwerking MVO-beleid	3	Onderschrijft ILO verklaringen en resoluties en aanspreken klanten bij twijfel over herkomst toegeleverde goederen
Wapens	Uitwerking MVO-beleid	5	Controversiële wapens en controversiële wapenhandel uitgesloten.
Giftige stoffen en gezondheid	Uitwerking MVO-beleid	3	Onderschrijft WHO- en ILO-normen.
Biodiversiteit	Uitwerking MVO-beleid	2	Onderschrijft belang bescherming van ecosystemen, plant- en diersoorten en genetisch materiaal.
Belastingen en corruptie	Uitwerking MVO-beleid	4	Uitsluiting corrupte bedrijven en ongeoorloofde belastingpraktijken. Geen transacties gericht op belastingontwijking
Transparantie en verantwoording	Website	1	Verklaring over MVO op website, maar geen duurzaamheidsverslag.
Sectorbeleid	Titel beleid	Score	Toelichting
Landbouw	Uitwerking MVO-beleid	2	Financiering intensieve veehouderij uitgesloten. Alleen landbouw in Nederland.
Dammen		n.a.	
Visserij		n.a.	
Bosbouw	Uitwerking MVO-beleid	n.a.	
Mijnbouw		n.a.	
Olie en gas	Uitwerking MVO-beleid	n.a.	
Maakindustrie	Uitwerking MVO-beleid	4	Toeleveranciers van klanten moeten voldoen aan internationale normen voor milieu, arbeidsomstandigheden, veiligheid, giftige stoffen.
Banken	Uitwerking MVO-beleid	2	Beleid stelt geen normen.

Legenda:

1 = laagste score (geen beleid)

5 = hoogste score (best mogelijke beleid volgens deze methodologie)

n.a. = niet actief in deze sector en dus geen beleid verwacht

6.9 ING Bank

ING Bank heeft de volgende collectieve beleidsverklaringen ondertekend:

- Carbon Disclosure Project
- Equator Principles
- UN Global Compact
- UN Principles for Responsible Investment
- UNEP FI Verklaring

Tabel 11 Scores ING Bank

Themabeleid	Titel beleid	Score	Toelichting
Klimaatverandering	ING en klimaat / Environmental Statement	2	Het bankbeleid heeft alleen betrekking op de operationele uitstoot en niet op de door de bank gefinancierde emissies.
Mensenrechten	Sectorbeleid / Mensenrechtenbeleid	4	Uitgesloten activiteiten en praktijken en mensenrechten-effectrapportage voor bedrijven die in risicosectoren en landen actief zijn
Arbeidsrechten	Sectorbeleid / Mensenrechtenbeleid	4	Uitgesloten activiteiten en praktijken en toetsing aan alle vier fundamentele ILO principes.
Wapens	Beleid inzake controversiële wapens	2	Geen volledige uitsluiting van controversiële wapens, en ook wapenlevering aan repressieve regimes etc. niet uitgesloten.
Giftige stoffen en gezondheid	Sectorbeleid	2	Wel ILO-verdragen, maar niet WHO-gedragscode en andere verdragen.
Biodiversiteit	Sectorbeleid / GMO beleid	4	Duidelijke voorwaarden aan bescherming ecosystemen en genetisch materiaal.
Belastingen en corruptie	Beleid inzake corruptie en belastingontduiking	3	ING ondersteunt geen corruptie en keurt belastingontduiking af. Beleid volgt Global Compact, EITI en Wolfsberg Principles.
Transparantie en verantwoording	CR Performance Report 2007	2	Duurzaamheidsverslag volgt de GRI richtlijnen, maar thema- en sectorbeleid is niet openbaar.
Sectorbeleid	Titel beleid	Score	Toelichting
Landbouw	Beleid inzake bosbouw en plantages / Beleid inzake industriële productie en de agrarische sector / GMO beleid	4	Eisen aan pesticiden, watergebruik, arbeidsrechten, rechten lokale bevolking, certificering, beschermd gebied.
Dammen		3	Ondertekening Equator Principles.
Visserij		1	Visserijbeleid wordt ontwikkeld. ³⁴²
Bosbouw	Beleid inzake bosbouw en plantages	4	FSC-certificering vereist of plan om dat te bereiken.
Mijnbouw	Beleid inzake natuurlijke hulpbronnen en de chemische industrie	4	Eisen aan crisis response, afval, arbeidsrechten, rechten lokale bevolking, transparantie, beschermd gebied.

Themabeleid	Titel beleid	Score	Toelichting
Olie en gas	Beleid inzake natuurlijke hulpbronnen en de chemische industrie	4	Eisen aan crisis response, afval, arbeidsrechten, rechten lokale bevolking, transparantie, beschermd gebied.
Maakindustrie	Beleid inzake industriële productie en de agrarische sector	3	Eisen aan arbeidsrechten, emissies, gedragscodes.
Banken		1	Geen beleid.

Legenda:

1 = laagste score (geen beleid)

5 = hoogste score (best mogelijke beleid volgens deze methodologie)

n.a. = niet actief in deze sector en dus geen beleid verwacht

6.10 Rabobank

Rabobank en dochteronderneming Robeco hebben de volgende collectieve beleidsverklaringen ondertekend:

- Equator Principles
- UN Global Compact
- UN Principles for Responsible Investment
- UNEP FI Verklaring

Tabel 12 Rabobank

Themabeleid	Titel beleid	Score	Toelichting
Klimaatverandering	Theme Policy on Climate Change / Credit Manual	4	Het bankbeleid is gericht op kwantificering en reductie van de door de bank gefinancierde broeikasgasemissies en onderneemt concrete stappen om investeringen te verschuiven naar hernieuwbare energiebronnen aanpassing van arme landen en een broeikasgas-arme economie
Mensenrechten	Human Rights Code	3	Definitie van uitgesloten activiteiten maar geen mensenrechten-effectrapportage vereist.
Arbeidsrechten	Human Rights Code	4	Definitie van uitgesloten activiteiten en praktijken en toetsing aan de vier ILO fundamentele principes en rechten op het werk.
Wapens	Statement Rabobank Groep inzake wapenindustrie	4	Uitsluiting van controversiële wapens en eisen aan wapenhandel op het gebied van mensenrechten en stabiliteit.
Giftige stoffen en gezondheid	Credit Manual	2	Beleid tav giftige stoffen heeft geen duidelijke criteria. Beleid tav eindproducten sluit bedrijven uit die consumenten in gevaar kunnen brengen. Geen concrete criteria.
Biodiversiteit	Credit Manual	2	Alleen investering in bedrijven die streven naar het verkleinen van hun ecologische voetafdruk, maar geen duidelijke criteria.
Belastingen en corruptie	Beleid corruptiebestrijding in kredietverlening	3	Geen investering in corrupte bedrijven, maar geen criteria tav belastingontwijking.
Transparantie en verantwoording	Maatschappelijk Jaarverslag 2008 / Website	4	Maatschappelijk jaarverslag volgt GRI richtlijnen en MVO sector- en themabeleid is openbaar. Onafhankelijke klachtenprocedure.
Sectorbeleid	Titel beleid	Score	Toelichting
Landbouw	Sector Supply Chain Policies / Credit Manual	3	Criteria tav arbeidsrechten, dierenwelzijn, watergebruik, biodiversiteit. Duidelijk investeringsbeleid voor soja en palmolie. Voor suikerriet, cacao, koffie, katoen, biomassa en veeteelt in ontwikkeling.
Dammen		3	Ondertekening van Equator Principles.
Visserij	Sector Supply Chain Policy / Credit Manual	3	Het bankbeleid bevat elementen die duurzame visvangst stimuleren maar voldoet niet eenduidig aan de vereisten van duurzaam

Themabeleid	Titel beleid	Score	Toelichting
Bosbouw	Sector Supply Chain Policy / Credit Manual	3	gebruik en beheer van visgronden. Criteria tav illegale houtkap, relatie tot corruptie, HVCF gebieden, (land)rechten van oorspronkelijke volkeren en gevaren voor werknemers. Maar FSC-certificering is niet vereist.
Mijnbouw	Sector Supply Chain Policy / Credit Manual	2	Supply Chain policy nog in ontwikkeling.
Olie en gas	Sector Supply Chain Policy / Credit Manual	2	Supply Chain policy nog in ontwikkeling.
Maakindustrie	Issue lists Metal Products and Machines / Shipbuilding / Construction Industry	2	Supply Chain policy nog in ontwikkeling. Issue lists noemen wel relevante onderwerpen maar stellen geen investeringscriteria.
Banken		1	Beleid niet openbaar.

Legenda:

1 = laagste score (geen beleid)

5 = hoogste score (best mogelijke beleid volgens deze methodologie)

n.a. = niet actief in deze sector en dus geen beleid verwacht

6.11 Robeco Direct

Robeco en moederbedrijf Rabobank hebben de volgende collectieve beleidsverklaringen ondertekend:

- Equator Principles
- UN Global Compact
- UN Principles for Responsible Investment
- UNEP FI Verklaring

Tabel 13 Robeco Direct

Themabeleid	Titel beleid	Score	Toelichting
Klimaatverandering	Theme Policy on Climate Change / Credit Manual	4	Het bankbeleid is gericht op kwantificering en reductie van de door de bank gefinancierde broeikasgasemissies en onderneemt concrete stappen om investeringen te verschuiven naar hernieuwbare energiebronnen aanpassing van arme landen en een broeikasgas-arme economie
Mensenrechten	Human Rights Code	3	Definitie van uitgesloten activiteiten maar geen mensenrechten-effectrapportage vereist.
Arbeidsrechten	Human Rights Code	4	Definitie van uitgesloten activiteiten en praktijken en toetsing aan de vier ILO fundamentele principes en rechten op het werk.
Wapens	Statement Rabobank Groep inzake wapenindustrie	4	Uitsluiting van controversiële wapens en eisen aan wapenhandel op het gebied van mensenrechten en stabiliteit.
Giftige stoffen en gezondheid	Credit Manual	2	Beleid tav giftige stoffen heeft geen duidelijke criteria. Beleid tav eindproducten sluit bedrijven uit die consumenten in gevaar kunnen brengen. Geen concrete criteria.
Biodiversiteit	Credit Manual	2	Alleen investering in bedrijven die streven naar het verkleinen van hun ecologische voetafdruk, maar geen duidelijke criteria.
Belastingen en corruptie	Beleid corruptiebestrijding in kredietverlening	3	Geen investering in corrupte bedrijven, maar geen criteria tav belastingontwijking.
Transparantie en verantwoording	Maatschappelijk Jaarverslag 2008 / Website	4	Maatschappelijk jaarverslag volgt GRI richtlijnen en MVO sector- en themabeleid is openbaar. Onafhankelijke klachtenprocedure.
Sectorbeleid	Titel beleid	Score	Toelichting
Landbouw	Sector Supply Chain Policies / Credit Manual	3	Criteria tav arbeidsrechten, dierenwelzijn, watergebruik, biodiversiteit. Duidelijk investeringsbeleid voor soja en palmolie. Voor suikerriet, cacao, koffie, katoen, biomassa en veeteelt in ontwikkeling.
Dammen		3	Ondertekening van Equator Principles.
Visserij	Sector Supply Chain Policy / Credit Manual	3	Het bankbeleid bevat elementen die duurzame visvangst stimuleren maar voldoet niet eenduidig aan de vereisten van duurzaam

Themabeleid	Titel beleid	Score	Toelichting
Bosbouw	Sector Supply Chain Policy / Credit Manual	3	gebruik en beheer van visgronden. Criteria tav illegale houtkap, relatie tot corruptie, HVCF gebieden, (land)rechten van oorspronkelijke volkeren en gevaren voor werknemers. Maar FSC-certificering is niet vereist.
Mijnbouw	Sector Supply Chain Policy / Credit Manual	2	Supply Chain policy nog in ontwikkeling.
Olie en gas	Sector Supply Chain Policy / Credit Manual	2	Supply Chain policy nog in ontwikkeling.
Maakindustrie	Issue lists Metal Products and Machines / Shipbuilding / Construction Industry	2	Supply Chain policy nog in ontwikkeling. Issue lists noemen wel relevante onderwerpen maar stellen geen investeringscriteria.
Banken		1	Beleid niet openbaar.

Legenda:

1 = laagste score (geen beleid)

5 = hoogste score (best mogelijke beleid volgens deze methodologie)

n.a. = niet actief in deze sector en dus geen beleid verwacht

6.12 SNS Bank

SNS Bank en moederbedrijf SNS Reaal hebben de volgende collectieve beleidsverklaringen ondertekend:

- Carbon Disclosure Project
- Equator Principles
- UN Global Compact
- UN Principles for Responsible Investment

Tabel 14 Scores SNS Bank

Themabeleid	Titel beleid	Score	Toelichting
Klimaatverandering	Website SNS Reaal	2	Beleid heeft alleen betrekking op de operationele uitstoot.
Mensenrechten	Algemene bedrijfs-uitgangspunten / Kredietbeleid	3	Bank onderschrijft Universele Verklaring; geen investering in bedrijven die actief zijn in landen waar mensenrechten systematisch geschonden worden
Arbeidsrechten	Algemene bedrijfs-uitgangspunten / Kredietbeleid	4	Geen investering in bedrijven die betrokken zijn bij schending van de OESO Richtlijnen en uitgesloten activiteiten gedefinieerd.
Wapens	Kredietbeleid	3	Geen investering in producenten van controversiële wapens.
Giftige stoffen en gezondheid	Website SNS Reaal	2	Ondertekening UN PRI / UNEP FI / GC Ondersteuning Access to Medicine Index
Biodiversiteit	Fundamentele uitgangspunten beleggingsbeleid	2	Ondertekening UN PRI / UNEP FI / GC; Onthouden van zware vormen van milieuvervuiling
Belastingen en corruptie	Kredietbeleid	3	Geen investering in bedrijven die betrokken zijn bij schending van de OESO Richtlijnen.
Transparantie en verantwoording	Website SNS Reaal	2	Verslag Verantwoord Ondernemen op website volgt GRI Richtlijnen. Beleid op thema's en sectoren niet toegankelijk.
Sectorbeleid	Titel beleid	Score	Toelichting
Landbouw	Kredietbeleid	2	Geen financiering omstreden projecten in internationale landbouw. Verder geen criteria genoemd.
Dammen		3	Ondertekening Equator Principles
Visserij		1	Geen beleid.
Bosbouw	Kredietbeleid	2	Geen financiering omstreden projecten in internationale bosbouw. Verder geen criteria genoemd.
Mijnbouw	Kredietbeleid	2	Geen financiering omstreden projecten in de mijnbouw. Verder geen criteria genoemd.
Olie en gas	Kredietbeleid	2	Geen financiering omstreden projecten in de olie- en gasector. Verder geen criteria genoemd.
Maakindustrie	Kredietbeleid	3	Geen investering in bedrijven die betrokken zijn bij schending van de OESO Richtlijnen.

Themabeleid	Titel beleid	Score	Toelichting
Banken		1	Geen beleid.

Legenda:

1 = laagste score (geen beleid)

5 = hoogste score (best mogelijke beleid volgens deze methodologie)

n.a. = niet actief in deze sector en dus geen beleid verwacht

6.13 SNS Regio Bank

SNS Regio Bank en moederbedrijf SNS Reaal hebben de volgende collectieve beleidsverklaringen ondertekend:

- Carbon Disclosure Project
- Equator Principles
- UN Global Compact
- UN Principles for Responsible Investment

Tabel 15 Scores SNS Regio Bank

Themabeleid	Titel beleid	Score	Toelichting
Klimaatverandering	Website SNS Reaal	2	Beleid heeft alleen betrekking op de operationele uitstoot.
Mensenrechten	Algemene bedrijfs-uitgangspunten / Kredietbeleid	3	Bank onderschrijft Universele Verklaring; geen investering in bedrijven die actief zijn in landen waar mensenrechten systematisch geschonden worden
Arbeidsrechten	Algemene bedrijfs-uitgangspunten / Kredietbeleid	4	Geen investering in bedrijven die betrokken zijn bij schending van de OESO Richtlijnen en uitgesloten activiteiten gedefinieerd.
Wapens	Kredietbeleid	3	Geen investering in producenten van controversiële wapens.
Giftige stoffen en gezondheid	Website SNS Reaal	2	Ondertekening UN PRI / UNEP FI / GC Ondersteuning Access to Medicine Index
Biodiversiteit	Fundamentele uitgangspunten beleggingsbeleid	2	Ondertekening UN PRI / UNEP FI / GC; Onthouden van zware vormen van milieuvervuiling
Belastingen en corruptie	Kredietbeleid	3	Geen investering in bedrijven die betrokken zijn bij schending van de OESO Richtlijnen.
Transparantie en verantwoording	Website SNS Reaal	2	Verslag Verantwoord Ondernemen op website volgt GRI Richtlijnen. Beleid op thema's en sectoren niet toegankelijk.
Sectorbeleid	Titel beleid	Score	Toelichting
Landbouw	Kredietbeleid	2	Geen financiering omstreden projecten in internationale landbouw. Verder geen criteria genoemd.
Dammen		3	Ondertekening Equator Principles
Visserij		1	Geen beleid.
Bosbouw	Kredietbeleid	2	Geen financiering omstreden projecten in internationale bosbouw. Verder geen criteria genoemd.
Mijnbouw	Kredietbeleid	2	Geen financiering omstreden projecten in de mijnbouw. Verder geen criteria genoemd.
Olie en gas	Kredietbeleid	2	Geen financiering omstreden projecten in de olie- en gasector. Verder geen criteria genoemd.
Maakindustrie	Kredietbeleid	3	Geen investering in bedrijven die betrokken

Themabeleid	Titel beleid	Score	Toelichting
Banken		1	zijn bij schending van de OESO Richtlijnen. Geen beleid.

Legenda:

1 = laagste score (geen beleid)

5 = hoogste score (best mogelijke beleid volgens deze methodologie)

n.a. = niet actief in deze sector en dus geen beleid verwacht

6.14 Triodos Bank

Triodos Bank heeft geen collectieve beleidsverklaringen ondertekend.

Tabel 16 Scores Triodos Bank

Themabeleid	Titel beleid	Score	Toelichting
Klimaatverandering	Criteria voor financiering; Position paper nuclear power	5	Alleen duurzame energie, geen kernenergie.
Mensenrechten	Criteria voor financiering	5	Uitsluiting van bedrijven die bijdragen aan of profiteren van mensenrechtenschendingen en certificering internationale handelsketens (Fair Trade e.a.).
Arbeidsrechten	Criteria voor financiering	5	Toetsing aan de vier ILO fundamentele principes en rechten en certificering internationale handelsketens (Fair Trade e.a.).
Wapens	Criteria voor financiering	5	Uitsluiting van alle wapenproductie en -handel
Giftige stoffen en gezondheid	Criteria voor financiering	4	Productie of verkoop van stoffen die een bedreiging vormen voor mens en milieu uitgesloten. Geen investering in farmaceutische bedrijven, WHO-gedragscode geëist.
Biodiversiteit	Criteria voor financiering	5	Alleen projecten en initiatieven die duurzaamheid voorstaan op het gebied van natuur en milieu, GMO uitgesloten.
Belastingen en corruptie	Criteria voor financiering	5	Geen corruptie, voldoen aan wetgeving en gedragscodes en alleen investering in lokale bedrijven.
Transparantie en verantwoording	Jaarverslag 2007, triodos.nl, mijngeldgaatgoed.nl	5	Jaarverslag volgt GRI richtlijnen en beleidstukken zijn publiek toegankelijk. Klachtenprocedure voor derden. Website geeft overzicht van alle bedrijven waarin geïnvesteerd wordt.
Sectorbeleid	Titel beleid	Score	Toelichting
Landbouw	Criteria voor financiering	5	Alleen investering in gecertificeerde biologische landbouw. Uitsluiting bio-industrie en GMO's. Erkenning arbeidsrechten. Certificering internationale handelsketens (SKAL, Fair Trade e.a.).
Dammen		n.a.	
Visserij	Criteria voor financiering	5	Alleen investering in bedrijven die zich houden aan de criteria van de Marine Stewardship Council.
Bosbouw	Criteria voor financiering	5	Alleen investering in lokale bedrijven die zich houden aan de criteria van de Forest Stewardship Council.
Mijnbouw		n.a.	
Olie en gas		n.a.	

Themabeleid	Titel beleid	Score	Toelichting
Maakindustrie	Criteria voor financiering	5	Investeringscriteria op alle relevante terreinen voor bedrijven maakindustrie.
Banken	Beleggingscriteria	3	Alleen leningen aan banken die bijdragen aan meer duurzame samenleving, maar geen specifieke criteria voor banken.

Legenda:

1 = laagste score (geen beleid)

5 = hoogste score (best mogelijke beleid volgens deze methodologie)

n.a. = niet actief in deze sector en dus geen beleid verwacht

6.15 Overzicht van de resultaten

Tabel 17 geeft een overzicht van de scores toegekend aan de 12 geselecteerde banken (zie paragraaf 6.3 tot en met paragraaf 6.14 voor de motivaties).

Tabel 17 Overzicht van de scores van de 12 banken

	ABN AMRO Nederland	Aegon Bank	ASN Bank	DSB Bank	Fortis Bank Nederland	Friesland Bank	ING Bank	Rabobank	Robeco Direct	SNS Bank	SNS Regio Bank	Triodos Bank
Themabeleid												
Klimaat	2	3	5	2	2	3	2	4	4	2	2	5
Mensenrechten	3	3	5	n.a.	2	3	4	3	3	3	3	5
Arbeidsrechten	3	3	5	n.a.	2	3	4	4	4	4	4	5
Wapens	3	3	5	n.a.	3	5	2	4	4	3	3	5
Giftige stoffen en gezondheid	2	2	3	n.a.	2	3	2	2	2	2	2	4
Biodiversiteit	4	3	4	n.a.	2	2	4	2	2	2	2	5
Belastingen en corruptie	3	2	5	n.a.	2	4	3	3	3	3	3	5
Transparantie en verantwoording	3	3	5	1	3	1	2	4	4	2	2	5
Sectorbeleid												
Landbouw	2	1	5	n.a.	3	2	4	3	3	2	2	5
Dammen	3	1	5	n.a.	3	n.a.	3	3	3	3	3	n.a.
Visserij	1	1	5	n.a.	1	n.a.	1	3	3	1	1	5
Bosbouw	3	1	4	n.a.	1	n.a.	4	3	3	2	2	5
Mijnbouw	4	1	5	n.a.	2	n.a.	4	2	2	2	2	n.a.
Olie & gas	3	1	n.a.	n.a.	2	n.a.	4	2	2	2	2	n.a.
Maakindustrie	1	1	4	n.a.	2	4	3	2	2	3	3	5
Banken	1	1	5	1	1	2	1	1	1	1	1	3

Legenda:

1 = laagste score (geen beleid)

5 = hoogste score (best mogelijke beleid volgens deze methodologie)

n.a. = niet actief in deze sector en dus geen beleid verwacht

In de visie van de initiatiefnemers van de Eerlijke Bankwijzer moeten alle 12 banken een goed beleid ontwikkelen ten aanzien van alle 8 thema's en 8 sectoren, voor zover in Tabel 3 aangegeven. Een goed beleid op een of meerdere thema's of sectoren mag voor een bank op geen enkele wijze een argument zijn om op andere thema's of sectoren geen beleid of een slecht beleid te hebben. Om deze reden wordt in de Eerlijke Bankwijzer afgezien van de berekening van totaalscores of gemiddeldes voor de banken. Totaalscores verdoezelen de zwakke plekken die alle banken hebben: voor alle banken geldt dat zij voor sommige sectoren of thema's nog geen optimaal beleid ontwikkeld hebben.

Bovendien zou de berekening van totaalscores kunnen verleiden tot de conclusie dat de ene bank "eerlijker", "duurzamer" of "verantwoorder" is dan de andere. Een dergelijke conclusie valt echter uit alleen de vergelijking van het beleid van banken helemaal niet te trekken. Daarvoor moet ook naar de praktijk gekeken worden: waar stoppen banken hun geld in, hoe goed brengen ze hun beleid in de praktijk?

Door de Eerlijke Bankwijzer gebeurt dat nog niet, nu wordt uitsluitend de inhoud van het beleid vergeleken. In praktijkonderzoeken voor het Eerlijke Bankwijzer project zal daarom elke drie maanden aan de hand van praktijkvoorbeelden ingegaan worden op de investeringspraktijk van de onderzochte banken. Op den duur zal daardoor de vergelijking completer worden.

Bijlage 1 Bronverwijzingen

- 1 Joint Message from ABN AMRO, Fortis, RBS and Santander, Amsterdam, 11 oktober 2007.
- 2 The State of the Netherlands fully acquires Fortis Bank Nederland, Fortis Insurance Netherlands, Fortis Corporate Insurance and the Fortis share in ABN AMRO Holding, Persbericht Ministerie van Financiën, Den Haag, 3 oktober 2008; Fortis verklaring over transactie met de Nederlandse overheid, Persbericht Fortis, Brussel / Utrecht, 3 oktober 2008; Informatie over de nieuwe structuur van Fortis SA/NV en Fortis N.V., Persbericht Fortis, Brussel / Utrecht, 14 oktober 2008.
- 3 Two strong insurance companies and one strong bank, Persbericht Ministerie van Financiën, Den Haag, 21 november 2008.
- 4 Benoeming Transitieteam ABN AMRO en Fortis Bank Nederland, Persbericht ABN AMRO, Amsterdam, 19 februari 2009.
- 5 ABN AMRO Private Banking Global Factsheet, Amsterdam, 23 oktober 2008; ABN AMRO Group reports full year 2008 financial results, Persbericht ABN AMRO Holding, Amsterdam, 27 Maart 2009; Annual Report 2008, ABN AMRO Holding, Amsterdam, Maart 2009.
- 6 ABN AMRO Group reports full year 2008 financial results, Persbericht ABN AMRO Holding, Amsterdam, 27 Maart 2009.
- 7 Jaaroverzicht 2008, Aegon Groep, Den Haag, April 2009.
- 8 Form 20-F 2008, Aegon Groep, Den Haag, Maart 2009.
- 9 Jaaroverzicht 2008, Aegon Groep, Den Haag, April 2009.
- 10 Form 20-F 2008, Aegon Groep, Den Haag, Maart 2009.
- 11 Jaarverslag 2008, ASN Bank, Den Haag, April 2009.
- 12 Jaarverslag 2008, ASN Bank, Den Haag, April 2009.
- 13 Website DSB Bank (www.dsbbank.nl), Bezocht in april 2009.
- 14 Jaarverslag 2007, DSB Bank, Wognum, Juli 2008.
- 15 Jaarverslag 2007, DSB Bank, Wognum, Juli 2008.
- 16 Joint Message from ABN AMRO, Fortis, RBS and Santander, Amsterdam, 11 oktober 2007.
- 17 The State of the Netherlands fully acquires Fortis Bank Nederland, Fortis Insurance Netherlands, Fortis Corporate Insurance and the Fortis share in ABN AMRO Holding, Persbericht Ministerie van Financiën, Den Haag, 3 oktober 2008; Fortis verklaring over transactie met de Nederlandse overheid, Persbericht Fortis, Brussel / Utrecht, 3 oktober 2008; Informatie over de nieuwe structuur van Fortis SA/NV en Fortis N.V., Persbericht Fortis, Brussel / Utrecht, 14 oktober 2008.
- 18 Website ASR Nederland (www.asrnederland.nl), Bezocht in april 2009.
- 19 Two strong insurance companies and one strong bank, Persbericht Ministerie van Financiën, Den Haag, 21 november 2008.
- 20 Benoeming Transitieteam ABN AMRO en Fortis Bank Nederland, Persbericht ABN AMRO, Amsterdam, 19 februari 2009.

- 21 International Card Services (ICS), een dochteronderneming van Fortis Bank Nederland, is marktleider in de Benelux op het gebied van creditcards. ICS heeft licentie-overeenkomsten met de Amerikaanse bedrijven Vista en MasterCard.
- 22 Annual Review 2008, Fortis Bank Nederland (Holding) N.V., Utrecht, 23 maart 2009.
- 23 Annual Review 2008, Fortis Bank Nederland (Holding) N.V., Utrecht, 23 maart 2009.
- 24 Website Friesland Bank (www.frieslandbank.nl), Bezocht in april 2009.
- 25 Jaarverslag 2008, Friesland Bank, Leeuwarden, Mei 2009.
- 26 Friesland Bank is verantwoordelijk voor het beheer van de fondsen, maar het daadwerkelijke beheer is uitbesteed aan Optimix Vermogensbeheer.
- 27 Jaarverslag 2008, Friesland Bank Fondsen, Leeuwarden, April 2008.
- 28 Jaarverslag 2008, Friesland Bank, Leeuwarden, Mei 2009.
- 29 Jaarverslag 2008, ING Groep, Amsterdam, April 2009.
- 30 Jaarverslag 2008, ING Groep, Amsterdam, April 2009. Het genoemde bedrag aan bedrijfsobligaties is een geschatte 50% van het totale bedrag aan obligaties dat ING Groep op de balans heeft staan (€ 289,3 miljard).
- 31 Jaarverslag 2008, ING Groep, Amsterdam, April 2009.
- 32 Annual Report 2008, ING Bank, Amsterdam, April 2009.
- 33 Annual Report 2008, ING Bank, Amsterdam, April 2009.
- 34 Website Rabobank Groep (www.rabobank.com), Bezocht in april 2009.
- 35 Rabobank Groep heeft een deelneming van 39% in Eureko, de moedermaatschappij van de genoemde verzekeringsmaatschappijen.
- 36 Jaarbericht 2008, Rabobank Groep, Utrecht, Maart 2009.
- 37 Geconsolideerde jaarrekening 2008, Rabobank Groep, Utrecht, Maart 2009. Van de € 304 miljard op spaar- en betaalrekeningen komt € 7,5 miljard voor rekening van Robeco Direct (zie paragraaf 2.10).
- 38 Jaarbericht 2008, Rabobank Groep, Utrecht, Maart 2009.
- 39 Geconsolideerde jaarrekening 2008, Rabobank Groep, Utrecht, Maart 2009.
- 40 Annual Report 2008, Robeco Groep, Rotterdam, April 2009.
- 41 Annual report 2008, Robeco Direct, April 2009.
- 42 Jaarverslag 2008, SNS Reaal, Utrecht, Maart 2009; Jaarverslag 2008, ASN Bank, Den Haag, April 2009.
- 43 Jaarverslag 2008, SNS Reaal, Utrecht, Maart 2009.

- 44 Het beheerd vermogen van SNS Asset Management bedroeg € 22,9 miljard eind 2008, waarvan 18% (€ 4,1 miljard) voor externen en 34% (€ 7,8 miljard) voor de eigen beleggingsfondsen van SNS Bank en een deel van de fondsen van ASN Bank (Jaarverslag 2008, SNS Reaal, Utrecht, Maart 2009). Het fondsvermogen van de drie ASN beleggingsfondsen die door SNS Asset Management beheerd worden bedroeg eind 2008 € 409,7 miljoen (Jaarverslag 2008, ASN Bank, Den Haag, April 2008). Het fondsvermogen van de eigen SNS fondsen bedroeg dus € 7,4 miljard en het totaal vermogen door SNS Asset Management beheerd voor derden bedroeg € 11,5 miljard.
- 45 Cijfers exclusief ASN Bank. Jaarverslag 2008, SNS Reaal, Utrecht, Maart 2009; Jaarverslag 2008, ASN Bank, Den Haag, April 2009.
- 46 Cijfers exclusief ASN Bank. Jaarverslag 2008, SNS Reaal, Utrecht, Maart 2009; Jaarverslag 2008, ASN Bank, Den Haag, April 2009.
- 47 Jaarverslag 2008, Triodos Bank, Zeist, April 2009.
- 48 Jaarverslag 2008, Triodos Bank, Zeist, April 2009.
- 49 Jaarverslag 2008, Triodos Bank, Zeist, April 2009.
- 50 Climate Change 2007: The Physical Science Basis - Contribution of Working Group I to the Fourth Assessment Report of the Intergovernmental Panel on Climate Change, S. Solomon, D. Qin, M. Manning, Z. Chen, M. Marquis, K.B. Averyt, M.Tignor and H.L. Miller (eds.), Cambridge University Press, Maart 2007; Stern Review on the economics of climate change, Cambridge, 27 oktober 2006.
- 51 Stern Review on the economics of climate change, Cambridge, 27 oktober 2006.
- 52 Climate Change 2007: The Physical Science Basis - Working Group I Contribution to the Fourth Assessment Report of the Intergovernmental Panel on Climate Change, S. Solomon, D. Qin, M. Manning, Z. Chen, M. Marquis, K.B. Averyt, M.Tignor and H.L. Miller (eds.), Cambridge University Press, Maart 2007.
- 53 Climate Change 2007: Impacts, Adaptation and Vulnerability - Working Group II Contribution to the Intergovernmental Panel on Climate Change Fourth Assessment Report, IPCC, Genève, 13 april 2007; Stern Review on the economics of climate change, Cambridge, 27 oktober 2006.
- 54 Climate Change 2007: Mitigation of Climate Change - Working Group III Contribution to the Intergovernmental Panel on Climate Change Fourth Assessment Report - Summary for Policymakers, IPCC, Bangkok, 4 mei 2007.
- 55 CEO Climate Policy Recommendations to G8 Leaders, World Business Council for Sustainable Development & World Economic Forum, Genève, Juli 2008.
- 56 Voor een overzicht van verschillende nationale klimaatwetgevingen, zie: Framing Climate Risk in Portfolio Management, World Resources Institute & CERES, Washington, Mei 2005.
- 57 Website GHG Protocol (www.ghgprotocol.org), Bezocht in augustus 2008.
- 58 Website GHG Protocol (www.ghgprotocol.org), Bezocht in augustus 2008.
- 59 Website WWF Climate Savers (www.wwfus.org/climate/projects/climatesavers/companies.cfm), Bezocht in augustus 2008; Accounting for Business Greenhouse Gas Emissions, Janet Raganathan en Pankaj Bhatia, World Resource Institute, Washington, 2003.
- 60 Website United Nations Development Programme (www.undp.org/energy/engmdgtop7env.htm), Bezocht in augustus 2008.
- 61 Climate Solutions: WWF's vision for 2050, Karl Mallon, Greg Bourne and Richard Mott, WWF International, Gland, Mei 2007.

- 62 Environmentally sustainable transport. Futures, strategies and best practices. Guidelines for environmentally sustainable transport (EST) presented and endorsed at the international conference held from 4th to 6th October 2000 in Vienna, Austria., OECD
- 63 Website Carbon Disclosure Project (www.cdproject.net), Bezocht in augustus 2008.
- 64 Policy Recommendations for Renewable Energy, International Conference on Renewable Energy, Bonn, Juni 2004, p.18.
- 65 Assessment of policy instruments for reducing greenhouse gas emissions from buildings - Report for the UNEP-Sustainable Buildings and Construction Initiative, Sonja Koeppel en Diana Ürge-Vorsatz, Central European University, Boedapest, September 2007.
- 66 Investing In Sustainability - Progress and performance among the UK's listed house-builders – revisited, WWF UK en Insight Investment, September 2005.
- 67 Oxfam Briefing Paper 104: Adapting to climate change - What's needed in poor countries, and who should pay, Oxfam International, Oxford, 29 mei 2007.
- 68 Website Gold Standard (www.cdmgoldstandard.org), Bezocht in augustus 2008.
- 69 Universal Declaration of Human Rights, United Nations General Assembly resolution 217 A (III), United Nations, New York, 10 december 1948; International Covenant on Civil and Political Rights, United Nations General Assembly Resolution 2200A(XXI) UN Doc. A/6316 (1966), United Nations, New York, 16 december 1966; International Covenant on Economic, Social and Cultural Rights, United Nations General Assembly Resolution 2200A (XXI), U.N. Doc. A/6316 (1966), United Nations, New York, 16 december 1966.
- 70 Universal Declaration of Human Rights, United Nations General Assembly resolution 217 A (III), United Nations, New York, 10 december 1948.
- 71 The UN Human Rights Norms For Business: Towards Legal Accountability, Margaret Wachenfeld, Amnesty International, Londen, Januari 2004.
- 72 Human Rights, Banking Risks - Incorporating Human Rights Obligations in Bank Policies, BankTrack, Utrecht, Februari 2007.
- 73 Website UN Global Compact (www.unglobalcompact.org), Bezocht in augustus 2008.
- 74 Norms on the Responsibilities of Transnational Corporations and Other Business Enterprises with Regard to Human Rights, United Nations Sub-Commission on the Promotion and Protection of Human Rights resolution 2003/16 - UN Doc. E/CN.4/Sub.2/2003/12/Rev.2, United Nations, New York, Augustus 2003.
- 75 Website Amnesty International (www.amnesty.org), Bezocht in augustus 2008; Protect, Respect and Remedy: a Framework for Business and Human Rights - Report of the Special Representative of the Secretary-General on the issue of human rights and transnational corporations and other business enterprises (A/HRC/8/5), United Nations, New York, 7 april 2008.
- 76 Promotion and Protection of all Human Rights, Civil, Political, Economic, Social and Cultural Rights, including the Right to Development - Report of the Special Representative of the Secretary-General on the issue of human rights and transnational corporations and other business enterprises, Artikel 107, John Ruggie, Human Right Council, New York, 7 april 2008.
- 77 International Covenant of Economic, Social and Cultural Rights, Genève, 1966; The International Covenant of Civil and Political Rights, Genève, 1976, Artikel 1.
- 78 Working group of the Commission on Human Rights to elaborate a draft declaration in accordance with paragraph 5 of the General Assembly resolution 49/214 of 23 December 1994, Human Rights Council - Resolution 2006/2, Genève, 29 juni 2006; United Nations adopts Declaration on Rights of Indigenous Peoples, Press release United Nations, New York, 13 september 2007.

- 79 Working group of the Commission on Human Rights to elaborate a draft declaration in accordance with paragraph 5 of the General Assembly resolution 49/214 of 23 December 1994, Human Rights Council - Resolution 2006/2, Genève, 29 juni 2006.
- 80 Convention Concerning Indigenous and Tribal Peoples in Independent Countries, ILO Convention No. 169, Genève, 27 juni 1989, Artikels 13-15.
- 81 Report of the Second Meeting of the Ad Hoc, Open-Ended, Inter-Sessional Working Group on Artikel 8(j) and Related Provisions of the Convention on Biological Diversity, UNEP/CBD/WG8J/2/6/Add.1, Washington D.C., 27 november 2001.
- 82 Finding Common Ground: Indigenous Peoples and Their Association with the Mining Sector, IIED & MMSD, Londen, Januari 2004.
- 83 Vienna Declaration and Programme of Action, adopted by the World Conference on Human Rights, Vienna, 25 juni 1993, Part I, Paragraph 10.
- 84 Working group of the Commission on Human Rights to elaborate a draft declaration in accordance with paragraph 5 of the General Assembly resolution 49/214 of 23 December 1994, Human Rights Council - Resolution 2006/2, Genève, 29 juni 2006.
- 85 Development Without Conflict: The Business Case for Community Consent, Jonathan Sohn (ed.), World Resources Institute, Washington, Mei 2007.
- 86 Convention Concerning Indigenous and Tribal Peoples in Independent Countries, ILO Convention No. 169, Genève, 27 juni 1989, Artikel 7.1.
- 87 Norms on the Responsibilities of Transnational Corporations and Other Business Enterprises with Regard to Human Rights, United Nations Sub-Commission on the Promotion and Protection of Human Rights resolution 2003/16 - UN Doc. E/CN.4/Sub.2/2003/12/Rev.2, United Nations, New York, Augustus 2003, Paragraph 10.
- 88 Dams and Development: A New Framework for Decision-making - The Report of the World Commission on Dams, Earthscan Publications, Londen and Sterling, November 2000.
- 89 Strategies and Procedures on Socio-Cultural Issues as Related to the Environment, Inter-American Development Bank, Environment Committee, Washington D.C., Juni 1990.
- 90 UNDP and Indigenous Peoples: A Policy of Engagement, U.N. Development Programme, New York, Augustus 2001.
- 91 Convention Concerning Indigenous and Tribal Peoples in Independent Countries, ILO Convention No. 169, Genève, 27 juni 1989.
- 92 Operational Policy on Indigenous Peoples - Draft, Inter-American Development Bank, Washington D.C., September 2005.
- 93 Convention on the Rights of the Child - Adopted and opened for signature, ratification and accession by General Assembly resolution 44/25 of 20 November 1989, entry into force 2 September 1990, in accordance with article 49, United Nations, New York, September 1990.
- 94 Human Rights, Banking Risks - Incorporating Human Rights Obligations in Bank Policies, BankTrack, Utrecht, Februari 2007.
- 95 World Development Report 2005: A Better Investment Climate For Everyone, World Bank, Washington, September 2004.
- 96 Website United Nations Population Fund (www.unfpa.org), Bezocht in augustus 2008.

- 97 Een volledig overzicht is te vinden in de Ilolex database (www.ilo.org/ilolex/english/convdisp1.htm en www.ilo.org/ilolex/english/recdisp1.htm), Bezocht in augustus 2008.
- 98 Freedom of Association and Protection of the Right to Organize Convention, ILO Convention No. 87 (1948); Right to Organize and Collective Bargaining Convention, ILO Convention No. 98 (1949).
- 99 Forced Labour Convention, ILO Convention No. 29 (1930); Abolition of Forced Labour Convention, ILO Convention No. 105 (1957).
- 100 Minimum Age Convention, ILO Convention No. 138 (1973); Worst Forms of Child Labour Convention, ILO Convention No. 182 (1999).
- 101 Discrimination (Employment and Occupation) Convention, ILO Convention No. 111 (1958); Equal Remuneration Convention, ILO Convention No. 100 (1951).
- 102 Tripartiete Verklaring of Principles Concerning Multinational Enterprises and Social Policy - Fourth Edition, International Labour Organization (ILO), Genève, Maart 2006.
- 103 Tripartiete Verklaring of Principles Concerning Multinational Enterprises and Social Policy - Fourth Edition, International Labour Organization (ILO), Genève, Maart 2006, Artikels 16, 18, 20.
- 104 Tripartiete Verklaring of Principles Concerning Multinational Enterprises and Social Policy - Fourth Edition, International Labour Organization (ILO), Genève, Maart 2006, Artikel 22.
- 105 Tripartiete Verklaring of Principles Concerning Multinational Enterprises and Social Policy - Fourth Edition, International Labour Organization (ILO), Genève, Maart 2006, Artikels 25-27.
- 106 Tripartiete Verklaring of Principles Concerning Multinational Enterprises and Social Policy - Fourth Edition, International Labour Organization (ILO), Genève, Maart 2006, Artikels 30, 32.
- 107 Tripartiete Verklaring of Principles Concerning Multinational Enterprises and Social Policy - Fourth Edition, International Labour Organization (ILO), Genève, Maart 2006, Artikel 34.
- 108 Tripartiete Verklaring of Principles Concerning Multinational Enterprises and Social Policy - Fourth Edition, International Labour Organization (ILO), Genève, Maart 2006, Artikel 38.
- 109 Tripartiete Verklaring of Principles Concerning Multinational Enterprises and Social Policy - Fourth Edition, International Labour Organization (ILO), Genève, Maart 2006, Artikel 57.
- 110 Tripartiete Verklaring of Principles Concerning Multinational Enterprises and Social Policy - Fourth Edition, International Labour Organization (ILO), Genève, Maart 2006, Artikel 58.
- 111 Convention on the Rights of the Child - Adopted and opened for signature, ratification and accession by General Assembly resolution 44/25 of 20 November 1989, entry into force 2 September 1990, in accordance with article 49, United Nations, New York, September 1990.
- 112 Website UN Global Compact (www.unglobalcompact.org), Bezocht in augustus 2008.
- 113 Promotion and Protection of all Human Rights, Civil, Political, Economic, Social and Cultural Rights, including the Right to Development - Report of the Special Representative of the Secretary-General on the issue of human rights and transnational corporations and other business enterprises, John Ruggie, Human Right Council, New York, 7 april 2008.
- 114 International Finance Corporation's Performance Standards on Social & Environmental Sustainability, International Finance Corporation, Washington, 30 april 2006.
- 115 The OECD Guidelines for Multinational Enterprises - Revision 2000, OECD, Parijs, Juni 2000.
- 116 SIPRI Yearbook 2008: Armaments, Disarmament and International Security, SIPRI, Stockholm, Juni 2008.

- 117 Arms Without Borders - Why a Globalised Trade Needs Global Controls, Amnesty International, Iansa and Oxfam International, Londen/Oxford, Oktober 2006.
- 118 SIPRI Yearbook 2008, Armaments, Disarmament and International Security, SIPRI, Stockholm, Juni 2008.
- 119 Financing misery with public money - European Export Credit Agencies and the financing of arms trade, Marijn Peperkamp, Frank Slijper and Martin Broek, ENAAT Research Group, Amsterdam, Mei 2007.
- 120 Financing misery with public money - European Export Credit Agencies and the financing of arms trade, Marijn Peperkamp, Frank Slijper and Martin Broek, ENAAT Research Group, Amsterdam, Mei 2007.
- 121 International Trade Administration: National Export Strategy 2000, United States Trade Promotion Coordinating Committee, Washington, Maart 2000.
- 122 Financing misery with public money - European Export Credit Agencies and the financing of arms trade, Marijn Peperkamp, Frank Slijper and Martin Broek, ENAAT Research Group, Amsterdam, Mei 2007.
- 123 International Humanitarian Law in Brief, Website International Committee of the Red Cross (www.icrc.org), Bezoekt in augustus 2008.
- 124 Website Arms Control Association (www.armscontrol.org), Bezoekt in augustus 2008.
- 125 UN arms embargoes: an overview of the last ten years, Oxfam International, Oxford, 16 Maart 2006; Sanctions or restrictive measures in force (measures adopted in the framework of the CFSP), European Union - DG External Relations (ec.europa.eu/external_relations/cfsp/sanctions/measures.htm), Bezoekt in augustus 2008.
- 126 Overwhelming majority of world's governments vote to start work on an international Arms Trade Treaty, Press release Control Arms Campaign, Londen, 27 oktober 2006.
- 127 Compilation of Global Principles for Arms Transfers, Control Arms Campaign, Londen, 9 augustus 2006; Website Control Arms Campaign (www.controlarms.org), Bezoekt in augustus 2008.
- 128 20 Juli 2004 - Wet betreffende bepaalde vormen van collectief beheer van beleggingsportefeuilles, Federale Overheidsdienst Financiën, Brussel, 9 maart 2005; België bant investeringen in clustermunitie - Nieuwe Belgische wet is wereldprimeur, Persbericht Netwerk Vlaanderen, Brussel, 2 maart 2007.
- 129 Website Norwegian Ministry of Finance (www.regjeringen.no/en/dep/fin.html?id=216), Bezoekt in augustus 2008.
- 130 Beyond deaths and injuries: The ILO's role in promoting safe and healthy jobs, dr. Sameera Al-Tuwaijri et al., ILO, Genève, Juni 2008.
- 131 Website WWF International (www.panda.org), Bezoekt in augustus 2008.
- 132 Website Access to Medicine Index (www.atmindex.org), Bezoekt in augustus 2008.
- 133 Website ILO SafeWork (www.ilo.org/public/english/protection/safework/standard.htm), Bezoekt in augustus 2008.
- 134 Beyond deaths and injuries: The ILO's role in promoting safe and healthy jobs, dr. Sameera Al-Tuwaijri et al., ILO, Genève, Juni 2008.
- 135 Convention on the Prohibition of the Development, Production, Stockpiling and Use of Chemical Weapons and on their Destruction, Londen, April 1972; Website Biological and Toxin Weapons Convention (www.opbw.org), Bezoekt in augustus 2008.
- 136 Montreal Protocol on Substances that Deplete the Ozone Layer, and adjustments and amendments, Ozone Secretariat UNEP, Nairobi, Mei 2000.

- 137 Stockholm Convention on Persistent Organic Pollutants, Stockholm, 23 mei 2001.
- 138 Stockholm Convention: "New POPs" - Screening Additional POPs Candidates, WWF, Gland, April 2005.
- 139 WHO Recommended Classification of Pesticides by Hazard and Guidelines to Classification 2004, International Programme on Chemical Safety, WHO, Genève, Juni 2006; Website International Programme on Chemical Safety (www.who.int/ipcs/en/), Bezocht in augustus 2008.
- 140 Website GHS (www.unece.org/trans/danger/publi/ghs/ghs_welcome_e.html), Bezocht in augustus 2008.
- 141 Website SAICM (www.chem.unep.ch/saicm/), Bezocht in augustus 2008.
- 142 Website REACH (ec.europa.eu/environment/chemicals/reach/reach_intro.htm) en website ECHA (echa.europa.eu/home_nl.asp), Bezocht in augustus 2008.
- 143 Website OECD (http://www.oecd.org/document/28/0,3343,en_2649_34889_2397532_1_1_1_1,00.html), Bezocht in maart 2009.
- 144 Website Basel Convention (www.basel.int), Bezocht in augustus 2008.
- 145 Website Rotterdam Convention (www.pic.int), Bezocht in augustus 2008.
- 146 Website Access to Medicine Index (www.atmindex.org), Bezocht in augustus 2008.
- 147 Website Wemos (www.wemos.nl), Bezocht in september 2008; Website International Baby Food Action Network (www.ibfan.org), Bezocht in september 2008.
- 148 Millennium Ecosystem Assessment - Ecosystems and Human Well-being: Synthesis, Island Press, Washington DC, December 2005.
- 149 Website Millennium Ecosystem Assessment (www.millenniumassessment.org), Bezocht in augustus 2008.
- 150 UN Convention on Biological Diversity, Rio de Janeiro, Juni 1992, Artikel 14.1(a).
- 151 Decisions Adopted By The Conference Of The Parties To The Convention On Biological Diversity At Its Sixth Meeting, Den Haag, 7-19 april 2002.
- 152 UN Convention on Biological Diversity, Rio de Janeiro, Juni 1992, Artikel 8(a), 8(d).
- 153 United Nations Convention on the Law of the Sea, United Nations, New York, 10 december 1982.
- 154 Council Directive of 21 Mei 1992 on the conservation of habitats and of wild fauna and flora (92/43/EEC), European Commission, Brussel, 21 mei 1992.
- 155 Convention Concerning the Protection of the World Cultural and Natural Heritage, UNESCO, Parijs, November 1972.
- 156 Convention on Wetlands of International Importance especially as Waterfowl Habitat, Ramsar, Iran, 2 Februari 1971, as amended by the Protocol of 3 December 1982 and the Amendments of 28 May 1987, Unesco, Parijs, 13 juli 1994.
- 157 Convention on the Conservation of Migratory Species of Wild Animals, Unesco, Bonn, Juni 1979.
- 158 Onder andere: International Convention for the Regulation of Whaling (1946); Agreement on the Conservation of Polar Bears (1973); North Pacific Fur Seal Convention (1911); Convention for the Conservation of Antarctic Seals (1972); Inter-American Convention for the Conservation of Sea Turtles (1996); Website CITES (www.cites.org), Bezocht in augustus 2008.

- 159 UN Convention on Biological Diversity, Rio de Janeiro, Juni 1992.
- 160 United Nations Convention on the Law of the Sea, United Nations, New York, 10 december 1982, Artikel 196.
- 161 UN Convention on Biological Diversity, Rio de Janeiro, Juni 1992.
- 162 Cartagena Protocol on Biosafety to the Convention on Biological Diversity, Cartagena, Januari 2000.
- 163 UN Convention on Biological Diversity, Rio de Janeiro, Juni 1992, Artikel 15(5).
- 164 Website Business and Biodiversity (www.businessandbiodiversity.org), Bezocht in augustus 2008; Website Wildlife Trusts (www.wildlifetrusts.org), Bezocht in augustus 2008.
- 165 Biodiversity, the next challenge for financial institutions?, Ivo Mulder, IUCN, Gland, Juni 2007.
- 166 Death and taxes: the true toll of tax dodging, Christian Aid, Londen, Mei 2008.
- 167 The social irresponsibility of corporate tax avoidance: Taking CSR to the bottom line”, John Christensen en Richard Murphy, Development, 47 (3), 2004, p. 37-44; Closing the floodgates: collecting tax to pay for development - Report commissioned by the Norwegian Ministry of Foreign Affairs, Tax Justice Network, Londen, Februari 2007.
- 168 Death and taxes: the true toll of tax dodging, Christian Aid, Londen, Mei 2008.
- 169 Website Transparency International (www.transparency.org), Bezocht in augustus 2008.
- 170 Website Transparency International (www.transparency.org), Bezocht in augustus 2008.
- 171 Harmful tax competition: An emerging global issue, Organisation for Economic Co-operation and Development, Paris, Januari 1998, p. 21-23.
- 172 Website OECD Harmful Tax Practices project (www.oecd.org/department/0,3355,en_2649_33745_1_1_1_1_1,00.html), Bezocht in augustus 2008.
- 173 The OECD's Project On Harmful Tax Practices: 2006 Update On Progress In Member Countries, OECD, Parijs, September 2006.
- 174 Conclusies van de Raad (ECOFIN) van 1 december 1997 inzake het belastingbeleid (98/C2/01), Publicatieblad van de Europese Gemeenschappen, Brussel, 6 januari 1998.
- 175 Website European Union - Taxation and Customs Union (ec.europa.eu/taxation_customs/taxation/company_tax/harmful_tax_practices/index_en.htm), Bezocht in augustus 2008.
- 176 The OECD Guidelines for Multinational Enterprises - revision 2000, Organisation for Economic Co-operation and Development, Parijs, Juni 2000; Website National Contact Punt OESO Richtlijnen (www.oesorichtlijnen.nl), Bezocht in augustus 2008.
- 177 A Code of Conduct on Taxation, Richard Murphy, Association for Accountancy and Business Affairs & Tax Justice Network UK, Londen, Oktober 2007.
- 178 Responsible Tax, Henderson Global Investors, Londen, Oktober 2005.
- 179 Factsheet EITI, Londen, August 2005; Website EITI (www.eitransparency.org), Bezocht in augustus 2008.
- 180 Website Publish What You Pay (www.publishwhatyoupay.org), Bezocht in augustus 2008.

- 181 Policy on Social and Environmental Sustainability, International Finance Corporation, Washington, April 2006, p. 4.
- 182 Energy Operations Policy, European Bank for Reconstruction and Development, Londen, Juli 2006, p. 14.
- 183 International Accounting Standard 14 Segment Reporting - 2005 Update - Submission to the International Accounting Standards Board, Global Witness, Londen, 2005.
- 184 IASB issues convergence standard on segment reporting, Persbericht International Accounting Standards Board, Londen, 30 november 2006.
- 185 Performance Indicator EC1, Website Global Reporting Initiative (www.globalreporting.org), Bezocht in augustus 2008.
- 186 Website OECD - Anti-Bribery Convention (www.oecd.org/departement/0,3355,en_2649_34859_1_1_1_1_1,00.html), Bezocht in augustus 2008.
- 187 Website UN Global Compact (www.unglobalcompact.org), Bezocht in augustus 2008.
- 188 The OECD Guidelines for Multinational Enterprises - revision 2000, Organisation for Economic Co-operation and Development, Parijs, Juni 2000; Website National Contact Punt OESO Richtlijnen (www.oesorichtlijnen.nl), Bezocht in augustus 2008.
- 189 Website Wolfsberg Group (www.wolfsberg-principles.com), Bezocht in september 2008.
- 190 Universal Declaration of Human Rights, General Assembly of the United Nations, resolution 217 A (III), 10 december 1948.
- 191 Rio Declaration on Environment and Development, Report of the United Nations Conference on Environment and Development, A/Conf.151/26 (Vol.I), Annex I, 3-14 juni 1992.
- 192 Aarhus Convention on Access to Information, Public Participation in Decision-making and Access to Justice in Environmental Matters, Doc. ECE-CEP-43, Aarhus, 25 juni 1998.
- 193 The OECD Guidelines for Multinational Enterprises, Revision 2000, OECD, Paris, 6 oktober 2000.
- 194 Website Global Reporting Initiative (www.globalreporting.org), Bezocht in augustus 2008.
- 195 Financial Services Sector Supplement: Social Performance, GRI, Amsterdam, 12 november 2002; Financial Services Sector Supplement: Environmental Performance, GRI, Amsterdam, Maart 2005.
- 196 UNEP FI / GRI working group releases the GRI Financial Services Sector Supplement for a 3 month public comment phase, Persbericht GRI, Amsterdam, 16 oktober 2007.
- 197 Revised Version of the GRI Financial Services Sector Supplement, Draft Version to Comment, UNEP & GRI, Amsterdam, Oktober 2007.
- 198 IFC: Transparency and Disclosure, IFC, Washington D.C., October 2001; Website IFC (www.ifc.org/disclosure), Bezocht in augustus 2008; Website InfoShop (web.worldbank.org), Bezocht in augustus 2008.
- 199 Revised Version of the GRI Financial Services Sector Supplement, Draft Version to Comment, UNEP & GRI, Amsterdam, Oktober 2007.
- 200 Website AccountAbility (www.accountability21.net), Bezocht in augustus 2008.
- 201 The do's and don'ts of sustainable banking, BankTrack, Utrecht, 28 november 2006.

- 202 Zie bijvoorbeeld het Office of the Compliance Advisor Ombudsman of the IFC and MIGA (www.cao-ombudsman.org), het Independent Recourse Mechanism of the EBRD (www.ebrd.com/about/integrity/irm/) en de Examiners for Environmental Guidelines of JBIC (www.jbic.go.jp/english/enviro/examiner/), Bezocht in augustus 2008.
- 203 Promotion and Protection of all Human Rights, Civil, Political, Economic, Social and Cultural Rights, including the Right to Development - Report of the Special Representative of the Secretary-General on the issue of human rights and transnational corporations and other business enterprises, Artikel 107, John Ruggie, Human Right Council, New York, 7 april 2008.
- 204 Agriculture, P.Smith e.a., in: Climate Change 2007: Mitigation - Contribution of Working Group III to the Fourth Assessment Report of the Intergovernmental Panel on Climate Change, B. Metz e.a., Cambridge University Press, Cambridge / New York, Augustus 2007.
- 205 PEAT-CO2 - Assessment of CO2 emissions from drained peatlands in SE Asia, Aljosja Hooijer et al., Delft Hydraulics, Delft, 7 december 2006.
- 206 Website Oxfam International (www.oxfam.org.uk), Bezocht in september 2008.
- 207 Website Rainforest Alliance (www.rainforest-alliance.org), Bezocht in augustus 2008; Website One World Standards (www.oneworldstandards.com), Bezocht in augustus 2008.
- 208 Website FLO (www.fairtrade.net), Bezocht in augustus 2008.
- 209 Website ISEAL Alliance (www.isealalliance.org), Bezocht in september 2008.
- 210 Website Sustainable Food Laboratory (www.sustainablefoodlab.org), Bezocht in augustus 2008.
- 211 A Note on Rising Food Prices - Policy Research Working Paper 4682, Donald Mitchell, World Bank, Washington, Juli 2008.
- 212 Food Prices: media lines, Q&A, facts and case studies, Oxfam International, Oxford, April 2008.
- 213 The OECD Guidelines for Multinational Enterprises - revision 2000, Organisation for Economic Co-operation and Development, Parijs, Juni 2000
- 214 Website GRAIN (www.grain.org), Bezocht in augustus 2008.
- 215 Tripartiete Verklaring of Principles Concerning Multinational Enterprises and Social Policy - Fourth Edition, International Labour Organization (ILO), Genève, Maart 2006.
- 216 Livestock's Long Shadow - Environmental Issues and Options, Henning Steinfeld e.a., Food and Agriculture Organization, Rome, November 2006.
- 217 The Basel Criteria for Responsible Soy Production, ProForest, Oxford, Augustus 2004.
- 218 Website Roundtable on Sustainable Palm Oil (www.rspo.org), Bezocht in augustus 2008.
- 219 Website École Polytechnique Fédérale de Lausanne (cgse.epfl.ch), Bezocht in augustus 2008.
- 220 Website Utz Certified (www.utzcertified.org), Bezocht in augustus 2008; Website Max Havelaar (www.maxhavelaar.ch), Bezocht in augustus 2008.
- 221 Website BCI (www.bettercotton.org), Bezocht in augustus 2008.
- 222 Dams and Development: A New Framework for Decision-making - The Report of the World Commission on Dams, Earthscan Publications, Londen en Sterling, November 2000.

- 223 Why Hydropower is Not Clean Energy, Philip M. Fearnside (National Institute for Research in the Amazon), Scitizen, 9 januari 2007.
- 224 Citizen's Guide to the World Commission on Dams, International Rivers Network, Berkeley, 2002; To Dam or not to Dam?: Five years on from the World Commission on Dams, WWF Global Freshwater Programme, Zeist, November 2005.
- 225 Dams and Development: A New Framework for Decision-making - The Report of the World Commission on Dams, Earthscan Publications, Londen en Sterling, November 2000.
- 226 Dams and Development: A New Framework for Decision-making - The Report of the World Commission on Dams, Earthscan Publications, Londen en Sterling, November 2000.
- 227 Dams and Development: A New Framework for Decision-making - The Report of the World Commission on Dams, Earthscan Publications, Londen en Sterling, November 2000.
- 228 Estimating overcapacity in the global fishing fleet, Gareth Porter, WWF, Gland, 1998; Towards Sustainable Fishing, WTO, Genève, November 2007.
- 229 The state of World Fisheries and Aquaculture 2006, Food and Agriculture Organization of the United Nations, Rome, Februari 2007.
- 230 Visserij in de Noordzee - Samen sterk voor een zee vol vis(sers), Kustwerkgroep van Natuurpunt, Oostende, 2008.
- 231 Impacts of Biodiversity Loss on Ocean Ecosystem Services, Boris Worm et al., Science Magazine Vol. 314. no. 5800, 3 november 2006, pp. 787 - 790.
- 232 United Nations Convention on the Law of the Sea, United Nations, New York, 10 december 1982, Artikels 118-119.
- 233 Agreement for the Implementation of the Provisions of the United Nations Convention on the Law of the Sea of 10 December 1982 relating to the Conservation and Management of Straddling Fish Stocks and Highly Migratory Fish Stocks, United Nations, New York, 8 september 1995, Artikel 5(a).
- 234 Code of Conduct for Responsible Fisheries, UN Food and Agriculture Organization, Rome, 1995, Artikel 7.2.1.
- 235 Guidelines For The Ecolabelling Of Fish And Fishery Products From Marine Capture Fisheries, UN Food and Agriculture Organization, Rome, November 2005.
- 236 Website Marine Stewardschip Council (eng.msc.org), Bezocht in augustus 2008; Reaching new heights: Global market for MSC labelled products close to \$1 billion, Persbericht MSC, Londen, 30 juli 2008.
- 237 Agreement for the Implementation of the Provisions of the United Nations Convention on the Law of the Sea of 10 December 1982 relating to the Conservation and Management of Straddling Fish Stocks and Highly Migratory Fish Stocks, United Nations, New York, 8 september 1995, Artikel 5(d)-(e).
- 238 Code of Conduct for Responsible Fisheries, UN Food and Agriculture Organization, Rome, 1995, Artikel 6.2.
- 239 Policy Proposals and Operational Guidance for Ecosystem-Based Management of Marine Capture Fisheries, T. Ward, T. Tarte, E. Hegerl & K. Short, WWF International, Gland, 2002; Implementation of Ecosystem-based Management in Marine Capture Fisheries - Case Studies from WWF's Marine Ecoregions, Chris Grieve and Katherine Short, WWF International, Gland, Maart 2007.
- 240 Agreement for the Implementation of the Provisions of the United Nations Convention on the Law of the Sea of 10 December 1982 relating to the Conservation and Management of Straddling Fish Stocks and Highly Migratory Fish Stocks, United Nations, New York, 8 september 1995, Artikel 5(h); FAO Fisheries Code, Artikel 6.3.

- 241 Code of Conduct for Responsible Fisheries, UN Food and Agriculture Organization, Rome, 1995, Artikel 7.6.10.
- 242 Code of Conduct for Responsible Fisheries, UN Food and Agriculture Organization, Rome, 1995, Artikel 7.2.1.
- 243 Towards Sustainable Fishing, WTO, Genève, November 2007.
- 244 Straddling Stocks Agreement, Artikel 5(h); FAO Fisheries Code, Artikels 6.3, 7.1.8.
- 245 Straddling Stocks Agreement, Artikel 5(h); FAO Fisheries Code, Artikels 6.3, 7.1.8.
- 246 Code of Conduct for Responsible Fisheries, UN Food and Agriculture Organization, Rome, 1995, Artikel 6.6.
- 247 Code of Conduct for Responsible Fisheries, UN Food and Agriculture Organization, Rome, 1995, Artikel 7.6.4.
- 248 Code of Conduct for Responsible Fisheries, UN Food and Agriculture Organization, Rome, 1995, Artikel 8.4.2.
- 249 UN General Assembly Resolution Nos. 44-225, 45-197, and 46-215; ICCAT Recommendation by ICCAT Relating to Mediterranean Swordfish, ICCAT Rec. 03-04 (Nov. 2003) (banning all uses of driftnets in the Mediterranean Sea); European Union Ban on Driftnets in Mediterranean and Baltic Seas.
- 250 International Commission for the Conservation of Atlantic Tunas (ICCAT), Recommendation by ICCAT Concerning the Conservation of Sharks Caught in Association with Fisheries Managed by ICCAT (Oct. 2004); Inter-American Tropical Tuna Commission, Resolution on the Conservation of Sharks Caught in Association with Fisheries in the Eastern Pacific Ocean, Res. C-05-03, 24 juni 2005.
- 251 Fish Dish - Exposing the unacceptable face of seafood, WWF International - Global Marine Programme, Gland, September 2006.
- 252 International Plan Of Action For Reducing Incidental Catch Of Seabirds In Longline Fisheries, UN Food and Agriculture Organization, Rome, 1999.
- 253 Implementation of the International Plan of Action to Deter, Prevent and Eliminate Illegal, Unreported and Unregulated Fishing, UN Food and Agriculture Organization, Rome, 2002.
- 254 The Changing Nature of High Seas Fishing: How Flags of Convenience Provide Cover for Illegal, Unreported and Unregulated Fishing, M. Gianni & W. Simpson, UN Food and Agriculture Organization, Rome, 2005.
- 255 Code of Conduct for Responsible Fisheries, UN Food and Agriculture Organization, Rome, 1995, Artikel 7.6.9.
- 256 FAO-CITES agreement promotes sustainable fish trade, UN Food and Agriculture Organization, Genève/Rome, 3 oktober 2006.
- 257 Code of Conduct for Responsible Fisheries, UN Food and Agriculture Organization, Rome, 1995, Artikel 9.
- 258 Agreement for the Implementation of the Provisions of the United Nations Convention on the Law of the Sea of 10 December 1982 relating to the Conservation and Management of Straddling Fish Stocks and Highly Migratory Fish Stocks, United Nations, New York, 8 september 1995, Artikel 6; FAO Fisheries Code, Artikel 7.5.
- 259 Countries welcome new guidelines on shrimp farming, UN Food and Agriculture Organization, Rome, 11 september 2006.
- 260 Website Global Aquaculture Alliance (www.gaalliance.org), Bezocht in september 2008.

- 261 State of the World's Forests 2007, Food and Agriculture Organisation, Rome, April 2007.
- 262 Websites USAID (www.usaid.gov) en World Bank (www.worldbank.org), Bezocht in augustus 2008.
- 263 At Loggerheads? Agricultural Expansion, Poverty Reduction, and Environment in the Tropical Forests, Kenneth M. Chomitz (ed.), World Bank, Washington, Oktober 2006.
- 264 Tropical Deforestation and Climate Change, Paulo Moutinho & Stephan Schwartzman (ed.), Instituto de Pesquisa Ambiental da Amazônia & Environmental Defense, Belém / Washington, December 2005.
- 265 Pulping the South: Industrial Tree Plantations in the World Paper Economy, Ricardo Carrere and Larry Lohmann, World Rainforest Movement, Zed Books, Londen / New Jersey, 1996.
- 266 Website USAID (www.usaid.gov), Bezocht in augustus 2008.
- 267 Forest Law Enforcement, Governance and Trade (FLEGT) - Proposal For An EU Action Plan, COM (2003) 251 final, European Commission, Brussel, 21 mei 2003.
- 268 Website WWF International (www.panda.org), Bezocht in augustus 2008.
- 269 Stern Review on the economics of climate change, Cambridge, 27 oktober 2006.
- 270 Forests in Post-Conflict Democratic Republic of Congo - Analysis of a Priority Agenda, Debroux, L., Hart, T., Kaimowitz, D., Karsenty, A. and Topa, G. (Eds.), A joint report by teams of the World Bank, Center for International Forestry Research (CIFOR) and others, Jakarta, Februari 2007.
- 271 Investigation Report - Cambodia: Forest Concession Management and Control Pilot Project (Credit No. 3365-KH and Trust Fund. 26419-JPN), Inspection panel of the World Bank, Washington, 30 maart 2006.
- 272 Website WorldBank (web.worldbank.org), Bezocht in augustus 2008.
- 273 Forest Law Enforcement, Governance and Trade (FLEGT) - Proposal For An EU Action Plan, COM (2003) 251 final, European Commission, Brussel, 21 mei 2003.
- 274 Footprints in the forest, FERN, Moreton in Marsh, Februari 2004.
- 275 Website FSC (www.fsc.org), Bezocht in augustus 2008.
- 276 Website FSC Plantations Review (www.fsc.org/plantations/), Bezocht in augustus 2008.
- 277 High Conservation Value Forests: The concept in theory and practice, WWF International, Gland, Februari 2007.
- 278 Website HCV Resource Network (www.hcvnetwork.org), Bezocht in augustus 2008.
- 279 Working group of the Commission on Human Rights to elaborate a draft declaration in accordance with paragraph 5 of the General Assembly resolution 49/214 of 23 December 1994, Human Rights Council - Resolution 2006/2, Genève, 29 juni 2006.
- 280 WWF Guidelines for Investment in Operations that Impact Forests, WWF, Gland, September 2003.
- 281 Manhattan Pulls Out After \$60 Million Tambogrande Loss, Business News America, Februari 2005.
- 282 Website of the Framework for Responsible Mining (www.frameworkforresponsiblemining.org), Bezocht in augustus 2008.

- 283 Website UNEP, Bezocht in augustus 2008; APELL for Mining: Guidance for the Mining Industry in Raising Awareness and Preparedness at the Local Level, UNEP Technical Report No.41, Parijs, Mei 2001; Good Practice in Emergency Preparedness and Response, A. Emery, ICMM & UNEP, Londen, September 2005; Striking A Better Balance, World Bank Extractive Industries Review, Volume 1, Washington D.C., December 2003; Finance, Mining & Sustainability: Exploring Sound Investment Decision Processes, UNEP, Parijs, 2002.
- 284 Website International Maritime Organisation (www.imo.org), Bezocht in augustus 2008.
- 285 Striking A Better Balance, World Bank Extractive Industries Review, Volume 1, Washington D.C., December 2003.
- 286 Factsheet EITI, Londen, August 2005; Website EITI (www.eitransparency.org), Bezocht in augustus 2008.
- 287 Website Publish What You Pay (www.publishwhatyoupay.org), Bezocht in augustus 2008.
- 288 Website Association for Responsible Mining (www.communitymining.org), Bezocht in augustus 2008.
- 289 International Law On Investment: The Minimum Standard Of Treatment (MST), Center For International Environmental Law, Washington, Augustus 2003.
- 290 General Assembly resolution 3281 (XXIX) on "Charter of Economic Rights and Duties of States", United Nations, New York, 12 december 1974.
- 291 General Assembly resolution 1803 (XVII) on "Permanent Sovereignty over Natural Resources", United Nations, New York, 14 december 1962.
- 292 General Assembly resolution 2158 (XXI) on "Permanent Sovereignty over Natural Resources", United Nations, New York, 25 november 1966.
- 293 Striking A Better Balance: The Extractive Industries Review, World Bank, Washington, 2003.
- 294 Tripartiete Verklaring of Principles Concerning Multinational Enterprises and Social Policy - Fourth Edition, International Labour Organization (ILO), Genève, Maart 2006.
- 295 Website Kimberley Process (www.kimberleyprocess.com), Bezocht in augustus 2008.
- 296 Website Council for Responsible Jewellery Practices (www.responsiblejewellery.com), Bezocht in augustus 2008.
- 297 Website Madison Dialogue (www.madisondialogue.org), Bezocht in augustus 2008.
- 298 Website Roundtable on Sustainable Platinum Group Metals (www.sustainable-platinum.org), Bezocht in augustus 2008.
- 299 Manhattan Pulls Out After \$60 Million Tambogrande Loss, Business News America, Februari 2005.
- 300 Website International Maritime Organisation (www.imo.org), Bezocht in augustus 2008.
- 301 Convention for the Protection of the Marine Environment of the North-East Atlantic (the "OSPAR Convention"), Parijs, 22 september 1992.
- 302 Global Gas Flaring Reduction - A Public-Private Partnership, Report Number 4, World Bank Group, Washington D.C., Mei 2004; Website World Bank (www.worldbank.org), Bezocht in augustus 2008.
- 303 OSPAR Decision 98/3 on the Disposal of Disused Offshore Installations, Ministerial Meeting of the OSPAR Commission, Sintra, 22-23 juli 1998.

- 304 Factsheet EITI, Londen, August 2005; Website EITI (www.eitransparency.org), Bezocht in augustus 2008.
- 305 Website Publish What You Pay (www.publishwhatyoupay.org), Bezocht in augustus 2008.
- 306 Guidelines for Minimising Acoustic Disturbance to Marine Mammals from Seismic Surveys, Joint Nature Conservation Committee, Aberdeen, April 2004; Website JNCC (www.jncc.gov.uk), Bezocht in augustus 2008.
- 307 International Law On Investment: The Minimum Standard Of Treatment (MST), Center For International Environmental Law, Washington, Augustus 2003.
- 308 General Assembly resolution 3281 (XXIX) on "Charter of Economic Rights and Duties of States", United Nations, New York, 12 december 1974.
- 309 General Assembly resolution 1803 (XVII) on "Permanent Sovereignty over Natural Resources", United Nations, New York, 14 december 1962.
- 310 General Assembly resolution 2158 (XXI) on "Permanent Sovereignty over Natural Resources", United Nations, New York, 25 november 1966.
- 311 Striking A Better Balance: The Extractive Industries Review, World Bank, Washington, 2003.
- 312 Concurrentiepositie Nederlandse Maakindustrie, Ruud Dorenbos, Omer Sheikh en Peter Risseeuw, SEO Economisch Onderzoek, Amsterdam, Mei 2008.
- 313 Global Employment Trends, International Labour Organisation (ILO), Genève, Januari 2008.
- 314 Concurrentiepositie Nederlandse Maakindustrie, Ruud Dorenbos, Omer Sheikh en Peter Risseeuw, SEO Economisch Onderzoek, Amsterdam, Mei 2008.
- 315 Freedom of Association and Protection of the Right to Organize Convention, ILO Convention No. 87 (1948); Right to Organize and Collective Bargaining Convention, ILO Convention No. 98 (1949).
- 316 Forced Labour Convention, ILO Convention No. 29 (1930); Abolition of Forced Labour Convention, ILO Convention No. 105 (1957).
- 317 Minimum Age Convention, ILO Convention No. 138 (1973); Worst Forms of Child Labour Convention, ILO Convention No. 182 (1999).
- 318 Discrimination (Employment and Occupation) Convention, ILO Convention No. 111 (1958); Equal Remuneration Convention, ILO Convention No. 100 (1951).
- 319 Tripartiete Verklaring of Principles Concerning Multinational Enterprises and Social Policy - Fourth Edition, International Labour Organization (ILO), Genève, Maart 2006.
- 320 Green Outsourcing: Companies Demanding More Environmentally Sound Suppliers, Anne Moore Odell SocialFunds.com, 30 augustus 2007.
- 321 Website Social Accountability International (www.sa-intl.org), Bezocht in augustus 2008.
- 322 FTSE4Good Index Criteria - Supply Chain Labour Standards, FTSE Group, Londen, November 2004.
- 323 Toys of Misery 2004, National Labor Committee en China Labor Watch, New York, Februari 2004.
- 324 Website Responsible Care (www.responsiblecare.org), Bezocht in augustus 2008.
- 325 Website Electronic Industry Citizenship Coalition (www.eicc.info), Bezocht in augustus 2008.

- 326 Website Greenpeace International (www.greenpeace.org/international/campaigns/toxics/electronics/how-the-companies-line-up), Bezocht in augustus 2008.
- 327 Website UNEP Finance Initiative (www.unepfi.org), Bezocht in september 2008.
- 328 Mind the Gap - Benchmarking the credit policies of major international banks, BankTrack, Utrecht, December 2007.
- 329 Website UN Principles for Responsible Investment (www.unpri.org), Bezocht in september 2008.
- 330 Rapid Growth In Responsible Investment Despite Credit Crisis, Persbericht Principles for Responsible Investment, New York, 7 augustus 2008.
- 331 Leading Banks Announce Adoption of Equator Principles, Press release, Washington, 4 juni 2003.
- 332 Website Equator Principles (www.equator-principles.com), Bezocht in september 2008.
- 333 The "Equator Principles" - A financial industry benchmark for determining, assessing and managing social & environmental risk in project financing, Equator Principles banks, Washington, Juli 2006.
- 334 Website Financial Action Task Force (www.fatf-gafi.org), Bezocht in september 2008.
- 335 Richtlijn 2005/60/EG van het Europees Parlement en de Raad van 26 oktober 2005 tot voorkoming van het gebruik van het financiële stelsel voor het witwassen van geld en de financiering van terrorisme, Publicatieblad van de Europese Unie, Brussel, 25 november 2005.
- 336 Website Wolfsberg Group (www.wolfsberg-principles.com), Bezocht in september 2008.
- 337 The Collevocchio Declaration on Financial Institutions and Sustainability, Various NGOs, Davos, 27 Januari 2003; Pressure Groups Target the Private Banks Behind Corporate Misdeeds, Persbericht verschillende NGO's, Davos, 27 januari 2003.
- 338 Global Project Finance Review - Fourth Quarter 2007, Thomson Financial, Londen, Januari 2008.
- 339 Syndicated Loans Review - Fourth Quarter 2007, Thomson Financial, Londen, Januari 2008.
- 340 Debt Capital Markets Review - Fourth Quarter 2007, Thomson Financial, Londen, Januari 2008.
- 341 Global Project Finance Review - Fourth Quarter 2007, Thomson Financial, Londen, Januari 2008.
- 342 Mondelinge mededeling Harm ter Haar-Romeny (ING Group), 24 maart 2009.